

Ernest Mandel

Marx' ekonomiska tänkande

Originaltitel: "La formation de la pensée économique de Karl Marx de 1843 jusqu'à la rédaction du 'Capital' ", François Maspero Editeur, Paris 1967

Uppdaterad i enlighet med tyska utgåvan "Entstehung und Entwicklung der ökonomischen Lehre von Karl Marx (1843-1863)", Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1968

Översättning: Torsten Andersson

Innehåll

1. Från kritiken av privategendomen till kritiken av kapitalismen	1
2. Från fördömandet av kapitalismen till det social-ekonomiska rättfärdigandet av kommunismen	8
3. Från förkastandet till accepterandet av arbetsvärdeläran	14
4. En första total analys av det kapitalistiska produktionssättet.....	19
5. Frågan om de periodiska kriserna	25
6. Bidrag till utvecklingen av värdelära, mervärdeteori och penningteori.....	30
7. Grunddragen eller arbetstidens och fritidens dialektik.....	39
8. Det 'asiatiska produktionssättet' och de historiska förutsättningarna för kapitalets uppsving	46
9. Löneteori utformas	55
10. Från <i>Manuskripten</i> till <i>Grunddragen</i> : från ett antropologiskt till ett historiskt alienationsbegrepp.....	61
11. Successiv desalienation under uppbygget av det socialistiska samhället eller oundviklig alienation i 'industrisamhället'?	73
Noter.....	83

1. Från kritiken av privategendomen till kritiken av kapitalismen

Marx och Engels nådde på olika vägar fram till en gemensam uppfattning. 'De hade samma filosofiska utgångspunkt: Hegels dialektik, Bauers självmedvetande, Feuerbachs humanism. Sedan hade de lärt känna den engelska och den franska socialismen. Men därefter blev det för Marx den franska revolutionen och för Engels den engelska industrin som ledde till förståelse av tidens strider och strävanden.'(1) Skillnaden hade utan tvivel sin grund i olikheter i fråga om karaktär och begåvning: å ena sidan det teoretiska geniet hos Marx, å andra sidan häftigheten i Engels' intellektuella kynne. Men även slumpen och yttre omständigheter spelade sin roll. Medan Marx emigrerar från Tyskland till Frankrike skickas Engels till England, för att där orientera sig i landets affärliv. Han kommer i kontakt med den kapitalistiska storindustrins vardag, och konfrontationen med det borgerliga samhällets motsägelser blir i fortsättningen bestämmande för utvecklingen av hans tänkande intill slutet av hans liv.(2)

Även om Marx i det närmaste självständigt utvecklar den marxistiska teorins hela ekonomiska sida, så är det dock Engels som ger Marx den första impulsen till ett studium av den politiska ekonomin och som i sina 'geniala skisser' anger denna vetenskaps centrala betydelse för kommunismen.(3) Dessa 'skisser' som skrevs i slutet av år 1843, är de båda vännernas första ekonomiska arbete. 'Denna uppsats är av utomordentligt stor betydelse för marxismens skapelsehistoria' skriver Rjazanov med rätta(4) och han framhåller att det likaledes var den två år yngre Engels som först öppet uttalade sig för kommunismen och förklarade att en radikal revolution för avskaffandet av privategendomen var nödvändig och oundviklig.

I slutet av år 1842 avslutar den knappt tjugotvååriga Engels en artikel om den preussiska monarkin med att förutsäga en borgerlig revolution. Han påbörjar därefter omedelbart en ny, i vilken han förebådar den sociala revolutionen i England.(5) Vid samma tidpunkt tillbakavisar Marx i en artikel i *Rheinische Zeitung* fortfarande tanken på kommunismen, men betonar nödvändigheten av ett grundligt studium, för att nå fram till en adekvat kritik.(6) Den vetenskapliga socialismens båda grundare utgår dock redan från identiska utgångspunkter: från kritiken av det nyhegelianska statsbegreppet, från upptäckten av sociala klassers existens och från analysen av privategendomens och konkurrensens omänskliga verkningar.

Tankegången kan i bådas fall följas steg för steg: från kritiken av religionen till kritiken av filosofin; från kritiken av filosofin till kritiken av staten; från kritiken av staten till kritiken av samhället, dvs. från kritiken av politiken till kritiken av den politiska ekonomin, som i sin tur leder fram till kritiken av privategendomen.

Hos Marx dominerar under denna period ännu den rent teoretiska aspekten och får sitt uttryck i *Inledning till kritiken av den hegelska rättsfilosofin* (slutet 1843 – början 1844). Hos Engels är det däremot den mer praktiska sidan, kritiken av det engelska borgerliga samhället, som får övertaget. Detta gäller *Utkast till en kritik av nationalekonomin* lika väl som *Englands situation*; båda kom att publiceras i *Deutsch-Französische Jahrbücher*, samtidigt med Marx' berömda artikel.

Man antar i allmänhet att Marx under sina universitetsstudier knappast intresserade sig för nationalekonomin. Listan över de böcker, som han studerade i Berlin, upptar inte ett enda sådant verk.(7) När Engels i ett brev till Franz Mehring den 28 september 1892 nämner Marx' studieår i Bonn och Berlin skriver han: '... om ekonomi visste han absolut ingenting.'(8)

Pierre Naville har ändå rätt när han bemödar sig att något modifiera dessa alltför bestämda uppfattningar. I själva verket hade Hegel själv i sin ungdom tagit starka intryck av

ekonomiska studier, i synnerhet av Adam Smith,(9) och Marx uppfattade det hegelska systemet som en sann arbetets filosofi.

‘När Marx tog itu med *Andens fenomenologi*, *Rättsfilosofin* och till och med *Logikens vetenskap*, upptäckte han därför inte bara Hegel, utan genom denne även en del av den klassiska ekonomin. Marx skulle således inte lika systematiskt ha kunnat fullfölja sin kritik av Hegels uppfattning om det borgerliga samhället och staten, om han inte redan hos Hegel själv hade funnit vissa element av en sådan kritik som förblivit levande, som t. ex. teorierna om behoven och tillägnandet samt analysen av arbetsdelningen.’(10)

Från filosofin till politiken – det var den första etappen i Karl Marx’ andliga utveckling, som han redan hade tillryggalagt under år 1842 som redaktör för *Rheinische Zeitung*. Hans grundläggande ställningstagande gällde kampen för en ‘human’ stat; han utgick ännu från iden om de ‘mänskliga rättigheterna’ i allmänhet och från kampen mot de feodala kvarlevorna. Liksom Hegel ansåg han att statens uppgift borde vara ‘förverkligandet av den förnuftiga friheten’.(11) Men han upptäckte redan en motsägelse mellan denna idealuppfattning om staten och det faktum att de ständer som var företrädare i Rhen-lantdagen sökte ‘degradera staten till idén om privatintresset’. Så snart staten närmar sig ett akut politiskt problem – som den nya lagstiftningen angående vedstöld – kolliderar den med klasssamhällets problem. Staten, som borde förkroppsliga ‘det allmännas intresse’, handlar i själva verket i privategendomens intresse, och för att kunna göra detta våldför den sig inte blott på rättens logik utan även på uppenbara humanitära grundprinciper.(12)

Marx förstår redan att privategendomen, åt vars försvar staten uteslutande tycks vilja ägna sig, leder till en privat, monopolistisk tillägnelse av ett gemensamt värde.(13) Och en lag, som tillerkänner ägaren tjuvens *arbete* som kompensation för sin förlust, kommer Marx att närma sig huvudtanken i sin senare mervärdesteori: det är påtvingat, obetalt arbete som utgör källan till ‘avansen’, dvs. räntan, alltså profiten.(14)

Från början leddes den unge Marx sålunda av den politiska kritiken till tröskeln av en kritik av det ‘borgerliga samhället’, till kritiken av den politiska ekonomin.(15) Men innan han överskrider denna tröskel och innan han går in på det ämne som skulle bli huvuduppgiften i hans vetenskapliga liv, tycks han ständigt se sig om och återvända till vart och ett av sina steg, för att försäkra sig om att han inte förbisett någon tänkbar lösning och att han slutgiltigt gjort upp med alla ideologier. Mellan hans första artiklar rörande ‘debatten om vedstöldslagen’ i oktober 1842 och början av hans nationalekonomiska studier i Paris ligger två år. Under dessa år gör den unge Marx sin summering av de båda rörelser – den hegelska filosofin och den utopiska socialismen – som han haft att övervinna för att kunna ge sin lära en definitiv form. Begreppet ‘övervinna’ används här i den hegelianska dialektiska betydelsen, som innebär att allt värdefullt i de övervunna ståndpunkterna tas tillvara i de nya.

För att förstå utvecklingen av den unge Marx’ ekonomiska idéer är det av vikt att undersöka ursprunget till hans intresse för den sociala frågan. Sedan han upptäckt denna genom att konfronteras med nöden bland vinodlarna vid Mosel och debatterna om vedstöldslagen börjar han stöta på den vid vart och ett av sina steg, tills han slutligen företar sig en detaljkritik av den hegelska filosofin. Han upptäcker att ‘det omedelbara arbetets stånd’, dvs. massan av egendomslösa, i själva verket utgör förutsättningen för det borgerliga samhällets existens.(16) Och mot denna ‘artificiellt framkallade fattigdom’ ställer han förmågan att njuta som mänsklighetens sanna mål. Då han skriver till Ruge, utgivaren av *Deutsch-Französische Jahrbücher*, förklarar han att ‘utifrån denna statens konflikt med sig själv ... är det överallt möjligt att härleda den sociala sanningen’.(17) Men fastän han redan framträder som motståndare till privategendomen – vilken han i sin kritik av rättsteori och rättspraxis betecknat som källan till all orättvisa – så tar han fortfarande avstånd från kommunismen.

Studiet av statsfilosofins problem utmynnar i studiet av Rousseau, Montesquieu, Machiavelli och framför allt av den franska revolutionens olika historiker, vilka utövar ett djupt inflytande på Marx och leder honom fram till studiet av den franska socialismen, som föddes ur de strömningar som denna revolution hade frigjort.

Marx' sista avståndstagande från kommunismen finns i ett brev till Ruge som skrevs i september 1843. Hans första bekännelse till kommunismen föreligger i mars 1844. Mellan dessa två tidpunkter fullbordades en politisk utveckling, som skulle bli bestämmande för resten av hans liv.(18)

Vilka faktorer i denna utveckling var avgörande? Det är svårt att i ett sammanhang av olika inflytanden isolera något enstaka bestämmande element. Vilken betydelse man än tillägger läsningen av sådana författare som Moses Hess – vars inflytande var obestridligt – eller studiet av den franska revolutionen, så var det dock det allmänna klimatet i det franska samhället under Louis Philippe, de framvällande progressiva idéerna, de olika socialistiska gruppernas aktivitet och framför allt den konkreta kontakten med arbetarklassen och proletariats villkor, som möjliggjorde en utkristallisering av dessa vetenskapliga inflytanden.(19)

I sin första artikel *Om judefrågan* ställer sig Marx redan uppgiften att undersöka sambandet mellan den politiska och den mänskliga frigörelsen – en logisk följd av hans kritik av de politisk-konstitutionella teorierna. I förbigående sammanbinder han penningen med privategendomen såsom källa till människans alienation.(20) Men samtidigt upptäcker han arbetet, arbetaren, proletären såsom inkarnation av denna alienerade mänsklighet som det gäller att befria. Och i sin *Inledning till kritiken av den hegeliska rättsfilosofin* gör han detta proletariat till verkställare av dess självbefrielse, som samtidigt blir hela mänsklighetens frigörelse.

På detta sätt blir han medveten om att 'förhållandet mellan industrin, eller överhuvud rikedomens värld, och den politiska världen är den moderna tidens huvudproblem'. Detta förhållande, som fattas och kritiserar av det teoretiska tänkandet, kan dock förändras endast genom praktiken.(21) Men om än 'kritikens vapen inte kan ersätta vapnets kritik', blir dock 'teorin till en materiell kraft, så snart den griper massorna'.(22) Och dessa massor är de proletära massorna, vars inträde på den tyska historiens scen innebär möjligheten till en revolution. Denna revolution kan endast vara en radikal revolution, den kan inte begränsa sig till den politiska (borgerliga) sfären. 'Den tyska befrielsens positiva möjlighet' beror just på 'uppkomsten av en radikalt fjättrad klass', som, genom att slita sina bojar, kommer att slita *alla* sociala bojar i och med avskaffandet av privategendomen: 'När proletariatet kräver privategendomens negation, upphöjer det blott till samhällsprincip vad samhället gjort till proletariatets princip, vad som redan förkroppsligats i proletariatet utan dess vilja såsom ett negativt resultat av samhället.'(23)

Denna upptäckt av proletariatets revolutionära roll som privategendomens förnekare är för visso fortfarande infogad i en filosofisk ram, som är behäftad med en viss känslös humanism: Ludwig Feuerbachs antropologiska princip.

Engels skulle senare komma att säga att Feuerbachs humanism utgår från ett abstrakt, ohistoriskt människobegrepp, eftersom det aldrig talas om den värld i vilken denna människa lever (dvs. hennes konkreta sociala villkor).(24) Proletariatets tillstånd fördöms av Marx som 'orättfärdigt', som grundat på orättvisa, som omoraliskt. Marx följer fortfarande Feuerbach när han förkunnar att om proletariatet är hjärtat i befrielsen så är filosofin huvudet. Han uppfattar ännu inte proletariatets ställning i produktionsprocessen som grundvalen till dess emancipatoriska förmåga. Han förstår ännu inte att en bestämd nivå av produktiv-krafternas utveckling, att förverkligandet av vissa materiella betingelser är oundgängliga förutsättningar

för kommunismens realiserande. Hans kommunism är fortfarande väsentligen en filosofisk kommunism.

Icke desto mindre finns dock redan nu en solid sammanlänkning av denna filosofiska kommunism med proletariatet. Härifrån är det blott ännu ett steg till studiet av detta proletariats 'reella emancipationsrörelse' – den franska, engelska och tyska socialismen och kommunismen – och Marx tar detta steg i början av sin exil i Paris. Övergången från den filosofiska till den proletära kommunismen sker utan större hinder.

Vi har sagt att Engels nådde fram till kommunismen före Marx. Men även hos honom är kommunismen till att börja med av rent filosofiskt slag. Det är till och med en kommunism som i första hand vänder sig till de intellektuella och den upplysta bourgeoisin, vilket framgår av flera artiklar om den europeiska kommunistiska rörelsen, vilka Engels på vintern 1843-44 skrev för den owenistiska veckotidningen *The New Moral World*: 'Vi (de tyska kommunisterna) kan rekrytera våra medlemmar endast från de klasser som besitter en relativt god bildning', förklarar han där och han ställer den filosofiska kommunismen mot de arbetande massornas, förkroppsligad genom Weitlings kommunistiska rörelse.(25)

Men Engels förstår att kommunismen är 'en nödvändig produkt av alla de sociala villkor som skapats av den moderna civilisationen'.(26) Därför beskriver han 'parallellismen' hos den kommunistiska rörelsen i England, Frankrike och Tyskland (inklusive det tyska Schweiz): 'Sålunda har Europas tre stora civiliserade länder, England, Frankrike och Tyskland, samtliga kommit till den slutsatsen att en genomgripande revolution av de sociala förhållandena på det gemensamma ägandets grund numera blivit en trängande och ofrånkomlig nödvändighet ... Engelsmännen nådde denna slutsats praktiskt, på grund av den hastigt ökande misären, demoraliseringen och pauperiseringen i deras land; fransmännen *politiskt*, genom att först kräva politisk frihet och jämlikhet för att sedan, när dessa krav framstod som otillräckliga, härtill även foga kravet på social frihet och social jämlikhet; tyskarna blev *filosofiskt* till kommunister medelst slutledningar ur grundprinciper.'(27)

Det bör understrykas att Marx och Engels praktiskt taget samtidigt, och otvivelaktigt oberoende av varandra, formulerar den sociala, proletära revolutionens grundläggande program: avskaffandet av privategendomen, i skrifter från november 1843 till januari 1844 (Marx i *Inledningen till kritiken av den hegelska rättsfilosofin*, Engels i sina artiklar i *New Moral World*). Man bör även framhäva den geniala intuition med vilken den unge Engels i en enda mening sammanfattar de specifika bidrag som de tre stora västeuropeiska nationerna under 1800-talet kom att ge till den internationella arbetarrörelsen. England bidrar med de första massorganisationernas praktiska framgång (chartismen och de första fackföreningarna). Frankrikes bidrag är den revolutionära kampen för erövrandet av den politiska makten (en kamp som utgår från den stora franska revolutionens traditioner och som, via Babeuf, blanquismen och juni 1848 leder fram till Pariskommunen, proletariatets första verkliga erövring av makten). Tyskland bidrar med det teoretiska fullbordandet av det första vetenskapligt socialistiska programmet. När Engels formulerar denna mening har han ännu ingen uppfattning om den avgörande roll som han själv kommer att spela vid utarbetandet av dessa teoretiska tyska bidrag till arbetarrörelsen, genom sina förberedande arbeten och sin medverkan vid tillkomsten av *Kommunistiska manifestet*.

Vi har redan sagt det: vad som för Engels möjliggjorde övergången från den filosofiska till den proletära kommunismen var det skakande mötet med det proletariat som i England skapats av storindustrin; mötet med dess nöd, dess demoralisering men också dess enorma kollektiva makt och organisatoriska möjligheter (Engels noterar med beundran att chartisterna kan insamla 'en miljon pence' i veckan),(28) med dess stridbarhet och förmåga att andligt och moraliskt höja sig över sitt materiella elände när det väl organiserar sig. Rjazanov påminner

också om att mötet med de första, verkligt proletära kommunisterna – tyskarna Schapper, Bauer och Moll, som hade emigrerat till London – gjorde ett starkt intryck på Engels, vilket denne för övrigt själv har beskrivit i Avslöjanden om kommunistprocessen i Köln.(29) Vi förnimmar denna erfarenhet i de tre verk som kännetecknar denna övergång: Utkast till en kritik av nationalekonomin (i slutet av 1843), Englands situation (januari 1844), Den engelska arbetarklassens läge (slutet 1844 – början 1845).

Det första av dessa tre verk, Utkast till en kritik av nationalekonomin, utgör alltså de båda vännernas första ekonomiska arbete i egentlig mening. Engels säger där ingenting substantiellt nytt. Han kritiserar den ekonomiska liberalismen och Adam Smiths, Ricardos och McCullochs läror, genom att konfrontera dem med det industriella Englands ekonomiska och sociala realiteter. Denna kritik inspireras i stor utsträckning av socialistiska författare som Owen, Fourier och Proudhon. Men den går utöver dessa författare genom en fruktbar tillämpning av den hegelska dialektiken på den sociala verkligheten.(30) Och om den ännu förblir fången i en moraliserande och idealistisk begreppsram,(31) om den fördömer handeln därför att den 'framkallar ömsesidig misstänksamhet' och därför att den 'använder omoraliska medel för att uppnå ett omoraliskt mål',(32) så utmärker den sig dock genom några anmärkningsvärda insikter, som vi senare kommer att återfinna hos Marx i *Kommunistiska manifestet* och t. o. m. i *Grunddragen*: t. ex. uppfattningen av den kapitalistiska ekonomin som ett nödvändigt steg framåt, varigenom 'alla dessa småaktiga lokala och nationella hänsyn trängts tillbaka, så att vår tids kamp kunnat bli en allmän, mänsklig kamp'.(33)

Utgångspunkten i *Utkastet* är en kritik av handeln, merkantilismen och frihandelssystemet. Genom att utgå 'från en rent mänsklig grundval' kommer Engels till den riktiga slutsatsen att båda dessa läror måste kritiseras samtidigt. Framför allt avslöjar han den antimonopolistiska frihandelslärans hyckleri. Denna låtsas vara ovetande om, att frihandeln själv är grundad på ett monopol, nämligen privategendomen, som är ett monopol i händerna på en minoritet i samhället och att den fria konkurrensen oundvikligen leder till monopol.

Artikelns andra del behandlar värdet och utgör dess svagaste del. Den visar att Engels, när han skrev detta arbete, varken hade förstått eller i grunden utforskat Ricardo. Vid behandlingen av värdet utgår han från distinktionen mellan 'abstrakt eller verkligt värde' å ena sidan och bytesvärdet å den andra. Han granskar sedan de båda skolor som reducerar det 'verkliga värdet' till 'produktionskostnaderna' resp. 'användbarheten'. Han kommer till slutsatsen att en varas 'verkliga värde innefattar bägge faktorerna', alltså 'produktionskostnaderna' lika väl som 'användbarheten'. I ett (visserligen föga klart) avsnitt förefaller han till och med ifrågasätta värdets existens.(34) Närmare ett riktigt synsätt kommer han när han kritiserar mekanismen 'tillgång och efterfrågan', som 'verkar som en ren naturlag',(35) och han härleder överproduktionskriserna just från denna mekanism, dvs. från konkurrensen.

Artikeln slutar med en våldsam polemik mot Malthus' lära om överbefolkningen'(36) och en beskrivning av storindustrins förödande effekter på en stor del av befolkningen. Det är denna del av artikeln som gör det starkaste intrycket. Den återupptar och undersöker Fouriers kritik av kapitalismen som i sin tur kommer att utvidgas samt stödjas på en anmärkningsvärd dokumentation i Engels' första bok: Den engelska arbetarklassens läge. Visserligen möter vi i detta stycke fortfarande några fel, t. ex. uppfattningen att arbetarens lön inskränker sig till 'blotta existensminimum'.(37) Men kritiken mot Malthus framställer klart det huvudargument som intill denna dag förblivit giltigt i polemiken mot nymalthusianismen: att det är fel att jämföra befolkningsökningen med ökningen av jordens 'naturliga' avkastning. Den bör i stället jämföras med den potentiella ökningen av jordbrukets produktivitet som skulle följa av *den moderna vetenskapens och teknikens effektiva tillämpning på jordbruket*.

Analysen av överproduktionskriserna som grundläggande uttryck för kapitalismens motsägelser kännetecknas av sin knappa pregnans och den unge författarens förmåga att gå till botten med problemen. Den utmynnar i upptäckten av en vansinnig, absurd situation: människor dör av svält mitt i en värld av överflöd.

Och framför allt, i denna artikel sammanlänkar Engels kritiken av privategendomen, som under två år sysselsatt de framtida vännerna, med kritiken av kapitalismen, som kommer att sysselsätta dem under deras återstående livstid, genom att förklara att 'åtskillnaden mellan kapital och arbete' oundvikligen leder till privategendom, och att denna åtskillnad leder till det borgerliga samhällets uppdelning i antagonistiska klasser: kapitalister och arbetare.(38)

Kapitalismens och storindustrins omoraliska och omänskliga konsekvenser – det sätt på vilket den förstör familjegemenskapen och främjar brottsligheten – som man finner antydda i några frapperande satser i Utkastet (en beskrivning som återupptas i *Kommunistiska manifestet* i en oförglömlig, dyster fresk) har Engels redan ingående analyserat i ett annat verk som intill denna dag ger den mest slående bilden av den industriella revolutionens samhälleliga följder.(39) Den engelska arbetarklassens läge är ännu inte baserad på den historiska materialismen i egentlig mening. Den ännu unga samhällskritiken är fortfarande mera besjälad av moralisk indignation än av insikt i den historiska processen. Men denna moralistiska indignation är redan revolutionär: Engels tillägnar boken den av kapitalet exploaterade och förtryckta klass som dock har skapat all den rikedom vars njutning kapitalet förbehåller sig.(40) Och framför allt: den utmynnar redan i insikten att proletariats faktiska kamp utgör den enda möjliga vägen till socialismen. I denna mening markerar den Engels' definitiva brytning med den utopiska socialismen och utgör samtidigt ett avgörande vapen mot denna.

Under de senaste åren har denna uppfattning underkastats en kritisk granskning på grund av den uppenbara historiska fördröjningen av socialismens seger i de västerländska industriellt utvecklade länderna. En del kritiker bemödar sig om – explicit som Franz Fanon eller implicit som det kinesiska kommunistpartiets teoretiker – att bevisa att den revolutionära styrkan hos tredje världens folk är överlägsen det västerländska proletariats. För övrigt tilldelar de inom tredje världens folk bönderna och den revolutionära intelligentsian den revolutionära huvudrollen och betraktar industriproletariatet där som en slags privilegierad samhällsklass i förhållande till de jordlösa bönderna.(41)

Andra kritiker ifrågasätter inte bara det västerländska proletariats revolutionära förmåga i förhållande till tredje världens folk, utan de betvivlar denna revolutionära förmåga i sig. De betraktar det västerländska proletariatet som praktiskt taget integrerat i det kapitalistiska samhället, framför allt genom dess samhälleliga atomisering (i den halvautomatiserade industrin), genom utvecklingen av dess konsumtion och möjligheterna att manipulera dess tänkande och dess behov.(42) De bestrider inte att massan av människor som tvingas sälja sin arbetskraft fortsätter att växa både absolut och i förhållande till den totala verksamma befolkningen. De bestrider dock att denna ökning i antal direkt eller indirekt förstärker utmaningen mot den västerländska kapitalismen och i ännu högre grad möjligheten att denna kommer att störtas av det västerländska proletariatet.

Bägge lägren tenderar för övrigt att när det gäller definitionen av proletariats revolutionära roll hellre referera till Marx' och Engels' ungdomsverk än till deras mogna verk. I dessa ungdomsverk – och i synnerhet i inledningen till *Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin* – härleds denna revolutionära roll väsentligen ur proletariats negativa kännetecken inom det borgerliga samhället. Den framstår som resultatet av en hegelsk triad, som en veritabel 'negation av negationen'; eftersom proletariatet är radikalt fjättrat kan det inte befria sig från sina bojor annat än genom en radikal revolution. Varav de nutida kritikerna drar slutsatsen att

eftersom fjättringen i dag blivit mycket mindre radikal så har förhoppningen om en radikal revolution från denna klass' sida i stor utsträckning blivit utopisk.

En mera kritisk analys av Marx' och Engels' ungdomsverk – och framför allt av utvecklingen av deras idéer rörande den sociala revolutionen – visar emellertid att det hos dem i detta skede ännu döljer sig en otillräcklig empirisk kunskap bakom den lysande stilen. På den berömda satsen om de 'radikala fjättrarna' är den anmärkning tillämplig som Engels fyrtio år senare skulle formulera beträffande *Den tyska ideologin*: 'Den fullbordade delen består av en framställning av den materialistiska historieuppfattningen, vilken endast visar hur ofullständig vår kunskap om den ekonomiska historien vid denna tidpunkt ännu var.'(43) I verkligheten är det moderna proletariatet inte den klass som burit de tyngsta bojorna i världshistorien. En sådan definition är snarare tillämplig på romarrikets slavar från första århundradet f. Kr. till tredje århundradet e. Kr. Historien har bevisat att det inte är tillräckligt för en samhällsklass att inte ha något att förlora och att inte äga privategendom, för att den skall vara i stånd att genomföra en social revolution som upphäver all privategendom.

Då Marx och Engels senare fördjupar sin diagnos tillerkänner de proletariatet nyckelrollen vid socialismens tillkomst mindre på grund av dess elände än på grund av dess plats i produktionsprocessen och dess förmåga att härigenom utveckla organisationsförmåga och sammanhållning i gemensamma aktioner som saknar jämförelse hos tidigare förtryckta klasser.

Det finns ingen som helst anledning att bestrida den revolutionära förmågan hos tredje världens jordlösa bönder, eller att ifrågasätta det faktum att de under de sista tjugo åren bidragit med det största antalet deltagare i den revolutionära kampen sett i världsmåttstock. Men detta konstaterande bör, för att inte frammana en felaktig totalbild, kompletteras med två påpekanden. För det första måste man inse att dessa bondemassor i sig själva är oförmögna att erövra makten och grunda nya statsformer; härtill behöver de en ledning av proletär härkomst, med proletär sammansättning och proletär tradition.(44) För det andra är dessa fattiga bondemassor själva oförmögna att bygga ett socialistiskt samhälle i den mening som Marx lade i detta begrepp, dvs. ett samhälle som säkrar den allsidiga utvecklingen av all mänsklig förmåga.

Just därför att ett sådant samhälles infrastruktur endast kan vara resultatet av den moderna storindustrins maximala utveckling kan den socialistiska revolutionen, som världsprocess betraktad,(45) väl börja i de underutvecklade länderna men inte fullbordas där, dvs. nå sin fulla utveckling, förrän den utsträcks till de länder som nått den högsta industriella utvecklingen.

När slutligen olika sociologer och ekonomer ifrågasätter proletariatets roll som bärare av den socialistiska omdaning i västvärlden, gör de i regel två misstag. Antingen förutsätter de hos Marx ett automatiskt samband mellan graden av industriell utveckling och klassmedvetandets nivå,(46) eller också betraktar de utvecklingen av detta klassmedvetande (och i allmänhet av revolutionens nödvändiga subjektiva villkor överhuvud) som en rätlinjig process.

Det är uppenbart att Marx och Engels vid mogen ålder klart insett det dialektiska förhållandet mellan produktivkrafternas och klassmedvetandets utvecklingsgrad.(47) Vad Engels skrev om 1800-talets engelska proletariat gäller *mutatis mutandis* för 1900-talets amerikanska proletariat. För att bevisa att detta inte kan fylla sin revolutionära historiska uppgift är det inte tillräckligt att beskriva integrationens och den ideologiska manipuleringens aktuella mekanismer. Man måste även kunna bevisa att alla de faktorer som i det långa loppet verkar i motsatt riktning – den ökande internationella konkurrensen som långsamt urholkar det amerikanska produktivhetsförspånget och de löneförmåner som detta förspånget tillförsäkrar de amerikanska arbetarna – inte kommer att ändra detta proletariatets beteende. Man måste

framför allt kunna bevisa att automationen, som endast utgör det mest radikala uttrycket för kapitalets historiska tendens att ersätta det levande arbetet med dött arbete,(48) i längden kommer att kunna förenas med full sysselsättning och inte kommer att leda till recessioner, som en ökande inflation slutligen inte längre kommer att kunna bemästra. Detta bevis har hittills aldrig kunnat presteras.

Vad sedan angår förhoppningen att proletariats revolutionära uppgift skulle kunna fyllas av 'icke-integrerade minoriteter' (radikala minoriteter, studenter, trasproletariat eller t. o. m. klart asociala element) så kolliderar den med samma hinder som gällde de romerska slavupproren. Dessa skikt förmår på sin höjd åstadkomma desperata aktioner och uppror. Men för en omdaning av dagens samhälle saknar de både den nödvändiga objektiva sociala makten (förmågan att bemäktiga sig eller att paralysera produktionen i dess helhet), och förmågan till varaktig kollektiv organisation. Visserligen kan dock studenter utlösa en proletär revolution, vilket bevisades av händelserna i Frankrike i maj 1968.

Längre fram kommer vi att se att Marx och Engels snabbt blev övertygade om att gynnsamma objektiva och subjektiva betingelser för kapitalismens störtande inte utvecklas rätlinjigt, utan följer en kurva som påverkas av den industriella cykelns fluktuationer (både sjuårs-cykeln och den långa cykeln).(49) Det väsentliga är här inte huruvida ett eller flera länders arbetarklass för tillfället är passiviserad eller ej.(50) Det väsentliga är huruvida dess objektiva och subjektiva existensvillkor periodiskt tvingar den att ifrågasätta det kapitalistiska systemet i sin helhet.

De objektiva villkoren härför följer av själva systemets funktion (särskilt av lönernas reglering medelst den industriella reservarmén, den härav följande otryggheten för arbetarnas existens; lönenes otillräcklighet i förhållande till de genom produktionens utveckling socialt alstrade behoven; arbetets alienerade karaktär, osv.). De subjektiva villkoren är ytterst de som kommer arbetaren att uppfatta sin situation som otillräcklig och otillfredsställande. En omfattande nyare litteratur bevisar att det förhåller sig så i senkapitalismens 'konsumtions-samhälle', lika väl som i det förra århundradets samhälle.(51)

2. Från fördömandet av kapitalismen till det social-ekonomiska rättfärdigandet av kommunismen

Under sin exil i Paris kastade sig Marx in i nationalekonomiska studier. Han fortsatte dem i Bryssel, avbröt dem då han återvände till Tyskland och avslutade dem under exilen i London på *British Museum*. 'Läsningen av Engels' Utkast hade visat honom, att en kritik av Hegels politiska filosofi inte var tillräcklig för att, med en enkel negation av staten som utgångspunkt, utforma den radikala samhällsteori som kunde "gripa" arbetarmassorna och göra dem medvetna om nödvändigheten av en social revolution, som skulle göra slut på deras alienation ... Fast besluten att finna svaren på dessa frågor ger sig Marx alltså i kast med studiet av det "borgerliga samhällets anatomi", sådan han kunde finna den framställd hos de stora ekonomerna.' (1) Omfattningen och differentieringen av dessa studier kan vi följa i de anteckningar som han efterlämnat och som till en del har publicerats.(2) Vi vet för övrigt inte om alla hans anteckningsböcker verkligen återfunnits.

Dessa nationalekonomiska studier jämte det allt närmare samarbetet med Friedrich Engels, som börjat i september 1844, kom Marx att precisera sina idéer beträffande sina filosofiska lärare och gamla vänner: Hegel, Feuerbach och unghегelianerna av Bauers skola. Tre arbeten framgår ur denna polemik, som samtidigt är ett slags inre monolog och ett försök från de båda vännernas sida att få ett exakt grepp om sin egen utveckling: De ekonomisk-filosofiska

manuskripten från 1844, *Den heliga familjen* och *Den tyska ideologin*. Det är det första av dessa tre verk som betecknar en etapp i utvecklingen av Marx' ekonomiska tänkande.(3)

De tre Ekonomisk-filosofiska manuskripten, som författades efter studiet av en rad betydande ekonomer, och som delvis består av långa citat från Adam Smith, Pecqueur, Loudon, Buret, Sismondi, James Mill och Michel Chevalier,(4) utgör de första egentliga ekonomiska arbetena av *Kapitalets* författare. En fjärdedel utgörs av en kritik av Hegels filosofi. Vidare behandlar manuskripten i tur och ordning lönen, profiten, jordräntan, det i förhållande till privategendomen alienerade arbetet, privategendomen i förhållande till arbetet och till kommunismen, behoven, produktionen, arbetsdelningen och penningen.

Det filosofiska alienationsbegreppet, som Marx lånat från Hegel, Schelling och Feuerbach,(5) får i hans Parismanuskript från 1844 för första gången ett djupare social-ekonomiskt innehåll. Men detta begrepp hade redan i Marx' lilla skrift *Inledning till kritiken av den hegelska rättsfilosofin* i hög grad förlorat sitt rent filosofiska innehåll. 'Marx hade alltså från Feuerbach övertagit föreställningen om en avhumaniserad, alienerad och stympad människa ... Men Marx använder nu samma uttryck också på ett nytt sätt. I det politiska sammanhanget identifierar han ... den avhumaniserade människan med den föraktade, föraktliga människan, och han ger den franska revolutionen äran av att ha återupprättat människan, dvs. att ha höjt henne till den fria medborgarens nivå.

Men därmed glider vi över till ett helt nytt sammanhang, nämligen en politisk eller åtminstone social problematik. Den alienerade människan är nu icke längre en individ som slungats in i en religiös eller spekulativ drömvärld, utan medlem i ett ofullkomligt samhälle, som berövat henne hennes människovärde. Alltså en människa i en omänsklig värld, dvs. i ett omänskligt samhälle ...'(6)

I *Parismanuskripten* avslöjas det omänskliga samhällets hemlighet. *Samhället är omänskligt därför att arbetet där är alienerat*. Det var så mycket lättare för Marx att härleda samhället och människan som samhällsligt väsen från arbetet, som Hegel redan hade karakteriserat arbetet som det avgörande i människans *praxis*. När nu Marx studerar de klassiska ekonomerna upptäcker han att dessa också betraktar arbetet som värdets yttersta upphov. Och plötsligt tar syntesen gestalt, de båda begreppen integreras. Man kan följa utvecklingen av den marxiska syntesen steg för steg genom att ta del av Marx' anteckningar, särskilt den berömda kommentaren till James Mill,(7) där han utgår från penningens karaktär av bytesmedel och av alienationens instrument och kommer fram till insikten om de alienerade relationerna, som ersätter de mänskliga relationerna.

Samtidigt blir den filosofiska kommunismen en samhällsvetenskaplig kommunism, dvs. den grundar sig på en analys av samhällsformationernas utveckling och logik. Det är visserligen sant att Marx i *Till kritiken av nationalekonomin* fortfarande framträder som anhängare av Feuerbachs 'positiva, humanistiska och naturalistiska kritik'.(8) Men denna humanism antar nu en precis social-ekonomisk innebörd: den identifieras med kommunismen, som positivt upphäver privategendomen, arbetsdelningen och det alienerade arbetet.(9)

I stället för den distinktion mellan 'de arbetande massornas kommunism' och den 'filosofiska kommunismen', som Engels hade introducerat i sina artiklar om kommunismen i *The New Moral World*, gör Marx nu i sin *Till kritiken av nationalekonomin* en distinktion mellan den 'primitiva kommunismen', och 'kommunismen såsom positivt upphävande av privategendomen'.(10) Den förra uppkommer på grund av simpel avund och leder blott till 'en fulländning av detta avund och till en nivellering utgående från ett givet minimum'. Den senare däremot utgör 'det positiva upphävandet av all alienation, alltså människans återvändande från religion, familj, stat osv. till sin mänskliga, det vill säga sociala existens'.(11) Och Marx preciserar redan att detta förutsätter dels produktionsmedlens

socialisering och privategendomens upphävande, dels en hög grad av produktiv-krafternas utveckling. Denna tanke representerar ett framsteg i förhållande till alla tidigare kommunistiska skrifter av Marx och Engels, lika väl som av de utopiska socialisterna. Den kommer att utvecklas vidare i *Den tyska ideologin*.(12)

Till kritiken av nationalekonomin har den logiska uppbyggnaden hos en kritik av privategendomen och kapitalismen – det rör sig inte om en total framställning av det kapitalistiska produktionssättets utvecklingslagar. Skriften börjar därför med en analys av den *fattigdom* som privategendomen alstrar snarare än med en analys av den *rikedom* som skapas av varuproduktionen (vilken bildar utgångspunkten i den politiska ekonomins samtliga klassiska verk och som sådan övertas av Marx själv i *Kapitalet*). Den fattigdom som alstras av privategendomen har sin fullständiga förklaring i lönen och dess lagar. Analysen av arbetslönen i De ekonomisk-filosofiska manuskripten genomförs på grundval av Adam Smiths och Ricardos klassiska teori under påverkan av Malthus. På grund av arbetarnas inbördes konkurrens tenderar lönen att sjunka till absolut existensminimum. Men i motsats till Malthus och Ricardo klargör Marx att detta inte är en ödesbestämd följd av någon 'befolkningsökningens lag' utan beror på att arbetarna skilts från sina produktionsmedel.(13)

Marx nyanserar emellertid redan denna 'lönelag' genom att skilja på tre divergerande lönerörelser under den ekonomiska cykelns tre på varandra följande faser: depressionens fas, 'boom'-fasen och den fas under vilken kapitalets ackumulation uppnår sin höjdpunkt.

I den första fasen sjunker lönerna på grund av arbetslösheten, och en del av arbetarklassen faller tillbaka i djupaste elände och förnedring. I den tredje fasen stabiliserar sig lönerna på en relativt låg nivå (Marx övertar här ordagrant en tes från Ricardo). Det är alltså den andra fasen som är mest gynnsam för arbetarna, eftersom efterfrågan på arbetskraft här överstiger utbudet, kapitalisternas inbördes konkurrens skärps och lönerna kan öka.

Vad är det nu som händer i denna 'boom'-fas? Expansionen accentuerar kapitalets ackumulation och koncentration. Kapitalisternas antal minskar medan arbetarnas antal ökar snabbt. Mekaniseringen ökar och degraderar arbetaren till en 'levande' maskin; härigenom framträder maskinen i direkt konkurrens med arbetaren. Dessutom leder högkonjunkturen oundvikligt till överproduktion, som i sin tur leder till arbetslöshet och lönesänkningar.(14)

Man ser att enligt detta första schema för det kapitalistiska systemets funktion löneökningarna endast är temporära och att de obarmhärtigt omintetgörs av systemets logik. Marx skulle modifiera detta schema först tio år senare.

Han föregriper emellertid teorin om den 'relativa pauperiseringen', när han förklarar att till och med under högkonjunkturen 'arbetslönsens höjning för kapitalistens del mer än kompenseras genom att arbetstidens kvantitet minskar'.(15) Uttryckssättet är ännu dunkelt och valhänt. Marx uttrycker här, snarare intuitivt än med full insikt, det förhållandet att värdet av de varor som måste realiseras genom lönen (dvs. de av arbetarklassen köpta konsumtionsvarorna) kan undergå en snabb minskning på grund av produktivitetens ökning eller, vilket kommer på ett ut, att det mot lönen svarande värdet produceras under en allt kortare del av arbetsdagen. Marx citerar för övrigt en passus ur en bok av den numera glömda schweiziske nationalekonomen Wilhelm Schulz, *Produktionens rörelse*, där denne ger en anmärkningsvärd formulering av den 'relativa pauperiseringens' lag.(16)

Vidare skiljer Marx ännu inte på ett korrekt sätt mellan konstant och variabelt kapital, som han senare gör i sina klassiska ekonomiska skrifter, utan nöjer sig med att med Adam Smith skilja på 'fast kapital' och 'cirkulerande kapital'.(17) Beträffande jordröntan följer han Ricardos teori, varvid han betonar att kapitalet till sist integrerar markägandet och på detta sätt förvandlar markägaren till kapitalist.

I en märklig passus, där Marx rör sig på gränsen mellan filosofi och politisk ekonomi, hävdar han nödvändigheten av att jordegendomen 'helt dras in i privategendomens rörelse', att även inom jordbruket förhållandet mellan ägare och arbetare reduceras till den enkla relationen mellan exploatör och exploaterad, att 'varje personligt förhållande mellan (mark)ägaren och hans egendom upphör' på det att kampen mot privategendomen som sådan bör kunna föras effektivt.(18) Även här kommer *Den tyska ideologin* att beteckna ett viktigt steg framåt i ett resonemang som helt lösgör sig från sina filosofiskt-moraliserande föregångare.

Det mest berömda avsnittet i de Ekonomisk-filosofiska manuskripten är analysen av alienationens social-ekonomiska rötter. Under inflytande av både Engels och Moses Hess drar Marx en parallell mellan det i kapitalismen alienerade arbetet och den genom religionen alienerade människan. Ju mer arbetaren arbetar desto mer bygger han en värld av ting som är honom fientliga och kväver honom.(19) Men i motsats till tidigare uttalanden, där Marx identifierade alienationen med privategendomen, bemödar han sig nu att tränga djupare och upptäcker den mänskliga alienationens yttersta orsaker i det alienerade arbetet, dvs. i arbetets delning och i varuproduktionen. Mellan varuproduktion, arbetsdelning och privategendom råder en ständig växelverkan, som ger upphov till alienationen, men arbetets delning är dock dess historiska utgångspunkt.(20)

Marx visar hur alienationen inte bara begränsas till en alienation av arbetets produkt och av produktionsmedlen, vilka förvandlas till främmande, fientliga krafter, som vänder sig mot producenten. Han genomför framför allt en klagande analys av de verkningar som varuproduktionen inom ett konkurrenssystem får i fråga om behovens alienation. Detta avsnitt är en grandios antecipation. Flertalet av de tendenser som Marx påpekade för 120 år sedan befann sig på 1800-talet ännu bara på embryostadiet och har först i vår tid framträtt fullt utvecklade. Här ett stycke som kunde vara en kommentar av Vance Packard eller Dichter: 'Varje människa spekulerar för att skapa ett nytt behov hos andra människor, för att påtvinga dem nya uppoffringar, för att tvinga in dem i nya beroenden, för att förleda dem till ett nytt sätt att njuta och därmed ruinera sig ekonomiskt ...

Med föremålens mängd växer därför riket av främmande väsen, som människan är underkastad, och varje ny produkt blir en ny kraft av ömsesidigt bedrägeri och utplundring. Människan blir så mycket fattigare som människa, behöver så mycket mer pengar för att bemäktiga sig alla fientliga väsen, och hennes pengars makt minskar i samma mån som produktionsmängden (dvs. hennes behov) ökar och penningens makt ökar ... Subjektivt ter det sig så att produkternas och behovens utvidgning(21) blir till en uppfinningsrik och ständigt beräknande slav åt omänskliga, raffinerade, onaturliga och inbillade önskningar...'(22)

Den ursprungliga idén om arbetets delning som det egentliga upphovet till arbetets alienation återupptas, i en snabb utveckling av det delade arbetets omänskliga aspekter,(23) som för övrigt får ett berömt eko i *Den tyska ideologin* ('medan i det kommunistiska samhället, där inte var och en har sitt exklusiva verksamhetsområde, utan kan utbilda sig i vilken verksamhet som helst, samhället reglerar den allmänna produktionen och därigenom gör det möjligt för mig att idag göra ett och i morgon ett annat, att jaga på morgonen, fiska på eftermiddagen, ägna mig åt kreatursskötsel på kvällen och åt kritik efter middagen, precis som jag har lust, utan att någonsin bli vare sig jägare, fiskare, herde eller kritiker').(24)

Manuskripten från 1844 utgör visserligen inte på något sätt något moget ekonomiskt verk. Marx behandlar problem som bara utgör fragment av en omfattande kritik av den politiska ekonomin. Denna kritik stöter ännu på ett avgörande hinder; Marx har ännu inte löst värdets och mervärdets problem. Han har ännu inte fått grepp om vad som fanns av rationellt tänkande i den klassiska teorin, framför allt Ricardos. Det är oundvikligt att detta begränsar hans ekonomiska analyser. Men samtidigt fascinerar man av den kritiska andens flykt, den

historiska visionens djärighet, den obönhörliga logik som går till botten med frågorna. Och man blir snabbt övertygad om att Marx, i och med att han skrivit dessa manuskript, redan hade skapat en av sin socialekonomiska teoris grundvalar.

Den heliga familjen har ingen egentlig ekonomisk inriktning. Dess bidrag till utvecklingen av Marx' och Engels' ekonomiska tänkande är också snarast sekundära. De båda författarna klamrar sig här fortfarande fast vid ett eklektiskt värdebegrepp som Engels redan hade framlagt i Utkast till en kritik av nationalekonomin.(25) Liksom i den redan citerade artikeln fortsätter Engels här att hävda att det skulle vara utopiskt om arbetarna försökte att inom det kapitalistiska systemet uppnå en förkortning av arbetsdagen.(26)

I motsats härtill är de ställen i *Den heliga familjen* som berör Proudhon synnerligen intressanta i ljuset av den polemik som följde två år senare och tillät Marx att för första gången framlägga en fullständig analys av det kapitalistiska produktionssättet. Visserligen förklarar Marx i *Den heliga familjen* att 'Proudhon ännu är fången i förutsättningarna för den nationalekonomi som han bekämpar'(27) men betonar: 'Proudhon ... underkastar nationalekonomins grundval, privategendomen, en kritisk granskning, den första beslutsamma, hänsynslösa och samtidigt vetenskapliga granskningen. Detta är hans stora vetenskapliga framsteg, ett framsteg som har revolutionerat nationalekonomin och som först gjort en nationalekonomisk vetenskap möjlig. Proudhons skrift *Qu'est-ce que la propriété?* har samma betydelse för den moderna nationalekonomin som Sieyès' skrift *Qu'est-ce que le tiers état?* för den moderna politiken.'(28)

En god del av *Den heliga familjen* utgör för övrigt ett försvar av Proudhon mot 'kritiska' tyska ideologer, som endast läst honom slarvigt och t. o. m. visat sig ur stånd att översätta honom korrekt.

I förbigående övervinner Marx nu den felaktiga uppfattningen av förhållandet mellan lön och profit som Engels ännu företrädde i *Utkastet*, och han säger korrekt (s. 33) att dessa två inkomster förhåller sig 'fientligt' till varandra. Den 'fria överenskommelsen' mellan arbetaren och kapitalisten vid fastställandet av lönen döljer en relation som tvingar arbetaren att acceptera den lön som han blir erbjuden.

Om *Ekonomisk-politiska manuskript* utgör Marx' första försök att i ljuset av det borgerliga samhällets verklighet kritisera den politiska ekonomins grundidéer, så baserar *Den tyska ideologin* – det filosofiska huvudverk som Marx och Engels 1846 fullbordar i Bryssel – den historiska materialismens teori på ett systematiskt övervinnande av den efterhegelska tyska filosofin. För första gången 'övergår Marx och Engels här från en analys av den historisk-sociala utvecklingen, som man skulle kunna kalla "fenomenologisk", till en "genetisk" analys'.(29) De egentliga ekonomiska avsnitten här är inte talrika. I allmänhet återupptar de vad Marx redan utvecklat i *Till kritiken av nationalekonomin*, men ibland med stor noggrannhet och omsorgsfull klarhet.

Detta gäller det välkända stycke i *Den tyska ideologin* som inskräpper kommunismens universella karaktär, nödvändigheten att grunda den på produktivkrafternas och behovens globala utveckling, eftersom i annat fall blott fattigdomen skulle bli allmän och 'således med nöden även kampen om det nödvändiga skulle återvända, och hela den gamla skiten skulle börja om från början'.(30)

Det gäller även hela den utveckling av tanken att arbetsdelningen är den mänskliga alienationens yttersta källa, varav vi ovan citerat en passus.

Det gäller den skarpa och klara formuleringen: 'Kommunismen är för oss icke ... ett ideal som verkligheten har att rätta sig efter. Kommunism kallar vi den verkliga rörelse, som upphäver det nuvarande tillståndet.'

Det gäller den märkliga definitionen av produktivkrafterna, vilka under trycket från kapitalismens motsägelser blir till destruktiva krafter.

Det gäller en definition av den historiska materialismen själv, i vissa avseenden t. o. m. både kortare och innehållsrikare än den berömda definitionen i inledningen till *Till kritiken av den politiska ekonomin*.(31)

Icke desto mindre kan man peka på tre verkligt nya bidrag till utvecklingen av Marx' och Engels' ekonomiska tänkande i *Den tyska ideologin*. Det första gäller en mer dialektisk syn på kapitalismen och världshandeln, som i några första, icke utvecklade antydningar redan skymtar i *Till kritiken av nationalekonomin*. Generaliseringen av varurelationerna innebär nu icke bara en allmän stympning av individerna och att hela livet är till salu,(32) den innebär även ett potentiellt berikande av individerna, eftersom den genombryter den trånga ramen för deras lokala existens, där deras önsknings, behov och möjligheter skarpt begränsas av okunnigheten om människans möjligheter i andra trakter och under andra himlar. 'Individens verkliga andliga rikedom (beror) helt på rikedomens av hans verkliga relationer.' Och detta endast tack vare världsmarknaden, som 'sätter honom i stånd att förvärva förmågan att njuta av hela jordens allsidiga produktion'.(33) Marx återkommer till denna tanke i *Grunddragen*, då han talar om 'kapitalets stora historiska aspekt'.(34)

Det andra bidraget gäller den universella utvecklingen av människans behov, som den moderna storindustrin redan förberett och som kommunismen bör förverkliga.(35) Det sammanhänger i övrigt nära med världshandelns problem. Marx och Engels fördjupar här sin kritik av människans förhållande till tingen genom en dialektisk nyansering. Medan tingens ökande mångfald i *De ekonomisk-filosofiska manuskripten* ännu betraktas som en huvudsakligen negativ företeelse, understryker Marx och Engels i *Den tyska ideologin*, att den universella utvecklingen av människans alla möjligheter inbegriper den universella utvecklingen av hennes njutningar. Även denna tanke kommer att utvecklas betydligt i *Grundlagen*.

Det tredje bidraget gäller det framtida samhällets fördelningsprincip: '... att sålunda den falska, på våra nuvarande förhållanden grundade meningen: "Åt var och en efter hans förmåga", i den mån den syftar på njutning i trängre mening, bör omvandlas till meningen "Åt var och en efter hans behov"; att med andra ord olikhet i fråga om verksamhet och arbete icke motiverar någon ojämlikhet, några privilegier i fråga om ägande och njutning.'(36)

Man måste vänta på *Kritiken av Gothaprogrammet* för att åter möta denna varning, som knappast utgör något vanligt citat i den så kallade marxistiska propagandalitteraturen ... Det finns ett uppenbart samband mellan dessa tre nya element i Marx' och Engels' ekonomiska tänkande, vilka kommer till uttryck i *Den tyska ideologin*: Behovens universalitet, som integrerande del av den allmänna mänskliga utvecklingen, skapas av världshandeln och storindustrin. Och förkastandet av varje form av 'fördelning efter arbete' eller 'efter förmåga' i ett kommunistiskt samhälle grundar sig just på nödvändigheten att tillförsäkra alla människor denna universella utveckling.

Med *Den tyska ideologin* etablerar Marx och Engels entydigt sambandet mellan varuproduktionens avskaffande och tillkomsten av det kommunistiska samhället.(37) Denna uppfattning kom de inte att modifiera under hela sitt liv. Föreställningar om en kvarlevande varuproduktion inom ett kommunistiskt samhälle(38) är i varje fall främmande för den marxistiska teorin.

3. Från förkastandet till acceptandet av arbetsvärdeläran

Skall man verkligen förstå, så är det bäst att inte förstå någonting i början. Detta gamla ordspråk besannas av den unge Marx' attityd till arbetsvärdeläran, som den klassiska engelska nationalekonomiska skolan hade utarbetat och som han själv senare skulle fullkomna.

I de kritiska anteckningar som beledsagar hans första systematiska studium av den politiska ekonomin (1) förkastar Marx uttryckligen arbetsvärdeläran. I *Filosofins elände* accepterar han den lika uttryckligt.(2) Mellan dessa två skrifter ligger tre år: tiden från början av 1844 till början av 1847. Hur utvecklades Marx' ekonomiska tänkande under denna period? Går det att bättre precisera den ungefärliga period, om inte det exakta ögonblicket, då Marx accepterade arbetsvärdeläran? Det är dessa två frågor som vi nu skall försöka besvara.

Utgångspunkten för vår analys bildar Marx' anteckningar under Parisexilen, anteckningar som täcker ett helt år (från början av 1844 till början av 1845). Arbetshypotesen att anteckningarna föreligger i kronologisk följd är mer än sannolik; den har accepterats av alla kommentatorer som vi känner till.(3) Under denna förutsättning tillåter oss redan en uppmärksam granskning av anteckningarna att fastställa en bestämd utveckling av Marx' hållning till arbetsvärdeläran.

De ekonomer som han kommenterar är framför allt följande: Jean-Baptiste Say, Adam Smith, Ricardo (i den franska utgåva som är försedd med kritiska noter av Jean-Baptiste Say), James Mill, MacCulloch och Boisguillebert. Det är hos Adam Smith som Marx för första gången möter den klassiska definitionen av värdet. Han exciperar följande sats ur *Folkens välstånd*: 'Det är ingalunda med guld eller silver utan med arbete som all världens rikedomar ursprungligen köpts, och deras värde för dem som äger dem och söker byta dem mot nya produkter är exakt lika med den mängd arbete, som de ger makt att köpa eller behärska.'(4) Men han tillfogar ännu ingen kommentar utan spar sin kritik för en annan mening hos Adam Smith, där denne härleder arbetets delning från byteshandelns behov och dessa i sin tur från den redan förutsatta arbetsdelningen.(5) Sin kritik mot arbetsvärdeläran formulerar Marx då han kommer in på Ricardos verk.

Han gör det genom att steg för steg följa Engels i den polemik som denne redan hade utvecklat i sin *Utkast till en kritik av nationalekonomin*. Varans värde uppfattas ännu som identiskt med dess pris. Det betraktas som sammansatt av ingående arbete och av det material, som arbetet erfordrar för att framställa varan. Marx gillar Proudhons påpekande att räntan och profiten 'ytterligare pålagts' och följaktligen utgör fördyrande pridfaktorer.(6) Marx accepterar Says invändning mot Ricardo att denne vid bestämningen av värdet bortser från efterfrågan. Han reducerar lagen om tillgång och efterfrågan till två konkurrensfenomen: konkurrensen mellan fabrikanterna, som bestämmer utbudet, och konkurrensen mellan konsumenterna, som bestämmer efterfrågan. Men den senare, slutar Marx i en kritik av Say, upplöses i praktiken i betraktelser över mode, nycker och slumpen.(7) Och han accepterar på inget sätt 'lagen om avsättningsmarknaderna', som ytterst postulerar en identitet mellan utbud och efterfrågan och därigenom gör de periodiska kriserna obegripliga.

Men Marx' grundläggande invändning mot arbetsvärdeläran är att den politiska ekonomin därigenom tvingas att abstrahera från konkurrensen. Det är ju dock konkurrensen som är realiteten. För att kunna placera sina egna lagar i ett bredare sammanhang måste alltså den politiska ekonomin betrakta realiteten som tillfällig och abstraktionen ensam som reell.(8)

Denna invändning äger i Marx' ögon så mycket större giltighet, som han just förebrår den politiska ekonomin att med abstrakta juridiska betraktelsesätt beslöja en exploateringsrelation, som ligger inbyggd i privategendomens institution. Om man i detta senare fall bör stiga ned från de abstrakta principerna till den konkreta verkligheten för att förstå det 'borgerliga

samhällets' karaktär, varför skulle då inte samma tillvägagångssätt vara tillämpligt när det gäller värdet, där man alltså likaledes bör överge de abstrakta begreppens värld till förmån för den 'fenomenologiska verkligheten', dvs. prisernas värld?(9)

Marx knyter till denna kritik av arbetsvärdeläran en mycket skarpsinnig kritik av 'arbetets värde' i Ricardos teori. 'Man observerar gärna att i början av detta kapitel den människovänlige herr Ricardo framställt existensmedlen som arbetarens *prix naturel* (naturliga pris), alltså även som hans arbetes unique but (enda syfte). Vad blir det då av facultés intellectuelles (den andliga förmågan)? Men Ricardo vill ju bara de olika klassernas distinctions (skillnader). Nationalekonomins vanliga cirkel. Andlig frihet (är) målet. Följaktligen (måste man genomdriva) andefattig trældom för majoriteten. Kroppsliga behov (är) ej enda målet (i livet). Följaktligen (görs de till) enda målet för majoriteten.'(10)

Och i detta sammanhang kritiserar han ytterligare Ricardo, när denne försäkrar att endast ett lands nettoinkomst (uttryckt i summan av räntor och profiter) är av betydelse, däremot icke bruttoinkomsten. 'Genom att nationalekonomin förnekar betydelsen av *revenu brut* (bruttoinkomsten), dvs. av produktionens och konsumtionens kvantitet, bortsett från överflödet, och genom att den således förnekar betydelsen av livet självt, har dess abstraktion nått skändlighetens höjdpunkt. Det visar sig här (1) att det för nationalekonomin icke alls gäller det nationella intresset, icke människan, utan blott *revenu net* (nettoinkomst), profit, *fermage* (arrende), att det är detta som ytterst är meningen med nationen, (2) att en människas liv i sig icke har något värde, (3) att i synnerhet arbetarklassens värde bara är begränsat till de nödvändiga produktionskostnaderna och att den bara är till för *revenu net*, dvs. för kapitalisternas profit och för jordägarnas *fermage*.'(11)

Men då Marx granskar J.-B. Says och Sismondis kritik av denna tes hos Ricardo går han redan ett steg vidare. Vad dessa två ekonomer bestrider, säger han, är det cyniska uttrycket för en ekonomisk sanning.(12) För att kunna bekämpa den politiska ekonomins omänskliga konsekvenser borde Say och Sismondi överskrida dess gränser. Detta bevisar alltså att humanismen befinner sig bortom denna vetenskap och att det rör sig om en omänsklig vetenskap.

Trots sitt häftiga polemiska uttryckssätt börjar Marx här *försvara* Ricardo mot dessa kritiker; han börjar inse att det som framstår som cynism i verkligheten är ett frimodigt erkännande av det kapitalistiska produktionssättets realitet, som andra författare söker dölja.

Då Marx kommenterar James Mills skrifter återkommer han till sin invändning mot 'Ricardo och hans skola'. Denne abstraherar från verkligheten, där det ju råder en diskrepans mellan produktionskostnader och bytesvärde, och håller sig enbart till en 'abstrakt lag'. Men dessa kommentarer betecknar redan ett andra steg framåt. Han förkastar inte längre helt och hållet den 'abstrakta lagen', utan betraktar den blott som 'ett moment i den verkliga rörelsen'. När det råder jämvikt mellan tillgång och efterfrågan är det faktiskt produktionskostnaderna som bestämmer priserna. Men på grund av utbudets och efterfrågans instabilitet och svängningar råder sådan jämvikt inte annat än undantagsvis. Den politiska ekonomin borde således förklara den verkliga rörelsen, som utgör en dialektisk enhet av överensstämmelse och icke-överensstämmelse mellan produktionskostnaderna och bytesvärdet.(13)

Kommentarerna till de klassiska ekonomerna i Marx' anteckningar under Parisexilen bestämmer hans hållning till arbetsvärdeläran i hans skrifter från 1844 och 1845, i synnerhet i de Ekonomisk-filosofiska manuskripten och *Den heliga familjen*. Arbetsvärde och priser förblir åtskilda; det förra förklaras fortfarande för 'abstrakt', endast de senare accepteras som 'konkreta'. Dessutom betraktas i *Den heliga familjen*, som vi tidigare påpekat, den arbetstid som krävs för produktionen av en vara som någonting som 'hör till dess produktionskostnader'; dessa reduceras ännu inte till arbetstiden.

Men i det ögonblick, då Marx färdigställer *Den heliga familjen*, har han redan utformat en plan för ett annat verk, som skall utgöra en 'kritik av politiken och den politiska ekonomin'. Den första februari 1845 sluter han med förläggaren C. W. Leske ett avtal om leveransen av denna text, till vilken de Ekonomisk-filosofiska manuskripten från 1844 utan tvivel utgjorde ett första utkast. Och från den 20 januari 1845 manar Engels honom att avsluta sin bok om den politiska ekonomin,(14) vilket säkerligen bevisar att Marx redan arbetade på ett sådant verk. Manuskriptet till detta arbete tycks ha gått förlorat;(15) det existerade ännu 1847, eftersom Marx i sitt brev till Annenkov den 28 december 1846 skriver: 'Jag hade gärna tillsammans med detta brev sänt er min bok om den politiska ekonomin men hittills har det inte varit möjligt att låta den tryckas . . .' (16)

För att kunna skriva denna bok hade Marx från sin exil i Bryssel i sällskap med Engels företagit en sexveckors resa till England och där noggrant studerat alla böcker i politisk ekonomi som han kunde komma över i Manchester,(17) hos sin vän såväl som i offentliga och privata bibliotek. Och under denna andra, systematiska konfrontation med den politiska ekonomin upptäckte han genom engelska socialistiska skriftställare den socialrevolutionära användningen av arbetsvärdeläran och dess inre motsägelser hos Ricardo. Till de skriftställare som Marx i juli och augusti 1845 studerade i Manchester hör T. R. Edmonds och William Thompson,(18) som just hade använt Ricardos teorier i denna anda. (Efter augusti studerade han John Bray, som tillhör samma kategori författare.) Senare kom Marx att kritisera uppfattningen att arbetsvärdet konstituerar 'arbetarens rätt till hela resultatet av hans arbete'. Men det är mer än sannolikt att studiet av dessa författare fått honom att inse de apologetiska motiv, som kommit den borgerliga nationalekonomin i England att vända sig från Ricardo.

Det finns inga bevis för att Marx i detta skede läst Hodgskin eller Ravestone, Ricardos främsta proletära lärjungar. Men Engels hade vid författandet av *Den engelska arbetarklassens läge* ytterst ingående studerat den brittiska arbetaragitationen och kände åtminstone till den verkan som dessa skribenter haft på arbetarklassen och på bourgeoisin.

Ronald L. Meek skriver härom: 'Med Thomas Hodgskins namn skrämde man barnen under den period som följde på upphävandet av föreningslagen 1824. Det var därför troligen oundvikligt att många konservativa ekonomer kom att betrakta Ricardos värdelära som icke blott logiskt felaktig utan även socialt farlig.' 'Att arbetet skulle utgöra rikedomens enda källa', skriver John Cazenove 1832, 'ter sig för mig som en lika farlig som falsk doktrin, eftersom den olyckligtvis erbjuder en förevändning åt dem som söker göra gällande, att all egendom tillhör de arbetande klasserna, och att andras andel är en stöld eller ett bedrägeri mot arbetarna.' '(19) Marx, som först hade betraktat Ricardo som 'cynisk', kunde inte undgå intrycket av det mycket mer cyniska övergivandet av hans värdelära i syfte att slå vakt om det bestående samhället. Vi är övertygade om att han återvände till Bryssel med en mycket gynnsammare syn på arbetsvärdeläran.

Ett kort tillägg av Marx till tidigare anteckningar rörande ekonomen Babbage, i juni eller början av juli 1845 omedelbart före avresan till Manchester, uttrycker ännu en viss neutralitet gentemot denna teori.(20) Men *Den tyska ideologin*, som skrevs på våren 1846, innehåller två tydliga ställen som markerar accepterandet av arbetsvärdeläran. På det ena stället läser vi: 'Han (Stirner) har inte ens lärt sig detta av konkurrensen ... att inom konkurrensens ram brödpriset är bestämt av produktionskostnaderna och inte av bagarnas godtycke' (kursivering E. M.).(21) Och på det andra stället säger Marx och Engels ännu klarare: 'Och till och med vad metallpengarna beträffar så bestäms de uteslutande av produktionskostnaderna, dvs. av arbetet' (kursivering E. M.). (22) Slutledningen förefaller alltså oundviklig: Marx och Engels accepterade arbetsvärdeläran definitivt efter juli 1845 och före författandet av *Den tyska ideologin* på våren 1846.

Det vore en uppenbar orättvisa mot de båda vännerna att misstänka dem för att ha bytt åsikt beträffande Ricardos teori enbart på grund av dess agitatoriska värde, som Marx kommit underfund med under sin vistelse i Manchester. När de inom ett halvår kunde ta steget från den eklektiska uppfattning som Engels företrätt i Utkast till en kritik av nationalekonomin till en klarare uppfattning av arbetsvärdeläran – som i själva verket redan innebar början till en första korrigerande av vissa väsentliga svagheter hos Ricardos teori – så var detta framför allt ett resultat av Marx' fördjupade ekonomiska studier och hans analytiska övervinnande av de motsättningar, som han tidigare trott sig upptäcka i arbetsvärdeläran.

Detta övervinnande kan enklast uttryckas på följande sätt. Vad som hade förbryllat Marx vid hans första möte med Ricardo och hela den klassiska skolan var den skenbara motsättningen mellan konkurrensens verkningar – prissvängningarna till följd av lagen om tillgång och efterfrågan – och den relativa stabiliteten hos 'bytesvärdet', vilket bestäms av den för framställningen nödvändiga arbetsmängden. Men vid närmare eftertanke måste han med sin solida dialektiska skolning ställa sig frågan huruvida skenet verkligen var det omedelbara uttrycket för verkligheten, och om icke 'abstraktionen' kunde innehålla en mycket mer 'konkret' sanning än skenet.

Marknadspriserna växlar ständigt. Men om man koncentrerar sig på dessa svängningar riskerar man att snabbt upplösa alla ekonomiska rörelser i tillfälligheter.(23) Ett ögonblicks reflexion visar, lika väl som en empirisk undersökning av den ekonomiska verkligheten, att dessa svängningar ingalunda sker slumpvis, utan rör sig kring en bestämd axel. När försäljningspriset på en produkt sjunker under dess produktionskostnader, så elimineras dess fabrikant ur konkurrensen. När försäljningspriset på samma produkt för mycket överstiger produktionskostnaderna, så erhåller fabrikanterna en överprofit som attraherar ytterligare konkurrenter till denna bransch, och således framkallas en tillfällig överproduktion som återigen pressar ned priserna. Produktionskostnaderna framstår därför vid en empirisk undersökning som prissvängningarnas axel.

Det är av intresse att i detta sammanhang citera en kritisk kommentar, till vilken Marx inspirerades 1851 genom ett förnyat studium av Ricardo: 'Här medger han (Ricardo) alltså, att det inte rör sig om produktion av "rikedom" i hans mening, utan av värden. Det "naturliga priset" hävdar sig mot marknadspriset, men i en struggle (kamp) som inte har någonting att göra med Ricardos enkla utjämning. I industrins början, där efterfrågan oftast motsvarade utbudet, där konkurrensen var begränsad och således monopolpriser förekom inom alla industrier, är markägandets eliminering genom det industriella ägandet konstant (även uppdelat efter nationer). Härav berikandet på den ena sidan och utarmningen på den andra, varför struggle mellan market price (marknadspris) och real price (verkligt pris) inte leder till samma fenomen och inte heller äger rum i samma utsträckning som i det moderna samhället. *Market price* översteg här ständigt *real price*.' (24)

Denna kommentar tycks oss belysa den väg som Marx avverkade från förkastandet av arbetsvärdeläran till dess accepterande: en analys av den *historiska utvecklingstendensen* hos förhållandet mellan tillgång och efterfrågan inom det kapitalistiska produktionssättet och av deras förhållande till *natural price* (det naturliga priset), dvs. arbetsvärdet enligt Ricardo. Denna analys måste leda honom till slutsatsen att detta *natural price* med den moderna industriproduktionens enorma uppgång faktiskt alltmer blev regeln och att det kraftigt avvikande monopolpriset däremot allt mer blev undantaget. Sedan detta en gång väl var insett följde därav med nödvändighet insikten att arbetsvärde-läran var riktig, eftersom det framgick att varornas värde ytterst inte bestämdes av marknadslagarna utan av produktionsimmanenta faktorer.

Marx bedrev sina ekonomiska studier (som förberedelse till den förlorade *Kritik av politiken och den politiska ekonomin*) samtidigt med sina historisk-filosofiska studier (som förberedelse till *Den tyska ideologin*). Och samtidigt formulerade han också sin teori om den historiska materialismen, som väsentligen är en social-ekonomisk determinism.(25) Mänsklighetens historia måste alltid studeras i samband med industrins och utbytets historia. Mänskligheten börjar skilja sig från djurvärlden genom att själv producera sina livsmedel. Vad människorna är, är ytterst avhängigt de materiella villkoren för deras produktion. Denna förutsätter bestämda samhällsliga relationer mellan människorna. Graden av produktionskrafternas utveckling återspeglas klarast i utvecklingen av arbetets delning.(26)

Med andra ord: Marx och Engels har av sina historisk-filosofiska studiers resultat förts tillbaka till den exakta utgångspunkten för den klassiska arbetsvärdeläran, som av Marx nu formuleras på ett särpräglat sätt: (det abstrakta) arbetet är kärnan i bytesvärdet, ty i ett samhälle som är grundat på arbetsdelning utgör det enda förenande band med vars hjälp åtskilda, individuella producenters arbetsprodukter kan jämföras och mätas med samma måttstock. Det råder en slående parallellism mellan det sätt på vilket Marx från de fluktuerande 'marknadspriserna' söker sig fram till en återupptäckt av bytesvärdet, och det sätt på vilket en nutida ekonom, Piero Sraffa, utvecklats från gränsnytteteorin mot en teori som i sista hand reducerar alla 'inputs' i produktionen till 'daterade arbetsmängder' (*dated quantities of labour*). (27) Båda fullföljer sin tankegång genom att abstrahera från de mindre, kortvariga fluktuationer, som just bildar gränsnytteteorins utgångspunkt.

När Marx skriver *Filosofins elände* har han redan till den grad blivit 'ricardian', att han citerar Ricardo omedelbart efter att ha formulerat bestämningen av en varas värde genom det för dess framställning nödvändiga arbetet. Han citerar honom just på hans teoris svagaste punkt, som gäller bestämningen av 'arbetets värde' eller 'naturliga pris' genom 'kostnaderna för människornas underhåll'.(28)

Men vid samma tidpunkt skiljer sig Marx redan på en väsentlig punkt från Ricardo. När han den 28 december 1846 skriver till Annenkov talar han om 'de borgerliga ekonomernas misstag, då de betraktar de ekonomiska kategorierna som eviga lagar i stället för historiska lagar, vilka endast gäller för en bestämd historisk utveckling, en bestämd utveckling av produktivkrafterna'.(29) Utarbetandet av hans teori om den historiska materialismen hade möjliggjort för honom att samtidigt fatta arbetsvärdelärans 'rationella kärna' och dess historiskt begränsade karaktär. Och denna uppfattning om de ekonomiska lagarnas historiskt begränsade karaktär blir en lika integrerande del av den marxistiska ekonomiska teorin(30) som arbetsvärdeläran själv.

Denna historiskt begränsade och bestämda karaktär vidlåder enligt Marx alla 'ekonomiska kategorier'; han ser däri ytterst endast en bestämd social relation. Vad 'bytesvärdets' kategorier beträffar står detta klart alltifrån *Den tyska ideologin* och *Filosofins elände*. I senare verk återkommer Marx jämt och ständigt till denna princip.(31) Man kan därför inte acceptera Milentije Popovics försök att framställa varurelationerna och det abstrakta arbetet, som enligt Marx utgör bytesvärdets innersta hemlighet, som obegränsat giltiga under mänsklighetens hela historia ända fram till det fullständiga upphörandet av det levande arbetet.(32)

Marx har för övrigt själv klart uttalat sig i denna fråga. Han har kategoriskt vägrat att identifiera nödvändigheten av en beräkning av arbetstiden (som gäller för varje mänskligt samhälle, utom möjligen det mest avancerade kommunistiska samhället) med det indirekta uttrycket för denna beräkning i form av bytesvärdet.(33) Och han har uttryckligen betonat att sedan det privata ägandet av produktionsmedlen ersatts med de förenade producenternas

ägande så kommer varuproduktionen att upphöra och lämna plats åt en direkt beräkning av arbetstiden i timmar.(34)

Man kan anse att han hade rätt eller försöka visa att han hade fel. Däremot kan man inte tillvita honom åsikter som är motsatta dem han hade. Man kan inte hävda att för Marx allt levande, socialt arbete nödvändigtvis måste anta formen av abstrakt, värdealstrande arbete,(35) att socialismen inte skulle innebära avskaffandet av varuproduktionen utan dennas 'humanisering'. Dessa uppfattningar hos Popovic strider mot hela den marxistiska läran.(36)

4. En första total analys av det kapitalistiska produktionssättet

Mellan 1846 års slut och början på 1848 – dvs. huvudsakligen under loppet av år 1847 – skrev Marx och Engels fyra verk som innehåller en första kritisk total analys av det kapitalistiska produktionssättet. Studiet av 1700- och 1800-talets stora ekonomer hade nu gett dem en insikt i den kapitalistiska ekonomins funktion, som de saknade i sina ungdomsskrifter. I Marx' *Filosofins elände*, i Engels' *Kommunismens grundsatser*, i Marx' *Lönarbete och kapital* och i de bägges *Kommunistiska manifestet* rör det sig inte längre om en delaspekt av det borgerliga samhället, där intresset huvudsakligen eller uteslutande koncentreras till proletarietets nöd. Det är här fråga om en grandios helhetssyn, där författarna granskar de lagar som gett upphov till kapitalismen, analyserar dess historiska förtjänster (framför allt att tack vare produktivkrafternas enorma uppsving ha möjliggjort höjandet av alla klassers levnadsnivå) och baserar arbetarrörelsen och den kommunistiska rörelsen på en analys med strikt vetenskapliga aspirationer: den historiska materialismen.

De åsikter som utvecklas i dessa fyra verk är praktiskt taget identiska, åtminstone vad de ekonomiska frågorna beträffar. Man kan därför behandla dem som en enhet.

Här är inte platsen för en analys av relationerna mellan Marx och Proudhon, som gett upphov till en överflödande litteratur. Det förefaller oss obestridligt att dessa relationer genomgått tre stadier. Först en uppriktig beundran från Marx' sida för den franske socialisten, den redan berömde självlärd arbetaren, vars djärva stil måste ha utövat en fascinerande dragning (Marx själv berättar hur de under sina diskussioner tillbragte hela nätter tillsammans) och från vilken Marx under åren 1843 och 1844 hade lånat den kompromisslösa kritiken av privategendomen.

Därefter en djup besvikelse över att Proudhon inte förmådde följa Marx i ett allvarligt, kritiskt tillägnande av den klassiska politiska ekonomin utan lät sig dras in i den fadda, ofruktbara utopin om 'labor bazars' (se Engels' brev den 16 och 18 september 1846), (1) en besvikelse som förenades med verklig indignation över den förvirring och de fel (2) som *Eländets filosofi* innehåller. Slutligen, tjugo år senare, en mera positiv bedömning, som dock i stort sett håller fast vid den vetenskapligt korrekta kritiken av Proudhons felaktiga teser.

Filosofins elände är prototypen för den polemiska, kompromisslösa litteratur som ofta har inspirerat Marx' anhängare (dock ej alltid på bästa sätt). I marxismens historia representerar skriften 'den första konkreta och omfattande framställningen av den materialistiska historiepuffattningen, som dessförinnan endast hade behandlats sporadiskt, i förbigående, i antydningar eller skisser'.(3) Den representerar också 'det första ekonomiska arbete som Marx sedan alltid betraktade som en integrerande del av sitt mogna vetenskapliga arbete'.(4) Inom ramen för utvecklingen av Marx' ekonomiska idéer representerar den det första verk som ger en totalbild av det kapitalistiska systemets uppkomst, utveckling, motsättningar och framtida fall; ur denna synpunkt innebär den ett avsevärt framsteg i förhållande till de *Ekonomisk-filosofiska manuskripten*. Det är betecknande att resultatet av Marx' kritik av Proudhons ekonomiska åsikter ligger i linje med alla Marx' kritiska arbeten sedan kritiken av

Hegels rättsfilosofi: att bekämpa den mystifikation, som genom abstraktioner skapar oföränderliga kategorier, som följaktligen förklarar det nuvarande tillståndet som evigt och därmed också förevigar hela dess fundamentala elände.(5)

Lönarbete och kapital återupptar och utvidgar samma tankegångar, framför allt angående bestämningen av lönen. Denna artikelserie, som 1849 publicerades i *Neue Rheinische Zeitung*, är endast en återgivning av föredrag som Marx 1847 hade hållit inför arbetarföreningen i Bryssel (se Marx' brev till Engels den 3 juni 1864).(6)

Ett icke publicerat manuskript med titeln *Arbetslön* har upptäckts i ett häfte med påskriften 'Bryssel 1847' och innehåller tankegångar som går utöver innehållet i *Lönarbete och kapital*. Utan tvivel rör det sig om dispositionen till ett eller flera föredrag som skulle leda till *Lönarbete och kapital*. (7) Manuskriptet innehåller även kommentarer till ett tiotal ekonomers arbeten.

I *Lönarbete och kapital* berör Marx för första gången det väsentliga i sin mervärdesteori, dock utan att begagna detta begrepp och utan att uttrycka sig särskilt exakt. 'Kapitalet ... vidmakthålls och ökas genom att bytas mot omedelbart, levande arbete ... Arbetaren erhåller i utbyte mot sitt arbete livsmedel, men kapitalisten erhåller i utbyte mot sina livsmedel arbete, det produktiva arbetet, skaparkraften, varmed arbetaren icke blott ersätter vad han förbrukar utan förlänar det ackumulerade arbetet ett större värde än vad det hade förut.'(8)

Kommunismens grundsatser och *Kommunistiska manifestet* utgör kommunismens två 'bekännelseskriter'. Den första skrevs mellan den 23 och 27 oktober av Engels för Parissektionen av De rättfärdigas förbund, den andra påbörjades av Marx och Engels inför förbundets kongress i London i november 1847 och avslutades i januari 1848. Dessa två skrifter återupptar de båda föregående verkens idéer i en mer koncis form, som har blivit klassisk.

Uppkomsten av det kapitalistiska produktionssättet beskrivs nu i termer som sedan inte kommer att förändras på något grundläggande sätt, inte ens i *Kapitalet*. Ett av detta produktionsrätts existensvillkor är kapitalets ackumulation, som underlättas av upptäckten av Amerika, vars ädla metaller exporteras till Europa. Följden blir en allmän urholkning av lönerna och den feodala jordrättan och en betydande uppgång av profiten. Samtidigt vidgar den transoceaniska och koloniala handeln avsättningsmarknaderna och ökar varuproduktionens volym. En mängd produkter förvandlas från lyxvaror till gängse konsumtionsvaror.

Å andra sidan tvingas adeln av den feodala jordrättans fall att avskeda en avsevärd del av sin tjänarstab. På 1500- och 1600-talet uppträder en mängd landstrykare och tiggare, vilka absorberas av manufakturerna.(9) Dessa manufakturer skapas inte av hantverksmästare utan av köpmän. Dessa samlar under samma tak ett visst antal producenter och verktyg, till att börja med utan andra ekonomiska fördelar än ökad kontroll och ökat skydd mot stöld för kapitalisternas del. Först därefter leder arbetsprocessens uppdelning i manufakturen till ökningen av dess produktivitet, tills ångmaskinen och den industriella revolutionen frambringar den moderna storindustrin.(10)

Den därmed uppkomna produktionsmetoden ger framför allt upphov till nya sociala produktionsförhållanden.(11) 'Att vara kapitalist innebär att man i produktionen inte bara intar en rent personlig utan en social ställning. *Kapitalet* är en gemensam produkt, och det kan sättas i rörelse endast genom många samhällsmedlemmars gemensamma verksamhet, ja i sista hand bara genom alla samhällsmedlemmars.' (12)

Uppkomsten av det kapitalistiska produktionssättet betyder ett oerhört uppsving för produktivkrafterna, vilket annars inte varit möjligt.(13) Marx och Engels uppfattade detta produktionssets djupt revolutionära karaktär mycket tydligare och klarare än andra samtida

ekonomen, trots att flertalet bland dessa hörde till kapitalets apologeter.(14) Det *Kommunistiska manifestet* sjunger en sannskyldig lovsång till det kapitalistiska produktionssättet, en lovsång som samtidigt är dess dödsklämtning:

‘Bourgeoisin kan inte existera utan att kontinuerligt revolutionera produktionsinstrumenten, och därmed produktionsförhållandena ... Produktionens kontinuerliga omvälvning, den oavbrutna omskakningen av alla sociala förhållanden, den ständiga otryggheten och rörelsen utmärker bourgeoisins epok framför alla andra ... Behovet av en ständigt ökande avsättning för dess produkter jagar bourgeoisin runt hela jordklotet. Överallt måste den nästla sig in, överallt måste den odla, överallt måste den upprätta förbindelselinjer.

Bourgeoisin har genom sin exploatering av världsmarknaden förlänat alla länders produktion och konsumtion en kosmopolitisk karaktär. Den har, till reaktionärernas stora sorg, ryckt undan marken under fötterna på den nationella industrin ...

Genom att snabbt förbättra alla produktionsinstrument, genom att ojämeförlikt underlätta kommunikationen rycker bourgeoisin alla nationer in i civilisationen, även de mest barbariska. De låga priserna på deras varor är det tunga artilleri med vilket den krossar alla kinesiska murar och tvingar barbarernas mest hårdnackade främlingshat till kapitulation. Den tvingar alla nationer att tillägna sig bourgeoisins produktionssätt, om de inte vill gå under; den tvingar dem att införa den så kallade civilisationen hos sig själva, dvs. att bli borgare ...’(15)

‘Bourgeoisin har påtvingat landsbygden stadens herravälde. Den har skapat enorma städer, den har i hög grad ökat städernas befolkning i förhållande till landsbygden och därmed ryckt en betydande del av befolkningen ur lantlivets idioti . . . Bourgeoisin upphäver alltmer produktionsmedlens, egendomens och befolkningens uppsplittring. Den har koncentrerat befolkningen, centraliserat egendomen och produktionsmedlen i ett fåtal händer...

Bourgeoisin har under sitt knappt hundraåriga klassherravälde skapat mer massiva och mer gigantiska produktionskrafter än alla tidigare generationer tillsammans. Underkuvandet av naturkrafterna, mekaniseringen, kemins tillämpning på industri och jordbruk, ångbåtar, järnvägar, elektrisk telegrafi, exploateringen av hela världsdelar, floder som gjorts farbara, hela befolkningar som stampats fram ur marken – vilka tidigare århundraden anade att sådana produktionskrafter låg förborgade i det samhällsliga arbetets sköte.’(16)

Men denna lovprisning av det kapitalistiska produktionssättets landvinningar framhäver blott på ett ännu mer slående sätt de motsättningar som det samtidigt alstrar. Ty kapitalet kan inte växa till utan att samtidigt föröka proletariatet. Den samhällsliga rikedomens koncentration i händerna på en samhällsklass innebär samtidigt en koncentration av nöden till en annan samhällsklass.(17)

För att förstå detta måste man utgå från analysen av rikedomens grundelement: varan.

Varans värde bestäms genom den arbetstid som krävs för att producera den.(18) Men kapitalet har förvandlat arbetet självt till en vara, eftersom proletariatet inte äger någonting annat än

denna arbetskraft, som det måste sälja för att kunna erhålla de existensmedel, som alla befinner sig i kapitalisternas händer. Denna arbetskraft behandlas alltså som en vara, och på samma sätt som för varje annan vara bestäms dess värde (Marx använder 1847 ännu Ricardos term: ‘dess naturliga pris’) genom den arbetsmängd som krävs för att producera den, dvs. för att producera de existensmedel som behövs för arbetskraftens underhåll och för att den ‘proletära rasen’ skall kunna fortplanta sig.(19)

Denna lön håller sig på grund av *arbetarnas inbördes konkurrens* i allmänhet omkring miniminivån. Marx och Engels håller fast vid slutsatserna i Ricardos löneteori men når i analysen långt utöver den. De påvisar lönenivåns beroende av rytmen i kapitalets

ackumulation.(20) Och de justerar i övrigt den ricardianska teorins rigorösa slutsatser genom att precisera att lönerna inte är stabila utan att de fluktuerar och att 'existensminimum' (priset för de existensmedel som krävs för arbetskraftens reproduktion) framkommer som ett resultat av en tillfällig höjning av lönerna över detta minimum under perioder av högkonjunktur och en tillfällig sänkning av lönerna under detta minimum under krisperioder med massiv arbetslöshet.(21)

Men om Marx och Engels medger att lönerna under en högkonjunktur kan stiga över existensminimum, och att arbetarna endast tack vare detta förhållande i någon ringa mån kan bli delaktiga av civilisationens framsteg, så upptäcker de icke desto mindre en tendens till sänkning (och detta i ordets absoluta mening) av detta existensminimum, dvs. arbetskraftens pris: 'Eftersom man ständigt finner på sätt att föda arbetet med allt billigare och ynkligare produkter, så sjunker minimilönen oavslåeligt.'(22) Samma tanke illustreras i Filosofins elände med bomullen (som surrogat för linne), potatisen (som surrogat för bröd) och brännvinet (som surrogat för vin).(23) Senare hänvisar Marx i detta sammanhang gärna till den roll som introduktionen av teet i den brittiska arbetarklassens mathållning spelar.

Kort sagt, Marx och Engels tror i detta skede ännu på en allmän lag om *sjunkande lön på längre sikt* – en ståndpunkt som de senare kom att korrigera. Marx definierar denna lag i *Lönarbete och kapital* på följande sätt: Minimilönen är olika i olika länder, men tenderar mot en utjämning på den lägsta nivån. När lönerna sjunker och därefter åter stiger (under den högkonjunktur som följer på depressionen), så uppnår de aldrig den tidigare nivån. Arbetarnas inbördes konkurrens ökar ständigt och tenderar att pressa ned löneminimum; skatterna och handelns bedrägerier verkar i samma riktning. Kort sagt, 'under utvecklingens gång sjunker alltså arbetslönen i dubbel mening: för det första relativt, i förhållande till den allmänna rikedomens utveckling. För det andra absolut, eftersom den varukvantitet som arbetaren erhåller i utbyte blir allt mindre'.(24)

Samtidigt tar Marx upp en tanke som först formulerats av ekonomen John Barton(25) och utarbetar *en lag om kapitalets ackumulation*, som kommer att spela en utomordentlig roll i

hans följande arbeten: 'Det är alltså en allmän lag, som med nödvändighet följer av förhållandet mellan kapital och arbete, att under loppet av produktivkrafternas tillväxt den del av det produktiva kapitalet som omvandlas till maskiner och råvaror, dvs. kapitalet som sådant, växer ojämförligt snabbare än den del som är avsedd för arbetslönen; med andra ord: arbetarna måste dela på en i förhållande till det produktiva totalkapitalet allt mindre del av detta. Deras inbördes konkurrens blir därför allt häftigare.'(26)

Här föreligger ingenting mindre än *en första skiss till lagen om höjningen av kapitalets organiska sammansättning*, varav följer lagen om profitkvotens sjunkande tendens, en av det kapitalistiska produktionssättets grundläggande utvecklingslagar, som Marx upptäcker några år senare. I förbigående kan vi lägga märke till att citatets sista del innehåller ett tankefel. Det faktum att lönerna (det variabla kapitalet) utgör en 'allt mindre del' av det produktiva totalkapitalet innebär inte med nödvändighet att den del av lönemängden, som tillkommer *varje enskild arbetare*, minskar i absolut värde. Detta beror i själva verket på en hel rad inbördes oberoende variabler: förhållandet mellan det produktiva kapitalets allmänna tillväxttakt och tillväxttakten för kapitalets organiska sammansättning (om t. ex. det produktiva totalkapitalet ökar med 20 % per år medan det variabla kapitalets relativa andel minskar med 10 % per år, så ökar dock dennas absoluta värde i stället för att minska); förhållandet mellan det variabla kapitalets absoluta tillväxttakt och tillväxten av antalet lönarbetare (om det variabla kapitalet i absolut värde ökar med 10 % per år medan lönarbetarnas antal bara ökar med 5 % kan genomsnittslönen öka); förhållandet mellan mervärdeskvotens utvecklingstakt och det produktiva kapitalets utvecklingstakt,

osv.

Att kapitalismens utveckling innebär en samtidig koncentration av rikedom och fattigdom vid samhällets två poler uppfattas av Marx och Engels redan som en av orsakerna till de periodiska överproduktionskriserna: 'Samhället ser sig plötsligt tillbakakastat i ett tillstånd av tillfälligt barbari; en hungersnöd eller ett allmänt förintelsekrig tycks ha berövat det alla livsmedel. Industri och handel förefaller krossade – och varför? Därför att samhället har för mycket av civilisation, livsmedel, industri och handel.' (27)

'Arbetsgivaren kan inte sysselsätta arbetaren därför att han inte kan sälja sin produkt. Han kan inte sälja sin produkt därför att han inte har några kunder. Han har inga kunder därför att arbetarna inget annat har att ge i utbyte än sitt arbete, och just därför kan de inte ge sitt arbete i utbyte' (vid denna tidpunkt).(28)

För övrigt framställer Marx och Engels samtidigt dessa periodiska överproduktionskriser och den kapitalistiska produktionens i allmänhet cykliska utveckling som resultat av produktionens anarki och den fria konkurrensen: 'Denna riktiga proportion mellan utbud och efterfrågan ... var endast möjlig på den tiden då produktionsmedlen var begränsade, då utbytet ägde rum inom utomordentligt trånga gränser.(29) Storindustrins uppkomst medför slutet på denna riktiga proportion, och produktionen måste nu med naturnödvändighet genomgå en ständig växelgång av välstånd, depression, kris, stagnation, förnyat välstånd osv.'(30)

På samma sätt i *Kommunismens grundsatser*: 'Den fria konkurrens som nödvändigtvis följde med storindustrin antog, på grund av den lätthet med vilken man nu kunde producera, en ytterst häftig karaktär; en mängd kapitalister kastade sig över industrin, och inom kort producerades mer än vad som kunde användas. Följden blev att de framställda varorna inte kunde säljas och en så kallad handelskris uppkom.'(31)

Det bör dock slås fast att den kapitalistiska konkurrensens konsekvenser för profitkvotens utjämning än så länge bara uppmärksammas i förbigående.(32)

Överproduktionskriserna visar att de kapitalistiska egendoms- och produktionsförhållandena i sin tur blivit till hinder för produktivkrafternas utveckling. Kapitalisterna söker en utväg ur överproduktionskriserna genom att förstöra produktiv-krafter eller genom att söka nya marknader, men förbereder härigenom ännu större framtida kriser.(33)

Vid denna tidpunkt börjar de vapen som bourgeoisin smitt mot feodalismen vändas mot den själv. Kapitalismen har inom det borgerliga samhället i proletariatet skapat en social klass som är revolutionär, redan därför att dess existensvillkor blir allt odrägligare.(34) Detta proletariat, som är koncentrerat i de stora företagen, söndersliter till en början sig själv på grund av proletärerernas inbördes konkurrens, men blir snart medvetet om nödvändigheten att organisera sig för att försvara sina löner. Arbetarna förenar sig alltså i det dubbla syftet att förhindra konkurrens mellan arbetarna för att kunna göra sig gällande i den mycket mer hårdnackade konkurrensen med kapitalisterna själva. I denna klasskamp blir den proletära massan till en klass för sig.(35)

Och proletariatets kamp för försvaret av sina löner övergår snart i en politisk kamp som syftar till avskaffandet av lönarbetet och skapandet av ett nytt samhälle på grundval av gemensamt ägande av produktionsmedlen och alla producenters fria förening. Detta samhälle kan endast förverkligas på en hög nivå av produktivkrafternas utveckling och kommer att medföra ett nytt uppsving i denna utveckling, som kan tillgodose producenternas alla behov och säkra varje individs allsidiga utveckling.(36)

Vi har sett hur de fyra verk som analyserats i detta kapitel utgör en första omfattande kritik av det kapitalistiska produktionssättet, en första konkret tillämpning av den historiska

materialismens allmänna metod på ett bestämt samhälle: det borgerliga. Den syntes mellan sociologi och ekonomi som Marx bemödat sig om att förverkliga framstår som oerhört överlägsen genom att den bygger på en syntes mellan den logiska (dialektiska) och den historiska metoden.(37) Ingen annan samhällsteori har hittills ens tillnärmelsevis nått den marxistiska metodens operationella effektivitet.

Den amerikanske sociologen Talcott Parsons har nyligen försökt att åstadkomma en liknande syntes. Inom ramen för en högst formaliserad sociologi och en allmän handlingsteori behandlar han ekonomin som ett specialfall av ett 'socialt system', specialiserat på att öka det större systemets 'anpassningsförmåga'.(38) Detta försök kan anses ha misslyckats av tre grundläggande orsaker: dess i stor utsträckning ohistoriska karaktär, dess oförmåga att fatta den grundläggande motsägelsefullheten hos varje 'samhällssystem' (och all verklighet), samt dess klart apologetiska tendens beträffande den nutida kapitalismens realitet (dvs. den med staten mer och mer intimt integrerade monopol- eller neokapitalismen).

Talcott Parsons hävdar visserligen att hans analys är tillämplig på 'varje samhälle' och 'varje samhällsformation'.(39) Men detta anspråksfulla påstående håller inte stånd för en historisk kritik. När Parsons förklarar att 'efterfrågans tillstånd och produktionens villkor' oavslutligt skiftar i alla samhällen – med undantag för primitiva, 'extremt traditionella' ekonomiska system(40) – så ställer han den ekonomiska historiens lärdomar på huvudet. I verkligheten är dessa 'oavslutliga' skiftningar i efterfrågan och produktionsvillkoren ingenting annat än ett resultat av den generaliserade varuekonomin, som bara utgör en bråkdel i *homo sapiens'* historia. Vad 'kapitalet' beträffar (som han för övrigt apologetiskt definierar som totaliteten av samhällets 'likvida' resurser – som om sädesförrådet i en primitiv by eller hjorden hos en i klan-kommunism levande nomadstam vore ett 'kapital', som om kapitalet inte vore en social relation!) så söker han dess uppkomst i förbindelsen mellan ekonomin och den politiska gemenskapen genom att generalisera den roll som krediten spelar i monopolkapitalismens nedgångsskede. Men hur skall man då förklara kapitalets 'normala' ackumulation inom storindustrin i inledningen till den brittiska *laissez faire*-eran, där krediten uppenbarligen spelade en underordnad roll och dessutom i stor utsträckning var privat?

Den ohistoriska karaktären av Talcott Parsons' funktionalistiska scheman blir tydlig om man gör klart för sig att de flesta av hans definitioner på ekonomins område endast är (nödortfigt abstrakt uttryckta) generaliseringar av huvuddragen hos en kapitalistisk ekonomi, och t. o. m. en kapitalistisk ekonomi i ett bestämt skede av sin utveckling. Detta gäller också hans definition av ekonomin, som en strävan efter maximal produktion inom ramen för ett system av bestående, institutionaliserade värden (41) (som om det inte fanns andra produktionsätt vilkas 'institutionaliserade värden' just innebär en *medveten vägran* att 'maximera produktionen'!). Det gäller även hans definition av 'avtalet' som den centrala ekonomiska institutionen (som om inte avtalet kunde härledas ur själva *varuproduktionen*). (42)

Oförmågan att inse 'samhällssystemens' motsägelsefulla karaktär är den viktigaste av de tre brister som präglar Talcott Parsons' modell. Genom att ur grundvalen för sin analys eliminera *konflikterna mellan de sociala grupperna*, genom att anta att 'systemen' tenderar till 'integration' och 'reduktion av motsättningar', genom att dölja att de dominerande 'värdena' i ett system ingalunda motsvarar alla medlemmars intressen utan blott den härskande minoritetens, blir Talcott Parsons oförmögen att förklara vare sig den historiska utvecklingens drivkraft, som fortskrider från ett samhälleligt system till ett annat (den periodiska konflikten mellan produktivkrafternas utvecklingsgrad och produktionsförhållandena) eller den konkreta form som utvecklingen antar (kampen mellan fientliga samhällsklasser och antagonistiska sociala krafter). Medan den marxistiska metoden samtidigt gör det möjligt att förklara uppkomsten av det asiatiska produktionsättet, romarrikets fall, städernas uppkomst under medeltiden, storindustrins uppkomst, den fria konkurrensens försvinnande, fascismens

genombrott och nederlag, söker man hos Talcott Parsons förgäves efter de element som skulle göra det möjligt att förstå alla dessa olika fenomen. De sparsamma anmärkningar rörande förkapitalistiska sociala motsättningar som man finner i Parsons' och Smelsers verk vittnar om en ibland närmast grotesk insiktslöshet.(43)

För övrigt står Talcott Parsons' fundamentala tes i motsättning till denna oförmåga att förstå de sociala konflikterna och deras ekonomiska rötter. Varje 'ekonomiskt system' som nått en viss punkt i sin utveckling ökar inte längre anpassningsförmågan hos det 'större sociala systemet' utan minskar den tvärtom i hög grad. Romarikets utveckling på 100- och 200-talen e. Kr. liksom Kinas utveckling på 1700- och 1800-talen är slående exempel, som vederlägger Parsons' modell.

Den apologetiska karaktären hos Talcott Parsons' teori framgår framför allt av hans sätt att behandla det kapitalistiska samhällets institutionella ramar. Arbetskraften fattar (i hemmets hägn!) beslutet att erbjuda sina 'tjänster' åt 'organisationerna' i utbyte mot 'betalning' eller andra 'satisfaktioner'. Detta beslut fattas främst (!) på grund av en 'generell socialiserad motivation'.(44) Insikten att en samhällsklass saknar både egna resurser och tillgång till livsmedel och därför är underkastad *ett ekonomiskt tvång, som är överordnat all 'socialiserad motivation'* och allt 'accepterande av arbetets faktum' – det enda alternativet vore att dö av hunger – har ingen plats i Parsons' 'institutionella' analys. Likaledes söker man förgäves efter den minsta förklaring av det faktum att den feodala jordrätten uppenbarligen utgör resultatet av arbete som adeln tillägnar sig utan betalning, ej heller finns minsta försök att tillbakavisa den uppenbara analogin mellan den förkapitalistiska sociala överskottsprodukten och det mervärde som produceras inom ramen för det kapitalistiska produktionssättet.

5. Frågan om de periodiska kriserna

Knappt två år skiljer *Kommunistiska manifestet* från *Neue Rheinische Zeitung – Politisch-ökonomische Revue*, där Marx och Engels i detalj framställer sin uppfattning om det kapitalistiska produktionssättets cykliska karaktär och de överproduktionskriser som periodiskt skakar detta produktionssystem. Två år – men vilka år!

I Frankrike utbryter revolution i februari 1848, i Berlin i mars 1848. Marx och Engels återvänder till Tyskland, de båda vännerna leder en ny dagstidning, *Neue Rheinische Zeitung* i Köln, i juni 1848 utbryter i Paris den första proletära resningen, *Neue Rheinische Zeitung* förbjuds för första gången, revolutioner utbryter och krossas i Italien och Ungern, revolutionsutbrott och nederlag i Wien (dit Marx hade begett sig på ett par månader för att förbereda arbetarna på vad som skulle ske), (1) kontrarevolutionen segrar i Berlin, den tyska nationalförsamlingen upplöses, *Neue Rheinische Zeitung* förbjuds definitivt, Marx utvisas från Tyskland, Engels deltar i den sydtyska demokratiska småbourgeoisins militärkampanj mot de kontrarevolutionära styrkorna, och de båda vännerna befinner sig slutligen åter i landsflykt, denna gång i England.

Efter att ha utformat och fulländat den kommunistiska läran som den proletära revolutionens doktrin hade de båda unga tänkarna kastat sig rakt in i den revolutionära aktionen. De hade kritiserat den demokratiska småbourgeoisins tvekan, dess svaghet och oförmåga till konsekvens och djärvhet. De hade försökt ingjuta energi och oräddhet i proletariatet, som mitt i Europa (2) för första gången befann sig i öppen strid med sina klassfiender. Som alla revolutionärer hyste Marx och Engels en lidelsefull tro på revolutionen. Som alla revolutionärer var de benägna att ropa: 'Revolutionen är inte död! Leve revolutionen! Den kommer snart åter att resa sig ur askan!' Men de var alltför obönhörliga tänkare, alltför

vetenskapliga, alltför hängivna en obarmhjärtig kritik av alla tankar inklusive sina egna för att kunna förbli fångna i illusioner.

I mars 1850 skriver Marx ännu i ett budskap till Kommunistiska förbundets centralkommitté i Tyskland att man snart kan vänta sig en ny revolution, antingen till följd av revolutionens återuppflammande i Frankrike eller också till följd av det 'Heliga alliansens' krig, som den samfälliga reaktionen skulle utkämpa mot det revolutionära Frankrike.(3) Sju månader senare, den 1 november 1850, skriver däremot Marx och Engels i en översikt över händelserna maj-oktober 1850 i *Neue Rheinische Zeitung*: 'En verklig revolution kan inte komma på tal under detta allmänna välstånd, när det borgerliga samhällets produktivkrafter utvecklas så ymnigt som detta överhuvud är möjligt inom de borgerliga förhållandenas ram. En dylik revolution är endast möjlig i perioder, där dessa båda faktorer, de moderna produktivkrafterna och de borgerliga produktionsförhållandena, står i motsättning till varandra ... En ny revolution är endast möjlig till följd av en ny kris. Men den är också lika säker som denna.'(4)

En fördjupad undersökning av den kapitalistiska produktionens cykliska utveckling ledde fram till denna slutsats, som behåller sin giltighet åtminstone under den internationella kapitalismens uppgångsfas. Denna undersökning omfattar framför allt krisen 1847 och den därpå följande perioden av välstånd (dessa resultat redovisas främst i *Neue Rheinische Zeitung*), samt krisen 1857, som analyseras i Marx' och Engels' brevväxling och i artiklarna för *New York Daily Tribune*.

Marx och Engels hade redan tidigare i korthet berört de periodiska krisernas problem, särskilt i Den engelska arbetarklassens läge, *Filosofins elände* och *Kommunistiska manifestet*. I Marx' *Anteckningar* och *Ekonomisk-filosofiska manuskript* från 1844 förebrår han Ricardo och J.-B. Say deras oförståelse för motsättningen mellan kapitalets tendens att obegränsat utveckla produktivkrafterna och samma kapitals tendens att påtvinga de arbetande massorna en snäv begränsning av konsumtionen. Han skiljer från och med denna tidpunkt korrekt mellan *fysisk efterfrågan* och *solvent efterfrågan*.(5)

I *Den tyska ideologin* ser vi hur Marx och Engels återvänder till denna fråga. De analyserar i korthet penningkrisernas orsaker och preciserar att överproduktionskrisen inte beror på en fysisk överproduktion utan på störningar i bytesvärdet.(6)

Samtidigt med undersökningen av de ekonomiska cyklerna ägnar sig Marx åt en mer detaljerad undersökning av relationerna mellan omedelbart ekonomiskt intresse och politiska strömningar. Även denna undersökning, *Klasstriderna i Frankrike 1848-1850*, publicerades i *Neue Rheinische Zeitung – Politisch-ökonomische Revue*. Dess betydelse för utvecklingen av Marx' ekonomiska tänkande ligger framför allt däri att han här för första gången uttryckligen uttalar tanken på en kollektiv tillägnelse av produktionsmedlen. (7)

Denna undersökning fick Marx att syssla med företeelser som han tidigare inte ägnat någon större uppmärksamhet. Utvecklingen av de franska böndernas politiska attityd skulle teta sig obegriplig om man inte beaktat den belastning som hypotek-skulder och skatter utgjorde för dem. Bourgeoisins olika fraktioner grupperade sig och bekämpade varandra i enlighet med den huvudsakliga formen för deras kapital: fast egendom, bankkapital, industri- eller handelskapital. Den ekonomiska undersökningen lösgör sig nu från abstraktioner och generaliseringar och blir ofta minutiös.(8) Börsens i det närmaste dagliga kursväxlingar och detaljerna i regeringens finanspolitik integreras i analysen. Det förefaller uppenbart att denna ökade förtrogenhet med kreditproblem och penningväsen ökade de båda vännernas förutsättningar för en förståelse av den 'industriella cykeln'.

Marx och Engels hade emellertid ännu inte ägnat sig åt ett systematiskt studium av denna den kapitalistiska produktionens cykliska utveckling med dess på varandra följande faser av

ekonomisk återhämtning, högkonjunktur, välstånd, 'boom' (överhettning), krasch, kris och depression. Men nu publicerar de i *Neue Rheinische Zeitung – Politisch-ökonomische Revue* en periodisk översikt över de politiska och ekonomiska händelserna, vilken successivt kommer att utvecklas till en verklig konjunkturstudie. I andra häftet i denna månatliga tidskrift, som endast upplevde fem nummer (januari, februari, mars, april och maj/ oktober 1850) framhåller Marx och Engels med eftertryck att februarirevolutionens utbrott i Frankrike 1848 hade en gynnsam effekt på Storbritanniens ekonomi, som sedan 1845 genomgick en depression. 'En mängd varor som utövat en press på de transoceaniska marknaderna hade under tiden funnit avsättning. Nu eliminerade februarirevolutionen också den kontinentala industrins konkurrens på just dessa marknader, samtidigt som den engelska industrin inte förlorade mer genom störningarna på den kontinentala marknaden än vad den ändå skulle ha förlorat genom krisens fortsatta förlopp.'(9) Av detta skäl kunde den engelska industrin snabbare än väntat övervinna krisen och 1849 nå ett nytt välstånd, som för industrimagnaternas del överträffade varje tidigare.

I denna undersökning av den ekonomiska konjunkturen understryker Marx och Engels framför allt de 'stora transoceaniska avsättningsmarknadernas' betydelse för Storbritanniens ekonomiska situation (och för den europeiska industrin över huvud). Efter att ha påpekat de europeiska revolutionernas betydelse för världshandeln framhäver de den historiskt avgörande betydelsen av en ännu viktigare händelse än februarirevolutionen – upptäckten av guld i Kalifornien. Det följande avsnittet har en utomordentlig profetisk flykt. Marx och Engels förutsäger där Panamakanalen, en förskjutning av världshandelns centrum mot Stilla havet (som till idag bara har förblivit en tendens), USA:s industriella och kommersiella överlägsenhet över Europa (som först ett halvt århundrade senare blev verklighet) och till och med en kinesisk revolution!(10)

I tidskriftens 4:e häfte tenderar Marx och Engels att förutsäga en ny överproduktionskris,(11) men i häfte 5/6 har de blivit försiktigare. 'Översikten' i detta häfte utgör i själva verket en detaljerad analys av hela den ekonomiska konjunkturen i den kapitalistiska världen från 1836 till 1850. Denna analys är redan på samma gång ett resultat av djupgående studier av de faktiska förhållandena och av en total bild av den industriella cykeln, som erkänner vissa faktorerens strategiska betydelse.

Sålunda understryker författarna att investeringen av överskottskapital i järnvägsbyggen i Storbritannien bidrog till uppsvinget 1843-45. Ångbåtstrafikens utsträckning till USA:s Stilla havskust, Stilla havet och Australien verkade i samma riktning. Denna investeringsvåg stimulerade tillkomsten av talrika nya företag, som i sin tur bidrog till överproduktionen. Men eftersom välståndet åtföljs av en alltmer otyglad spekulation, blir det spekulatören och inte överproduktionen som kommer att framstå som krisens skenbara orsak. Marx och Engels korrigerar här ett ytligt intryck genom att insistera på att krisen ytterst alltid är en överproduktionskris.(12)

Den internationella krisen 1847 började i järnvägssektorn och vidgades sedan till penningväsen och handel, där den skärptes av följderna av den fêslagna potatisskörden i Irland, England, Frankrike, Holland och Belgien 1845 och 1846, som ledde till en avsevärd höjning av vetepiset. Marx och Engels fäster därför stor vikt vid industrins och jordbrukets växelverkan inom ramen för den kapitalistiska produktionscykelns mekanism.

De fäster lika stor vikt vid rent monetära företeelser och den nyckelroll dessa spelar vid krisens uppkomst. I april 1847 vållade Bank of England panik genom att abrupt höja diskontot och publicera en veckobalansräkning som visade att bankens guldreserv hade sjunkit till 2,5 miljoner pund, men detta ledde ännu inte till några omedelbara sammanbrott av större banker och handelshus. Dessa började först i augusti 1847, sedan många på vete och

kolonialvaror specialiserade handelsfirmor gjort bankrutt; härpå följde en serie uppseendeväckande konkurser av banker och mäklarfirmor i oktober samma år.

Än en gång insisterar Marx och Engels på den roll som den faktiska överproduktionen spelar i krisens mekanism: å ena sidan en omåttlig expansion av järnvägsbyggen, å den andra en omåttlig expansion av importen (och exporten) av en rad kolonialvaror. De framhäver samma mekanism i analysen av den brittiska industrins välstånd 1848-1850, som i mycket mindre grad kännetecknades av spekulation än av produktionens faktiska expansion, framför allt beträffande bomullsindustrin och exporten, denna i synnerhet till Fjärran Östern (de två författarna nämner i detta sammanhang Nederländska Indien, som 'öppnades' för den brittiska handeln och Stilla havet där situationen präglas av den feberaktiga utvecklingen i Kalifornien).

Marx och Engels är av den åsikten att beroendet av bomullsodlingarna i USA:s sydstater på grund av bomullsprisets oregelbundna svängningar ter sig alltmer irriterande för den brittiska bourgeoisin. De drar därav slutsatsen att Storbritannien kommer att söka utveckla bomullsodling i någon annan världsdel (vilket faktiskt blev fallet, framför allt i Indien och Egypten) och att konkurrensen mellan fria arbetare kommer att ge dödsstöten åt negerslaveriet i sydstaterna (13) (en prognos som likaledes verifierades 15 år senare).

De påpekar även den drivande roll som Storbritannien i fråga om industricykeln spelar för hela den kapitalistiska världen. Den cykliska rörelsen börjar i Storbritannien; det är här den första impulsen uppstår. På den europeiska kontinenten uppträder cykelns successiva faser, som den kapitalistiska produktionen ständigt på nytt genomgår, endast som ett beroende fenomen.(14) Ty Storbritannien är den främsta marknaden för alla länder på kontinenten, och de brittiska konjunktursvängningarna utlöser (med en ofrånkomlig fördröjning) motsvarande svängningar i dessa länders export och följaktligen i deras konjunktur. Konjunkturen i de transoceaniska länderna, vilka i mycket högre grad är den brittiska än den kontinentala industrins exportmarknad, påverkar Storbritannien tidigare än länderna på kontinenten.

Denna mycket skarpsinniga analys, som överträffar allt som tidens akademiska vetenskap hade förmått, har icke desto mindre sina svagheter. Det görs ingen tillräcklig distinktion mellan sådana penningkriser som endast återspeglar överproduktionskriser och 'autonoma' penningkriser, vilka även kan uppträda under högkonjunkturer, särskilt inom ramen för guldmyntfotens 'automatiska mekanismer'. Industricykelns längd uppfattas rent empiriskt, inte i förhållande till det fasta kapitalets reproduktionstid.

Dessa två brister är anledningen till att Marx och Engels flera gånger felaktigt förutsagt utbrottet av en ny kris, särskilt 1852, (15) 1853 (16) och 1855.(17) Först 1857 utbryter slutligen denna kris: industricykeln varar i den klassiska kapitalismen inte genomsnittligt 6-7 år, som de två vännerna i början trott, (18) utan drygt 7-10 år, som Marx senare utförligt klargör i *Grunddragen och Kapitalet*.

Dessa två faktorer spelade en avgörande roll i de felaktiga ekonomiska prognoserna 1852-1855. I *Politisch-ökonomische Revue* är det analogin med den föregående cykelns längd (1843-1847) som får Marx och Engels att förutsäga en ny kris för 1852. I artiklarna för *New York Daily Tribune* är det de monetära problemen som spelar huvudrollen i den felaktiga diagnosen.

Under hela denna period åstadkom upptäckten och den feberaktiga exploateringen av Kaliforniens och Australiens guldfyndigheter häftiga rubbningar av penningmarknaden. Rjazanov påpekar i sina kommentarer till artiklarna från 1852 (19) att Marx senare i *Kapitalets* tredje band(20) korrigerat sin uppfattning under denna period att guldackumuleringen i Bank of England endast kunde vara ett resultat av handelsbalansens

förändringar, som intimt sammanhänge med den brittiska och internationella konjunkturen. Denna ackumulation kunde även vara ett resultat av den abrupt ökande produktionen av guld, som fördes till Storbritannien och på detta sätt övade ett autonomt inflytande på konjunkturen. Vi rör här vid en aspekt av guldets dubbelkaraktär: det tjänstgör som värdemätare för alla varor (och tycks fylla denna funktion oberoende av sitt egentliga värde) men är samtidigt självt en vara, en metall som frambringas av mänskligt arbete och vars värde förändras med utvecklingen av guldindustrins produktivitet. Marx skulle redan några år senare framhäva detta motsägelsefulla förhållande; det sker i de första kapitlen i *Till kritiken av den politiska ekonomin*.

1852 förde Marx ännu ett renodlat analogiresonemang: eftersom krisernas historia lärt oss att anhopningen av ett övermått av kapital i bankerna driver spekuleringen till kokpunkten, och att denna 'överhettade' konjunktur är krisens omedelbara förstadium,(21) så bör kapitalöverflödet 1852 med nödvändighet vara tecken på en annalkande kris. Redan några månader senare, i januari 1853, måste han korrigera detta intryck.(22) Den felaktiga prognosen till trots innehåller hans analys av den ekonomiska konjunkturen 1852 värdefulla element, särskilt följande adekvata anmärkning som bevarat sin giltighet till i dag: '... när har någonsin dessa borgerliga optimister (de borgerliga ekonomerna, E. M.) förutsett eller förutsagt en kris? Ännu har det inte funnits någon välståndstid där de inte tagit tillfället i akt för att bevisa att den här gången har medaljen ingen baksida, den här gången har det obönhörliga ödet besegrats. Men den dag då krisen bröt ut spelade de oskyldiga och angrep handel och industri med moralisk indignation och banala förebråelser för bristande försiktighet och framsynthet.'(23)

Vad 'krisen' 1854-55 beträffar så finns det en bättre ursäkt för Marx' felbedömning, ty denna följde inte bara av analogislut och abstrakta deduktioner. Det rådde en faktisk överproduktionskris inom bomullsindustrin, främst förorsakad av en nedgång i exporten till Australien (som under de två föregående åren till följd av guldets högkonjunktur varit en skådeplats för tygellös spekulering). Det förekom också allvarliga rubbningar på penningmarknaden till följd av en abrupt nedgång i den amerikanska och australiska guldtilförseln. Talrika konkurser i olika transoceaniska länder ledde till betydande brittiska firmors bankrutt. Men, som Rjazanov i sina kommentarer till Marx' artiklar från januari 1855 (24) påpekar, det rörde sig ändå inte om en *allmän* utan om en *partiell* kris, där den monetära faktorns *autonoma* roll ännu en gång kom till uttryck.

Marx framhäver i sina artiklar från januari 1855 den amerikanska och australiska marknadens enorma betydelse för tillväxten av Storbritanniens industriproduktion och export. Denna export hade från 1842 till 1855 mer än fördubblats. Dess värde var 1855 100 miljoner pund, varav 40 % gick till dessa båda länder (25 miljoner till USA och 15 miljoner till Australien). Men av de varor för 45 miljoner pund som Storbritannien exporterat 1842 hade Australien blott absorberat 1 miljon och USA 3,5 miljoner (båda länder tillsammans alltså 10 %). Den brittiska exportens *ökning*, som under detta årtionde uppgick till mer än 50 miljoner pund, hade alltså *till nästan 80 %* absorberats av dessa två 'nya' transoceaniska marknader. När nu denna exportboom bröts, skulle inte detta bli dödsstöten för välståndet överhuvud? Man ser att det vid denna tidpunkt fanns en solidare grundval för Marx' felprognos än 1853.

Vad *Kapitalets* författare denna gång hade underskattat var *Krimkrigets stimulerande verkan* på den ekonomiska konjunkturen. Den historiska erfarenheten erbjuder här ett exempel på vad Rosa Luxemburg senare skulle kalla de statliga beställningarnas roll av 'ersättningsmarknad' för utländska marknader.(25) Leveranser för *arméns* räkning och krigsindustrins utveckling kompenserade i stor utsträckning Australienexportens tillbakagång. Marx erkände för övrigt detta senare, när hatt i *Kapitalets* tredje band räknade 1854 och 1855 till välståndstiden.

Men analysen av 'överhettningen', som året därpå utförs först av Engels och sedan av Marx,(26) visar sig vara korrekt. Den följs av en 'storslagen krasch',(27) som öppnar krisens slussar på vid gavel. Denna gång förfogar vännerna över de kunskaper och empiriska data som krävs och kan följa krisens utveckling steg för steg. Krisen 1857-58 är för övrigt mer allmän än de föregående kriserna; den har större geografisk omfattning och berör alla branscher inom industrin.

Under studiet av krisen 1857-58 upptäcker Marx för första gången sambandet mellan industricykelns längd och det fasta kapitalets reproduktionstid. Han riktar i detta sammanhang i sitt brev av den 2 mars en fråga till Engels, som denne besvarar utförligt två dagar senare.(28) Därmed är cirkeln sluten. Marx och Engels korrigerar nu sitt felaktiga antagande sju år tidigare angående en sexårscykel och konstaterar tioårscykeln.

Endast Kina framstår för Marx som ett tänkbart ytterligare avsättningsområde under den cykel som kommer att följa krisen 1857-58, (29) och han förutser riktigt att det inte blir lätt att bryta det motstånd som Kinas ålderdomliga parcellerade jordbruk kommer att resa mot storkapitalets penetration.(30) Men dessa åtta år av konjunkturstudier har försett Marx med de begreppsinstrument med vars hjälp han i *Kapitalet* kommer att framlägga om inte en komplett teori om den kapitalistiska cykeln – en sådan hade han inte tid att utforska – så dock huvudelementen för konstruktionen av denna teori.

Dessa element har för övrigt i stor utsträckning inspirerat de ekonomer, som alltsedan Tugan-Baranowsky – själv en 'legal marxist' – under 1900-talet har utvecklat olika teorier om de s. k. periodiska kriserna.(31) Alvin Hansen bekräftar att 'professor Aftalion, liksom också Cassel och Spiethoff, står i stor tacksamhetsskuld till Marx och till de idéer som utgått från honom och andra ... Hans skrifter är fulla av uppslag, som haft stort inflytande på det icke-marxistiska tänkandet i fråga om cyklerna, även om dessa oortodoxa författare inte alltid har erkänt omfattningen av sin skuld till Marx eller ens själva varit medvetna om den'.(32)

Detta påpekande gäller särskilt författare, vilka som de nämnda byggt sin kristeori på längden av det fasta kapitalets återbildningscykel, eller om man så vill, investeringsbenägenheten (kapitalackumulationen) som cykelns främsta drivkraft. Men det gäller också de författare som trott sig upptäcka krisernas främsta orsak i massornas underkonsumtion. I verkligheten innehåller Marx' verk båda dessa tankar, av det enkla skälet att han såg krisernas orsak *samtidigt* i den kapitalistiska konkurrensen – de kapitalistiska investeringarnas ojämnhet – och i den eftersläpning som med nödvändighet kännetecknar massornas 'köpkraftsefterfrågan' i förhållande till samhällets totala produktionskapacitet.(33)

6. Bidrag till utvecklingen av värdelära, mervärdeteori och penningteori

1857 års kris hade tårt på Marx' redan förut knappa tillgångar; *New York Daily Tribune* begränsade hans bidrag till en eller två artiklar i veckan. Men krisen hade icke desto mindre ökat hans iver och arbetsglädje till den grad att han den 18 december 1857 skrev till Engels: 'Jag arbetar alldeles enormt, för det mesta till klockan fyra på morgonen.'(1) Hans arbete var koncentrerat på två uppgifter: att minutiöst registrera krisens 'fakta och rörelser' och att utforma den ekonomiska analysens 'grunddrag'. (2) Ur detta arbete utvecklades *Till kritiken av den politiska ekonomin, Grunddragen och Teorier om mervärdet*, som tillsammans utgör det direkta förarbetet till *Kapitalet*.

Marx hyste länge förhoppningen att kunna utforma en systematisk kritik av den borgerliga politiska ekonomin, liksom en framställning av sina egna ekonomiska uppfattningar. Han hade antytt detta redan 1851, då han den 2 april skrev till Engels(3) att inom sex veckor skulle

han vara klar med 'hela den ekonomiska bråten' på British Museums bibliotek och att han i fortsättningen skulle kunna 'utforma ekonomin hemma'. Men tvånget att arbeta journalistiskt för uppehållet, familjeproblem och vacklande hälsa fördröjde planen i fyra år. I september 1852 börjar Marx arbeta på *Grunddragen*.(4) Maximilian Rubel noterar att Marx från augusti 1852 till slutet på 1856 varit tvungen att avstå från sina ekonomiska studier.(5)

Arbetets fullbordan påskyndades genom att Lassalle lyckades finna en förläggare som förklarade sig vara villig att publicera Marx' ekonomiska verk i form av häften. Men först den 21 januari 1859 föreligger den slutgiltiga texten till det första häftet (*Till kritiken av den politiska ekonomin*), och när Marx meddelar Engels detta kan han inte undertrycka en suck: 'Jag tror inte att det någonsin skrivits om pengar i sådan akut brist på pengar.' (6)

Marx' viktigaste bidrag till den vetenskapliga ekonomins utveckling tillkom troligen mellan dessa två tidpunkter, den 18 december 1857 och den 21 januari 1859, eller mera exakt mellan november 1857 och slutet på juni 1858. Marx varslade om dessa bidrag i ett brev till Engels den 29 mars 1858 (där han också meddelade nyheten att förläggaren Duncker åtagit sig att publicera hans ekonomiska manuskript). Han skisserade dem tre dagar senare och sammanfattade deras innebörd den 22 juli 1859: '... ett försök att demonstrera det kapitalistiska produktionssättets specifikt sociala och ingalunda absoluta karaktär, genom att välja dess enklaste fenomen, varan, till utgångspunkt.' (7)

Till kritiken av den politiska ekonomin är framför allt känd för sitt förord, där den historiska materialismens teori sammanfattas i formuleringar som valts av dess skapare och som vi här inte skall gå in på. Skriften själv har hittills inte mött något större gensvar på grund av dess abstrakta karaktär, som redan Engels beklagade sig över när Marx skisserade skriften för honom i stora drag.(8) Icke desto mindre innehåller boken de flesta av Marx' specifika bidrag till den ekonomiska teorins utveckling, vilka han mycket utförligt utarbetade i *Grunddragen*, ett verk som förblev praktiskt taget okänt fram till andra världskrigets slut.

Boken framstår framför allt som ett fullkomnande av arbetsvärdeläran, som utarbetats av den klassiska skolans företrädare, William Petty, Adam Smith och Ricardo. Men den utgör samtidigt ett fullkomnande av de ekonomiska teorier som Marx själv hade utarbetat fram till sin nya exil i England.

Varken i *Lönarbete och kapital* eller i något annat av alla sina tidigare verk hade Marx ännu gjort distinktionen mellan 'arbete' och 'arbetskraft'. Av denna anledning hade Marx där inte kunnat ge en vetenskaplig analys av mervärdet, ty denna följer just av upptäckten av *arbetskraftens specifika bruksvärde*. Mer än så, varken *Filosofins elände*, *Kommunistiska manifestet* eller *Lönarbete och kapital* innehåller ännu begreppet mervärde. Lika litet hade Marx i alla dessa verk ännu definitivt trängt in i hemligheten med varorna *bytesvärde*. Under sin exil i Bryssel hade han anammat arbetsvärdeläran, men gjorde ännu inte en klar åtskillnad mellan bytesvärdet och produktionskostnaderna eller mellan dessa och marknadspriserna.

Sålunda skiljer Marx i *Filosofins elände* inte på bytesvärde och priser; dessa senare saknas helt i analysen. I *Lönarbete och kapital* försvinner i sin tur begreppet 'bytesvärde' för att lämna plats åt priserna. Men det som ekonomerna tidigare betraktat som en obegriplig motsägelse (9) förstås nu som en eminent dialektisk verklighet: 'Endast dessa (pris)svängningar bestämmer i sin utveckling priset genom produktionskostnaderna. Denna ordnings totala rörelse är dess ordning.'(10)

I *Till kritiken av den politiska ekonomin* fulländar Marx sin värdelära, och samtidigt arbetsvärdeläran över huvud, genom att formulera sin teori om det abstrakta arbetet som den egentliga källan till bytesvärdet.(11) Han skiljer på två former av arbete: det 'konkreta arbetet', som skapar bruksvärdet, och det 'abstrakta arbetet', (dvs. den del av den

sammanlagda samhällliga arbetstiden, som står till förfogande i ett samhälle av varuproducenter vilka skilts från varandra genom arbetets sociala uppdelning), som skapar bytesvärdet. Värdets båda former – bruksvärdet och bytesvärdet – är baserade på dessa två former av arbete. Marx betraktar denna analys av varan som resultatet av den politiska ekonomins utveckling under mer än ett århundrade.(12) Efter att ingående ha utvecklat sin egen analys bemödar han sig att framställa det konkreta historiska förlopp under vilket den vetenskapliga ekonomin nått fram till en korrekt uppfattning av bytesvärdets natur. Han framhäver härvid betydelsen av var och en av 1700- och 1800-talets stora ekonomiska tänkare, utan att dock försumma att påpeka bristerna i deras respektive analyser. Det lilla kapitlet 'Historiska fakta rörande varubegreppets analys' framstår således som sammanfattningen av ett oskrivet arbete på temat 'Värdeteorier' och skulle kunna tjäna som förord till *Teorier om mervärdet*.(13)

De två sidor där de vanliga invändningarna mot Ricardos värdelära sammanfattas(14) utgör samtidigt en sammanfattning av de särskilda bidrag som Marx lämnat till den ekonomiska teorins utveckling. Han betecknar dem själv som lönarbetets teori (mervärdelärens motsvarighet), kapitalteori, konkurrenst teori och jordräteteorier. Och han bemöter övertygande de fyra invändningarna.

Om arbetet är bytesvärdets kärna, vad är då arbetets bytesvärde? Är det inte ett cirkelresonemang att göra bytesvärdet till mått på bytesvärdet?

Denna invändning upplöses i följande problem: om arbetstiden samtidigt är ett mått på bytesvärdet, hur kan man då bestämma lönen?(15) Hur sker bytet mellan arbete och kapital på jämlikhetens objektiva grundval? Marx svarar: 'Om det behövdes en arbetsdag för att hålla en arbetare vid liv under en arbetsdag, så skulle det inte existera något kapital, ty arbetsdagen skulle då bytas mot sin egen produkt, kapitalet skulle alltså inte kunna förräntas som kapital och således inte heller kunna existera... Om det däremot t. ex. bara behövs en halv arbetsdag för att hålla en arbetare vid liv under en hel arbetsdag så följer produktens mervärde av sig självt ...'(16)

Det är inte bytet som skapar mervärdet utan en process genom vilken kapitalisten *utan något byte*, utan vederlag, tillägnar sig en del av den arbetstid som kristalliserar sig i värde. Och denna process är ingenting annat än kapitalistens utnyttjande av *arbetskraftens bruksvärde*, dvs. dess förmåga att frambringa värde utöver vad som motsvarar dess bytesvärde, dess underhållskostnader, så snart arbetets produktivitet har nått en viss nivå utan vilken det kapitalistiska produktionssättet vore otänkbart.

Denna subtila distinktion mellan arbetskraftens bytesvärde och dess bruksvärde framstår som den marxistiska mervärde-lärens grundval och Marx' främsta bidrag till den vetenskapliga ekonomins utveckling.(17)

'Medan arbetet är bruksvärde för kapitalet är det för arbetaren endast bytesvärde, det (enda) tillgängliga bytesvärdet Ett tings bruksvärde angår inte säljaren som sådan, utan bara köparen. Salpeters egenskap att kunna användas till krut bestämmer inte salpeters pris; detta pris är bestämt av salpeters produktionskostnader, av den kvantitet arbete som ingår i den. I den cirkulation, vari bruksvärdena ingår som priser, följer deras värde inte av cirkulationen, fastän det endast är i denna som värdet realiserar; det är förutbestämt och förverkligas bara i utbyte mot pengar. På samma sätt förhåller det sig med arbetet.(18) Arbetaren säljer det som bruksvärde åt kapitalet, men för honom är det bara hans bytesvärde, som han vill realisera men som är bestämt redan före denna bytshandling ... Det är klart att arbetaren inte kan berika sig genom detta byte, där han ... för arbetskraften som given storhet lämnar ifrån sig sin skaparkraft ... Han lämnar ifrån sig arbetet såsom rikedomens produktivkraft, och kapitalet tillägnar sig det som sådan. Arbetets skiljande från äganderätten till arbetets produkt,

skilsmässan mellan fattigdom och rikedom, konstitueras därför i själva denna byteshandling.’ (19)

Om en produkts bytesvärde är lika med dess innehåll av arbete, uttryckt i arbetstid, hur kan det då komma sig att en arbetsdags bytesvärde inte är lika med denna arbetsdags produkt, hur kan värdet av en arbetsdags produkt överstiga den lön som arbetaren erhåller för denna arbetsdag? Denna invändning, säger Marx, upplöses i följande problem: ‘Hur kan en produktion på grundval av det genom den blotta arbetstiden bestämda bytesvärdet leda till resultatet att arbetets bytesvärde är lägre än bytesvärdet på dess produkt?’ (20)

Svårigheten löses genom analysen av *kapitalet som mottagare av mervärdet*. Det vill säga, även denna svårighet reduceras till problemet att bestämma arbetskraftens värde i ett samhälle där denna arbetskraft har förvandlats till en vara, genom att det skapats en samhällsklass som skilts från sina produktionsmedel, vilka nu i stället utgör en annan samhällsklass’ privategendom.

Det är detta förhållande mellan två samhällsklasser, där den ena är tvungen att sälja sin arbetskraft åt den andra, *som förvandlar arbetskraften till en vara och produktionsmedlen till kapital*. Och denna förvandling är tillräcklig för att samtidigt förklara denna arbetskrafts bytesvärde och den nödvändiga skillnaden mellan det av arbetskraften producerade värdet och dess eget värde, denna skillnad som är mervärdet. Utan denna skillnad skulle kapitalets ägare inte ha något intresse av att köpa arbetskraft, och denna skulle inte kunna säljas.

Teoretiskt reduceras problemet alltså till distinktionen mellan arbetskraftens *bytesvärde* (lönen, värdet av de varor som behövs för att vidmakthålla arbetskraften) och dess *bruksvärde* (som just består i att den förser arbetsköparen med obetalt arbete, sedan den producerat motsvarigheten till sitt eget bytesvärde, dvs. sina egna underhållskostnader). *Historiskt* reduceras problemet till en analys av det moderna proletariatet, uppkomsten av en industriell reservarmé, skiljandet av hantverkare och bönder från deras produktionsmedel, markens förvandling till privategendom (avskaffandet av allmänningen), dvs. tillkomsten av en samhällsklass så utblottad och otrygg att den måste acceptera att sälja sin arbetskraft till det av värdelagen bestämda ‘marknadspriset’. (21)

För att pengar skall bli till kapital och arbete till lönarbete, dvs. arbete som frambringar kapital, är följande villkor nödvändiga: ‘1. Å ena sidan förekomsten av den levande arbetsförmågan som rent subjektiv existens, skild från villkoren för dess objektiva realitet, alltså lika mycket skild från det levande arbetets villkor som från existensmedlen, livsmedlen, medlen för det levande arbetets självbevarelse ... 2. Värdet eller det utkristalliserade arbetet å andra sidan måste utgöra en ackumulation av bruksvärden, tillräckligt stor för att skapa de materiella villkoren inte blott för produktionen av de produkter eller värden, som krävs för att reproducera eller vidmakthålla den levande arbetsförmågan utan även för absorptionen av överskottsarbetet... 3. Ett fritt bytesförhållande – penningcirkulation – mellan de båda sidorna, en på bytesvärden grundad relation mellan de båda polerna – inte ett förhållande mellan herre och träl – dvs. en produktion som inte omedelbart levererar livsmedel åt producenterna utan förmedlas genom byte ... Relationen är omöjlig så länge de båda sidorna byter sitt arbete inbördes bara i form av utkristalliserat arbete; lika omöjlig är den när den levande arbetsförmågan själv uppträder som den andra sidans egendom.’ (22)

Det är denna analys av mervärdets, kapitalets och lönarbetets *historiskt bestämda* karaktär – skild från alla föregående former av klassexploatering – som i första hand ger *Grunddragen* dess betydelse för utvecklingen av marxismens ekonomiska teori.

Men om varornas bytesvärde är bestämt av den arbetstid de innehåller, hur låter sig denna definition förenas med det empiriskt kända faktum att samma varors marknadspriser bestäms

genom 'lagen om utbud och efterfrågan'? Denna invändning, säger Marx, går egentligen ut på följande: hur kan från varans bytesvärde skilda marknadspriser uppstå, eller bättre, hur kommer det sig att *värdelagen i praktiken endast kan förverkligas genom sin egen negation?*

Detta problem har funnit sin lösning i teorin om kapitalkonkurrensen, vilken Marx i *Grunddragen* utvecklar till fullo då han utformar teorin om profitkvotens utjämning och produktionsprisernas uppkomst på grundval av kapitalets inbördes konkurrens. Den berömda 'motsägelse' som så många kritiker trott sig kunna upptäcka mellan *Kapitalets* första och tredje band är bara en vulgär återklang av denna gamla invändning mot Ricardos teori, som ställer marknadspriserna mot bytesvärdet.(23) Den sista skymten av påpekandets giltighet har förflyktigats sedan *Grunddragen* publicerats, eftersom det nu står klart att Marx hade utarbetat tredje bandets 'lösning' innan han ens hade skrivit *Kapitalets* första band.(24)

Återstår så den fjärde och sista fundamentala invändningen mot Ricardos teori, vilken Marx själv kallar 'den till synes mest slående' invändningen: om bytesvärdet inte är något annat än den arbetstid varorna innehåller, hur kan då varor som inte innehåller någon arbetstid alls ändå äga ett bytesvärde? Eller enklare: varifrån kommer enkla naturkrafters bytesvärde? (25) Svaret på denna fråga ges i teorin om jordröntan.

Det kan sägas i förbigående att lösningen av problemen kring profitkvotens utjämning och jordröntan (26) för Marx' del var en simultan och praktiskt taget identisk process, vilket framgår av hans brev till Engels den 18 juni 1862. (27)

Men manuskriptet till *Till kritiken av den politiska ekonomin* hade knappt sänts till förläggaren förrän en omedelbar och brådskande uppgift hindrade Marx att ägna sig åt 'utskriften' av sina ekonomiska upptäckter under 1858. Det blev nödvändigt att bemöta det förtal som Karl Vogt hade spritt i sin broschyr *Min process mot Allgemeine Zeitung*. En av beskyllningarna gick ut på att Marx försörjde sig genom att skriva utpressningsbrev till hundratals framstående tyskar, vilka han dessförinnan försökt dra in i revolutionär verksamhet. Denna beskyllning vållade sådan uppståndelse i den tyska bourgeoisins liberala kretsar att ett svar blev ofrånkomligt.(28) Marx skrev alltså broschyren Herr Vogt, som höll honom sysselsatt under hela året 1860. Den 3 februari 1860 skrev han ännu till Engels att han fullföljde sitt arbete med *Kapitalet* och (än en gång!) hoppades att avsluta det 'inom sex veckor'.(29) Men i fortsättningen förekommer i brevväxlingen med hans bästa vän inga hänseftningar till ekonomiskt författarskap förrän det ovan citerade brevet av den 18 juni 1862.

Men innan vi går in på en djupare analys av *Grunddragen*, som är så avgörande för utvecklingen av marxismens ekonomiska teori, måste vi framhäva Marx' sista grundläggande ekonomiska upptäckt under perioden från hösten 1857 till början på 1859: fullkommandet av penningteorin på grundval av en systematisk kritik av Ricardos penningteori. Den återfinns i stor utsträckning i andra kapitlet, det längsta, av *Till kritiken av den politiska ekonomin*.

Marx' fullkomnande av penningteorin är ingenting annat än en logisk tillämpning av arbetsvärdeläran på penningen. Om alla varors bytesvärde endast representerar kvantiteter av för deras produktion socialt nödvändigt arbete, som kan mätas i arbetstid, så är det uppenbart att den på ädla metaller baserade penningen inte är det uteslutande förmedlande, rena cirkulationsmedel som Ricardo i huvudsak trodde att det var.(30) Ty guldet är självt en vara och har därför sitt eget bytesvärde, som bestäms av de materiella villkor under vilka det produceras.(31)

Härav följer att den kvantitativa penningteori som utvecklats av Montesquieu och Hume och som anammats av Ricardo, (32) och enligt vilken prishöjningar och -sänkningar beror av den cirkulerande penningmängdens ökning och minskning, inte kan vara giltig när det rör sig om

pengar som är baserade på ädla metaller. Dessa pengar som har sitt eget värde kan *genom sina egna rörelser* knappast påverka de övriga varornas prissvängningar. Det är dessa svängningar som måste betraktas som de *primära* rörelserna, ökning och minskning av den cirkulerande penningmängden däremot som den därav *härledda* rörelsen: 'Priserna är alltså inte höga eller låga därför att det är mer eller mindre pengar i omlopp, utan det är mer eller mindre pengar i omlopp därför att priserna är höga eller låga.' (33) En allmän prissänkning leder till att pengarna strömmar tillbaka för tesauring, en allmän prishöjning drar ytterligare mängder av ädla metaller in i cirkulationen.

Marx hämtar sitt material till en kritik av den ricardianska penningteorin främst från Tookes stora verk om prisernas historia. Han betraktar därför upptäckten av lagen om bestämningen av den cirkulerande penningmängden genom prissvängningarna som den efterricardianska skolans 'kanske enda förtjänst'.(34)

Men Marx skiljer klart mellan de lagar som gäller cirkulation av metallpengar och de som gäller cirkulation av papperspengar, vilka han kallar 'värdetecken'. 'Medan det cirkulerande guldets mängd är beroende av varupriserna, beror de cirkulerande papperssedlarnas värde uteslutande av deras egen mängd.'(35) Även här håller vi oss inom ramen för en logisk tillämpning av arbetsvärdeläran. Papperspengarna, sedeln, är bara ett förmedlande element, 'symbolen' för en viss guldmängd, som har sitt eget värde. Och om detta värde fördelas på tio gånger så många sedlar så kommer uppenbarligen varje sedel bara att representera en tiondel av den nominella guldmängden, och de priser som uttrycks i dessa papperspengar kommer följaktligen också att vara tio gånger högre än de som uttrycks i guld.

Men i en allmän penningekonomi är pengarna inte bara *allmänt cirkulationsmedel* för alla varor utan också *allmänt betalningsmedel*. Ju mer det kapitalistiska produktionssättet utvecklas desto mer framträdande blir kreditväsendets roll, och pengarnas funktion som betalningsmedel vidgas på bekostnad av deras funktion som cirkulationsmedel.(36) Marx framhäver att värdepappernas utveckling utgår just från denna funktion som betalningsmedel och härleder därav en allmän lag om den penningvolym som är nödvändig för att bägge funktionerna, cirkulationsmedlets och betalningsmedlets, skall kunna fyllas, varvid hänsyn måste tas till pengarnas omloppshastighet i båda funktionerna. Denna analys av penningens roll avslutas med en undersökning av de ädla metallernas roll som internationellt betalningsmedel.

Det är intressant att granska några av de invändningar mot den av Marx fullkomnade värdeläran som framställts under de senaste årtiondena. (37) Vi skall i detta sammanhang behandla de invändningar som gjorts av Frank H. Knight, Schumpeter, Oskar Lange och Joan Robinson.

Enligt Frank H. Knight (38) skulle en arbetsvärdelära ha sitt berättigande endast om arbetet vore en 'stel', oföränderlig 'produktionsfaktor'. Men 'arbetets' föränderlighet tillsammans med 'andra produktionsagenters' rörlighet leder till en situation där olika kombinationer av dessa 'faktorer' blir möjliga, vilket leder till en bestämning av deras värden genom deras 'marginella produktivitet'.

Det är bara det att maskinernas värde (dvs. deras produktionskostnader) är definitivt känt.(39) Det är fullständigt oberoende av mängden eller värdet av de varor som dessa maskiner kan producera. Ingen företagare köper en utrustningsdetalj på grund av beräkningar av det 'mervärde' som denna anordning kommer att tillföra honom. Vad han beräknar är den besparing av produktionskostnaderna (eller, om så man vill, av självkostnaderna per producerad enhet) som anordningen kan åstadkomma. Och om man frågar företagare så svarar nio av tio spontant att det är 'arbetsbesparingen' de intresserar sig för (i USA betecknar man maskiner sedan länge som *labor saving devices*, 'arbetsbesparande anordningar').

Varje företagare vet också att maskinerna i hans fabrik inte producerar det minsta värde när de står stilla. För att de skall kunna tjäna en sådan produktion måste de sättas i gång av det levande arbetet.(40) Detta, och endast detta, tillför varan ett nytt värde. Vad maskiners och 'andra produktionsfaktorer' värde beträffar så vidmakthålls det av det levande arbetet, som överför detta värde (helt eller delvis) till de varor det frambringar. Även detta är företagare och statistiker knappast omedvetna om, eftersom de talar om ett 'värdetillskott' (*value added*), som fördelar sig på kapitalister och arbetare och som fogas till det 'bestående värdet' (råvaror och maskiner). Man bör alltså söka hemligheten med detta 'värdetillskott' i arbetet enbart. Och Marx upptäckte denna hemlighet när han formulerade sin teori om mervärdet.

Schumpeters argumentering mot arbetsvärdeläran och till förmån för den s. k. 'produktionsfaktorteorin' är av samma typ. Han förebrår arbetsvärdelärans anhängare att de är fångna av 'politiska doktriner och moralfilosofi', som inte har med den ekonomiska verkligheten som sådan att göra. 'Med andra ord, de ser inte att allt det i detta sammanhang gäller är det enkla förhållandet att ett företag för att producera inte bara behöver arbete utan även alla de ting som finns inneslutna i jorden och kapitalet; allt detta förutsätter existensen av tre (produktions)- faktorer.' (41)

Om man verkligen vill sänka sig till denna plattitydernas nivå så bör man tillägga att ett 'företag' för att kunna producera inte bara behöver arbete, mark, byggnader, maskiner, råvaror och pengar utan även en samhällsorganisation, polisskydd, ett statligt kommunikationssystem, en infrastruktur och åtskilligt annat. Varför godtyckligt isolera 'tre produktionsfaktorer' bland alla dessa? Varför inte tala om fem 'produktionsfaktorer': arbetet, jorden, maskinerna, likvida medel och statlig organisation, för att sedan upptäcka fem 'vinster' i form av 'gränsnyttor' åt dessa 'faktorer': lönen, jordräntan, profiten, räntan och skatten?

Mot detta reser kapitalisterna och deras ideologer en kraftfull invändning: staten eller samhällsorganisationen lämnar inget 'verkligt bidrag' till det nya värde som skapas inom företaget. Det rör sig helt om 'yttre besparing', en ofrånkomlig allmän ram för den ekonomiska verksamheten. Men då blir det också lika rimligt att fråga om 'jorden' eller 'maskinerna' (för att inte tala om de 'likvida medlen') lämnar något 'verkligt bidrag' till det nya värde som skapas inom företaget. Ty därmed har man implicit erkänt att allt som utgör 'ofrånkomliga produktionsfaktorer' för den skull inte är en 'källa till nytt värde'. Och vi återkommer således till frågan om den yttersta källan till 'värdetillskottet' i produktionen, som inte kan vara något annat än det levande arbetet. (42)

Mer seriös och mer sofistikerad är den invändning mot arbetsvärdeläran som Oskar Lange har framfört i en ungdomsskrift. (43) Langes argumentering kan sammanfattas på följande sätt: fastän den marxistiska teorin varit i stånd att korrekt förutsäga kapitalismens utvecklingslagar har den inte kunnat erbjuda en adekvat pristeori (särskilt vad monopolpriserna beträffar), ej heller en adekvat teori för det optimala utnyttjandet av ett socialistiskt samhälles resurser, och framför allt inte en kristeori, ty det rör sig hos Marx i grunden om en 'statisk teori om den allmänna ekonomiska jämvikten'.(44) Vidare är arbetsvärdeläran ur stånd att förklara lönernas natur och profitens kvarlevande; dessa bestäms av det tekniska framåtskridandet, som är karakteristiskt för det kapitalistiska systemet. Men detta 'dynamiska' element följer inte så mycket av arbetsvärdelärans inre logik som av kapitalismens institutionella ram, som riktigt framställts av Marx. Och det är denna analys av kapitalismens institutionella ram snarare än mervärdeteorin som utgör källan till marxismens teoretiska överlägsenhet när det gäller upptäckten av kapitalismens utvecklingslagar.

Det förefaller som om Lange begår ett misstag redan i början av sin kritik. Arbetsvärdeläran kan inte betraktas som en 'statisk teori om den allmänna ekonomiska jämvikten'. (45) Den av

Marx korrigerade och fullkomnade arbetsvärdeläran är ouplösligt förenad med mervärdeläran. De båda teorierna som helhet bildar långt ifrån någon 'statisk teori' utan huvudsakligen en 'dynamisk teori'. De utgör i själva verket en syntes av två motsatser, ett begrepp om jämlikt byte förenat med ett begrepp om ojämlikt byte. Framför allt utbytet mellan arbete och kapital har denna *dubbelkaraktär*.

Den 'marxistiska modellen' är därför väsentligen dynamisk, eftersom den leder till slutsatsen att skapandet av nytt värde, värdeökning, ekonomisk expansion och tillväxt är en del av själva det kapitalistiska produktionssystemets system. Samma marxistiska modell är inte en 'allmän jämviktsteori' utan – ännu en gång – en syntes av två motsatser, en framställning av hur den kapitalistiska ekonomins permanenta (och uppenbara) bristande jämvikt grundar sig på en djupare nivå, som tillåter en expanderad reproduktion, vilken dock i sin tur medför nödvändiga och oundvikliga jämviktsstörningar (periodiska kriser, den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens, kapitalkoncentration, skärpt klasskamp), vilka slutligen undergräver systemet.

Lika felaktig är Langes föreställning att det dynamiska elementet (den ekonomiska utvecklingen) snarare är ett resultat av de institutionella ramarna än av arbetsvärdeteorins inre logik. Enligt Lange utgör det 'tekniska framåtskridandet' en oundgänglig förklaring till att 'lönerna inte hotar att eliminera företagarnas profit'.(46) Den kapitalistiska profiten skulle alltså endast kunna vidmakthållas och förklaras inom ramen för detta tekniska framåtskridande. Lange glömmer att lönerna (även utan tekniskt framåtskridande) inte kan eliminera profiten, eftersom kapitalisterna *upphör att anställa arbetskraft* långt innan denna gräns är nådd. De föredrar i detta fall att stänga sina fabriker och skapar samtidigt på nytt en industriell reservarmé – till och med utan 'tekniskt framåtskridande'. Detta är i själva verket vad som hänt i alla mer eller mindre 'planerade' neokapitalistiska recessioner. Kapitalisterna kan vänta, arbetarna däremot icke, ty de äger vare sig produktions- eller existensmedel.

Dessutom är det enligt den marxistiska modellen inte bara konkurrensen mellan kapital och arbete, utan också kapitalisternas inbördes konkurrens, som förklarar det tekniska framåtskridandet. Båda är funktioner av den dubbla nödvändigheten att ackumulera kapital och att realisera mervärde under ekonomiska förhållanden där den för framställningen av en vara *socialt nödvändiga* arbetsmängden först *a posteriori* blir känd medan den *a priori* är okänd. Dessa två skäl – som har att göra med det kapitalistiska produktionssystemets grundkaraktär, dvs. ett system byggt på allmän varuekonomi och privat ägande – utgör enligt marxistisk teori den yttersta grunden för det 'dynamiska' elementet. De följer båda av själva principen i arbetsvärdeläran.

Vi kan slutligen nämna den kritik av arbetsvärdeläran som efter andra världskriget formulerades av Joan Robinson.(47) Enligt henne gjorde Marx fel i att söka efter ett i 'varje vara inneboende värde', vilket, liksom hos Ricardo, skulle vara 'analogt med deras vikt eller färg'. Liksom Adam Smith sökte han en 'oföränderlig måttstock' på detta värde och trodde sig finna det i arbetet. Den arbetsvärdelära som rests på dessa teoretiska grundvalar är enligt Joan Robinson obrukbar, och Marx skulle ha kunnat förklara alla de utvecklingslagar han upptäckt på ett mycket enklare språk utan att falla tillbaka på arbetsvärdeläran.

Som Roman Rosdolsky övertygande och ingående visat (48) speglar dessa argument en förbryllande missuppfattning av Marx' tankar, vilka dock av honom klart formulerats. Marx bestred uttryckligen att varornas bytesvärde utgör en i varorna 'inneboende egenskap' i fysisk mening; han preciserade tvärtom att den gemensamma 'egenskap' som varorna besitter och som tillåter att deras värde mäts med samma måttstock inte är en fysisk egenskap utan ett samhällsligt faktiskt förhållande, nämligen det, att de är produkter av abstrakt arbete av från varandra skilda privata producenter. Joan Robinson har inte förstått skillnaden mellan det *kon*

kreata arbetet, som skapar bruksvärdet och produktens fysiska egenskaper, och det *abstrakta* arbetet, som skapar bytesvärde. Lika litet har Marx någonsin letat efter någon 'oföränderlig måttstock på värdet'. Tvärtom visade han att bytesvärdets måttstock själv måste vara en vara, dvs. själv vara bytbar. Det är just därför som bytesvärdet förutsätter en för alla varor gemensam egenskap som samtidigt är både social och föränderlig – ej fysisk och oföränderlig – nämligen det faktum att de alla är produkter av abstrakt arbete, dvs. av en del av den totala arbetspotential som samhället förfogar över.

Gemensamt för alla dessa kritiker är i själva verket deras oförmåga att förstå den *abstraktionsnivå*, som Marx har höjt sig till i syfte att avslöja de social-ekonomiska hemligheterna bakom bytesvärdet. Den fråga han söker besvara är denna: om det är sant att det kapitalistiska produktionssättet verkar genom 'automatiska naturlagar' som är oberoende av människors vilja, hur kommer det sig då att otaliga blint genomförda bytesaffärer inte oavbrutet framkallar kriser och avbrott i den ekonomiska aktiviteten, utan tvärtom förlöper inom ramen för en kontinuitet, som blott periodiskt avbryts av diakontinuiteten? Vilka krafter garanterar denna kontinuitet? Vilka krafter fördelar arbetskraft och kapital mellan de olika industrisektorerna?

Genom att hävda att bytesvärdet grundas på det abstrakta mänskliga arbetet har Marx inte 'valt en teori' för att försöka 'bevisa att arbetarna exploateras av kapitalet'. (49) Han har erbjudit ett svar på ovan ställda fråga. När hans kritiker formulerar sina invändningar mot hans teori försummar de inte bara att sammanhängande bemöta Marx. För det mesta har de inte ens fattat hans frågeställning.

Roman Rosdolsky(50) vederlägger alltså med rätta Joan Robinson, enligt vilken Marx' arbetsvärdelära skulle vara fullt tillämplig blott i det socialistiska samhället. När det individuella arbetet omedelbart uppfattas som socialt arbete – och det är ju ett av det socialistiska samhällets grundläggande karakteristika – vore det uppenbart absurt att ta omvägen över marknaden för att 'återupptäcka' detta arbetes sociala karaktär. Därför finns i det socialistiska samhället ingen plats för en marknadsekonomi och ännu mindre för 'bytesvärdet' eller 'värdelagen'.

Det är förvånande att en författare som Maurice Godelier, som väl känner till Marx' skrifter och bemödat sig om ett grundligt studium av marxismens lära och metod, kan skriva: 'Om det kapitalistiska systemet är baserat på en speciell struktur för tillägnelse av överskottsprodukten, så kan man, utgående från en annan hypotes beträffande strukturen för tillägnelsen, göra en idealkonstruktion för hur en socialistisk ekonomi fungerar. Vi kommer då fram till en annan modell som dock fortfarande är baserad på värdeläran. Värdeläran medger alltså konstruktionen av en modell för den socialistiska utvecklingen ...'(51)

Detta motsvarar absolut inte Marx' uppfattning om värdelagen. Marx identifierar inte arbetstidens ekonomi, som gäller i alla samhällen, med den av värdelagen styrda ekonomin. Den senare är bara en särskild form av den förra.(52) Värdeläran är endast tillämplig i ett samhälle där individuella ägare byter arbetsprodukter och där dessa av detta skäl antar varukaraktär (där den för produktionen av dessa varor socialt nödvändiga arbetsmängden inte bestäms *a priori* av de förenade producenterna, utan bara *a posteriori* genom marknadslagarna). Att hävda att värdelagen bevarar sin giltighet under socialismen innebär en missuppfattning av varans faktiska karaktär, och det är vad Maurice Godelier har råkat ut för.(53)

På samma sätt som han utgår från en ofullständig bestämning av varan, ger han också en oacceptabel definition av kapitalismen: 'Vi har visat att teorin om kapitalet egentligen uppstår först i och med att mervärdets uppkomst förklarats. Men mervärdet i sig självt bestämmer inte direkt de kapitalistiska produktionsförhållandena. Det specifika för kapitalismen är det sätt på

vilket produktionsmedlens individuella ägare tillägnar sig detta mervärde, dvs. den privata tillägnelsen av överskottsprodukten „, (54)

Detta påminner på ett obehagligt sätt om den torftiga karikatyr av marxismen som stalinismens apologeter har åstadkommit. För Marx är kapitalismen ingalunda definierad enbart genom privat tillägnelse av mervärdet och absolut inte av överskottsprodukten. Engels tänker sig till och med det fallet där staten tillägnar sig mervärdet för borgarklassens räkning, utan att kapitalismen därmed upphävs. (55) Den marxistiska teorin definierar kapitalismen som produktionsmedlens förvandling till kapital och arbetskraftens förvandling till vara, dvs. varuekonomins generalisering. En 'socialism' där produktionsmedlen förblir varor (dvs. kan köpas eller säljas på marknaden, vilket innebär decentraliserade investeringsbeslut och möjligheten till periodiska överproduktionskriser och arbetslöshet) eller där arbetskraften förblir en vara, en sådan 'socialism' vore bara statskapitalism, även om det privata ägandet av produktionsmedel avskaffats. De kapitalistiska produktionsförhållandena, varav den privata tillägnelsen av mervärdet bara utgör en aspekt bland andra, och som bl. a. definieras av hierarkiska relationer på arbetsplatserna och av massans av producenter brist på varje form av makt att förfoga över sitt arbete och sina arbetsprodukter (vilket gör arbetet till alienerat arbete) – dessa kapitalistiska produktionsförhållanden skulle förbli helt intakta.

Riktigt är att marknadsekonomin, som är äldre än det kapitalistiska produktionssättet, även kommer att överleva detta, nämligen under hela övergångsskedet mellan kapitalismen och socialismen. Men den överlever där bara som en kapitalistisk kvarleva, som slagg från den ännu ej helt övervunna gamla samhällsformen, i strid med den socialiserade ekonomins plankaraktär. Det socialistiska uppbyggets process är just den under vilken varuproduktionen dör bort. Att vilja formulera en socialistisk ekonomis modell på värdelärans grundval är lika absurt som att vilja formulera en modell för den socialistiska rättsuppfattningen på grundval av den borgerliga, för att återknyta till Marx' berömda uttryck i *Kritik av Gothaprogrammet*.

7. Grunddragen eller arbetstidens och fritidens dialektik

Grunddragen bildar tillsammans med *Till kritiken av den politiska ekonomin* höjdpunkten bland Marx ekonomiska arbeten före *Kapitalet*. Den framställer en oerhörd samling ekonomiska analyser. Som förarbete till *Kapitalet* eller riktigare, som utveckling av den allomfattande analys av kapitalismen ur vilken Marx' huvudverk skulle födas, innehåller den samtidigt materialet till allt som Marx i fortsättningen skulle utarbeta och därutöver en mängd element som inte kommit till användning i senare verk.

Denna skillnad har troligen två orsaker.

För det första vet man att Marx inte hade möjlighet att fullborda sitt analytiska arbete, som skulle omfatta det kapitalistiska produktionssättets alla element. Enligt Marx' ursprungliga plan, som kom till vid samma tid som *Grunddragen*, skulle analysen av *Kapitalet* följas av analyser av jordegendomen, lönarbetet, staten, utrikeshandeln och världsmarknaden. Med tanke på den ursprungliga planen skulle vi alltså idag endast förfoga över en sjättedel av det totala verket, där *Kapitalets* fjärde band ('*Teorier om mervärdet*') bara avrundar den första delen. Specialister kan i oändlighet diskutera varför Marx slutligen övergav sin plan från 1866 för att i stället enbart behandla kapitalet uppdelat på fyra avsnitt: kapitalets produktionsprocess, kapitalets cirkulationsprocess, dessa båda processers enhet eller kapital och profit samt en historisk kritik av de nationalekonomiska teorierna. (1) Icke desto mindre innehåller *Grunddragen* en rad påpekanden av största betydelse rörande jordegendomen, lönarbete, utrikeshandel och världsmarknad, som inte återfinns i något av *Kapitalets* fyra band. Det är uppslag som inte kunnat fullföljas men vars rikedom utgör en källa till ständig inspiration för nutidens och framtidens marxistiska tänkande.

För det andra är framställningssättet i *Grunddragen* mer 'abstrakt' och deduktivt än i *Kapitalet*. Skriften innehåller mycket mindre åskådningsmaterial men däremot en mängd utvecklingar, som oftast är av historisk art eller öppnar utblickar mot framtiden. De har vid *Kapitalets* slutgiltiga utformning uteslutits, men är ibland av en ojämförlig rikedom och utgör kompletterande autentiska bidrag till marxismens social-ekonomiska teori. R. Rosdolsky anmärker i detta sammanhang att utgivningen av *Grunddragen* innebar 'en verklig uppenbarelse' och att detta verk 'så att säga fört oss in i Marx' ekonomiska laboratorium och uppenbarat alla subtiliteter och vindlingar i hans metod'. (2) Denne författare, en av vår tids främsta Marxkännare, fick tyvärr inte uppleva publiceringen av sitt *opus magnum*, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*, (Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1968). Den utkom posthumt.

Vi har redan framhåvt de viktigaste bidragen till utvecklingen av marxismens ekonomiska teori som *Grunddragen* innehåller: fullkommandet av arbetsvärdeläran, mervärdeteorin och penningteori. Härtill kommer fullkommandet av de analytiska instrument som Marx hade fått i arv av den politiska ekonomins klassiska skola. I *Grunddragen* uppträder sålunda för första gången den noggranna distinktionen mellan konstant kapital (vars värde vidmakthålls av arbetskraften) och variabelt kapital (vars värde ökar); framställningen av en varas värde som summan av tre element: konstant kapital, variabelt kapital och mervärde ($c + v + m$); ökningen av den årliga mervärdemängden genom förkortning av kapitalets cirkulationstid; uppdelningen av mervärdet i absolut och relativt mervärde, t. o. m. i form av absolut och relativt merarbete; hela teorin om profitkvotens utjämning osv.

Vad som inte tycks föreligga fullt utarbetat i *Grunddragen* är faktiskt bara teorin om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens (fastän Marx redan kände till den och på s. 283-289 analyserar den, om än rätt omständligt) och frågan om reproduktionen. (3)

Särskilt de delar av *Grunddragen* som inte återupptas i *Kapitalet* förtjänar att studeras noggrant. Man torde i detta sammanhang beakta ett ställe i Marx' brev till Engels den 14 januari 1858, då Marx befann sig mitt uppe i arbetet med *Grunddragen* och där den vetenskapliga socialismens grundare förklarar: 'Vad arbetets metod beträffar så har jag haft stor nytta av att jag *by mere accident* (av ren slump) kom att bläddra igenom Hegels Logik – Freiligrath har hittat några volymer Hegel som ursprungligen tillhört Bakunin och skickat dem till mig som present.' (4) Det förefaller oss obestriddigt att detta Marx' andra möte med sin gamle läromästare om inte gett upphov till så dock bidragit till analysens utomordentliga rikedom och framför allt att framställningen av 'motsatsernas enhet' innehåller en rad 'dialektiska par', som 'vara – pengar', 'bruksvärde – bytesvärde', 'kapital – lönarbete', 'arbetstid – fritid', 'arbete – rikedom'.

Man kan inte undgå att se parallellen till Lenins andra möte med Hegel (september–december 1914 och år 1915), som omedelbart föregår den rikaste perioden i Lenins teoretiska tänkande och leder fram till *Imperialismen och Staten och revolutionen*.

Som Marx själv förklarat och Lenin upprepade gånger påpekat är det just den av Marx introducerade tillämpningen av den dialektiska forskningsmetoden på de ekonomiska problemen som möjliggjort hans främsta ekonomiska upptäckter. Tack vare denna metod kan han sätta in de ekonomiska företeelserna i ett totalsammanhang (produktionssätt, produktionsförhållanden), som sätts i rörelse av sina inre motsättningar. Tack vare denna metod kan han klart fatta den historiskt bestämda och den till enbart en period av den mänskliga historien begränsade karaktären av marknadsekonomins företeelser och av de s. k. 'ekonomiska kategorier' som är deras *återspeglning*. (5)

Det är svårt att upprätta en värdeskala för dels dessa lysande analytiska avsnitt, där några har en genialisk profetisk kraft, och dels de historiska avsnitt som utgör ett värdefullt komplement till *Kapitalets* historiska partier.

Vi har redan sagt att Marx i *Grunddragen* skiljer mellan 'mervärdets' allmänna kategori och dess särskilda former. Han skiljer också mellan tillfälligt mervärde som, till följd av ojämnt byte, uppträder i cirkulationsprocessen, och det i produktionsprocessen producerade mervärdet. Det förra föregår det kapitalistiska produktionssättets uppkomst, det senare kan endast utvecklas inom detta produktionssätt. Marx talar rätt om 'bedrägeriet i bytet', som utgör roten till handelskapitalets profit i det förkapitalistiska samhället.(6) Och han försummar inte att påpeka att det ojämlika bytet åter kan uppträda inom det kapitalistiska produktionssättet, inte bara i bytet mellan kapital och arbete utan också mellan olika nationer, i världshandeln. Härav Marx' viktiga påpekande, som samtidigt klargör hans uppfattning om krisernas orsak (djupt skild från Rosa Luxemburgs) (7) och hans uppfattning om den kapitalistiska världshandeln som ett instrument för utsugningen av mindre utvecklade folk: 'Härav ... följer att inte bara enskilda kapitalister utan även nationer kan kontinuerligt bedriva inbördes byte samt kontinuerligt förnya det i ständigt växande omfattning, utan att detta behöver innebära jämlik vinst. Den ena nationen kan hela tiden tillägna sig en del av den andras överskottsarbete utan något vederlag i bytet, dock inte i samma omfattning som vid bytet mellan kapitalist och arbetare.'(8)

Några av de mest anmärkningsvärda avsnitten i *Grunddragen* hänför sig som sagt till dialektiken 'disponibel tid-arbetstidfritid'. 'All ekonomi kan till sist reduceras till tidsekonomi' säger Marx och preciserar att denna regel gäller såväl klassamhällen som samhällen vilka redan förvaltar sin produktion kollektivt: 'Under den gemensamma produktionens förutsättningar förblir tidsbestämningen givetvis väsentlig. Ju mindre tid samhället behöver för att producera vete, boskap osv. desto mer tid vinner det för annan produktion, materiell såväl som andlig. Liksom hos den enskilda individen beror allsidigheten i dess utveckling, njutning och verksamhet av tidsekonomin ... Likaså måste samhället indela sin tid på ett ändamålsenligt sätt för att uppnå en produktion som svarar mot dess totala behov, på samma sätt som den enskilde måste rätt indela sin tid för att kunna förvärva kunskaper i rimlig utsträckning eller för att kunna motsvara de olika krav som hans verksamhet ställer på honom. Tidsekonomi jämte arbetstidens planmässiga fördelning på produktionens olika grenar förblir alltså på kollektivproduktionens grundval den främsta ekonomiska lagen.'(9)

Och Marx fortsätter: 'Den (tidsekonomin) blir t. o. m. i mycket högre grad till lag. Men detta är någonting fundamentalt annat än när man mäter bytesvärdena (arbeten eller arbetsprodukter) med arbetstiden som mått. De enskilda individernas arbeten inom samma arbetssektor är liksom olika slag av arbete inte bara kvantitativt utan även kvalitativt olika. Vad förutsätter olika tings enbart kvantitativa skiljaktighet? Deras kvalitativa identitet: alltså kvantitativa mätningar av jämbördiga arbeten, deras kvalitativa identitet.'(10)

Längre fram återkommer Marx till arbetstidsekonomin grundläggande problem, när han introducerar de centrala begreppen 'nödvändig' och 'överflödig, disponibel arbetstid': 'Rikedomens hela utveckling grundar sig på skapandet av disponibel tid. Relationen mellan den nödvändiga och den överflödiga arbetstiden (det är nämligen så den ter sig till en början ur det nödvändiga arbetets synpunkt) förändras på olika nivåer av produktivkrafternas utveckling. På bytets mer produktiva nivåer byter människorna bara sin överflödiga arbetstid: den utgör måttet på deras byte, som således bara omfattar överflödiga produkter. I den på kapitalet baserade produktionen är den nödvändiga arbetstidens existens betingad av att det skapas överflödig arbetstid.'(11)

På de sidor som omedelbart följer på detta avsnitt i *Grunddragen* utvecklar Marx denna tanke genom att förklara att kapitalismen faktiskt söker öka den arbetande befolkningen – det antal individer åt vilka den nödvändiga arbetstiden garanteras –men endast i den utsträckning i vilken den samtidigt presterar överskottsarbete, dvs. ur dess egen synpunkt ‘överflödigt arbete’. Härav kapitalets tendens att samtidigt öka befolkningens totala mängd och den ‘överflödiga befolkningens’ mängd (den industriella reservarmén), varvid denna överflödiga befolkning åt kapitalet måste garantera att den arbetande befolkningen presterar ‘överflödigt arbete’: den industriella reservarmén pressar ner lönerna och ökar därigenom mervärdet, som ingenting annat är ur arbetarnas synpunkt än ‘överflödigt arbete’.

Detta är uppenbarligen bara en aspekt av problemet. Marx understryker också det ‘överflödiga arbetets’ andra aspekt, nämligen att det med hänsyn till individernas utveckling framstår som njutningens och rikedomens källa. Men detta i början blott för en *del* av samhället, och på villkoret att det för en annan del blir till tvångsarbete: ‘Samhällsutvecklingen förlöper ingalunda så, att individen sedan han tryggt sin nödtorft skapar sitt överflöd. Utan det förhåller sig så att därför att en individ tvingas att arbeta mer än hans nödtorft kräver, dvs. därför att överskottsarbete presteras på den ena sidan, uppstår på den andra arbetsfrihet och överskottsrikedom. Som verklighet existerar rikedomens utveckling endast i form av dessa motsatser, som möjlighet utgör just dess utveckling möjligheten att upphäva dessa motsatser.’(12)

Vi ser här den fortskridande utvecklingen av dialektiken ‘nödvändig arbetstid – överskjutande arbetstid – fritid’ genom successivt utvecklande och övervinnande av alla dess inre motsägelser. Ty överskottsarbetets utveckling innebär också en enorm utveckling av produktivkrafterna, åtminstone inom det kapitalistiska produktionssättet – och häri består dess oeftergivliga ‘civiliserande mission’. Endast på denna grundval kan ett på gemensamt ägande av produktionsmedlen uppbyggt samhälle reducera arbetsdagen till ett minimum utan att samtidigt hämma och stympta den allsidiga utvecklingen av någon individs möjligheter.

Utvecklingen av arbetarklassens överskottsarbete innebär inom det kapitalistiska produktionssättet redan *utvecklingen av fritiden, men bara kapitalisternas*: ‘Att arbetaren måste prestera överskjutande arbetstid är detsamma som att kapitalisten inte behöver arbeta och att hans tid således blir till icke-arbetstid, att han inte heller måste prestera nödvändig arbetstid. Arbetaren måste arbeta på överskottstid för att få lov att förverkliga, dvs. att tillgodogöra sig den för sin reproduktion nödvändiga arbetstiden. Därför blir på den andra sidan också kapitalistens nödvändiga arbetstid till fritid, tid som inte behöver ägnas åt den omedelbara existensen. Eftersom all fritid är tid för fri utveckling usurperar kapitalisten den fritid som arbetarna skapar åt samhället, dvs. civilisationen ...’(13)

Utvecklingen av det fasta kapitalet, vilket framstår som det kapitalistiska produktionssättets ‘historiska mission’, är i sig själv både indikator på och reflex av den samhälleliga rikedomens. ‘Den omedelbart på bruksvärdet och lika omedelbart på bytesvärdet inriktade produktionen har den för konsumtion avsedda produkten själv till objekt. Den del av produktionen som är inriktad på fast kapital producerar inte ting för omedelbar konsumtion, ej heller omedelbara bytesvärden, åtminstone inte omedelbart realiserbara bytesvärden. Att en allt större del av produktionen omvandlas till produktionsmedel beror alltså på den redan uppnådda produktivetsnivån, där en del av produktionstiden är tillräcklig för den omedelbara produktionen. Detta innebär att samhället har råd att vänta;(14) att det kan undandra en betydande del av den redan skapade rikedomens såväl den omedelbara konsumtionen som den för omedelbar konsumtion avsedda produktionen, för att använda denna del för arbete som inte är omedelbart produktivt (inom ramen för den materiella produktionsprocessen själv). Detta kräver en hög nivå av redan uppnådd produktivitet och relativt överflöd, närmare bestämt en nivå i direkt relation till omvandlingen av variabelt kapital till fast kapital. På

samma sätt som omfattningen av det relativa överskottsarbetet är beroende av det nödvändiga arbetets produktivitet, så är omfattningen av den arbetstid som inriktas på produktion av fast kapital beroende ... av produktiviteten hos den arbetstid som är avsedd för direkt produktion av produkter.’ (15)

Men allteftersom kapitalismen i allt rikare och mer komplexa former utvecklar det fasta kapitalet, den vetenskapliga teknologin, blir produktionen allt mer oberoende av det egentliga mänskliga arbetet. Marx har här en föraning av den allt mer avancerade automationen och den förhoppning den innebär för en socialistisk mänsklighet: ‘Men allteftersom storindustrin utvecklas beror skapandet av den verkliga rikedomerna allt mindre av arbetstiden och kvantiteten använt arbete än av verkningsgraden hos de anordningar som under arbetstiden sätts i rörelse, och som själva i sin tur - deras *powerful effectiveness* - i sin tur inte står i något förhållande till den omedelbara arbetstid som deras framställning betingar, utan snarare är beroende av den allmänna vetenskapliga nivån och teknikens framsteg, eller vetenskapens tillämpning på produktionen. (Vetenskapens utveckling, särskilt naturvetenskapens, och med den alla andras, står i sin tur i relation till den materiella produktionens utveckling.) Jordbruket t. ex. blir blott en tillämpning av kunskapen om den materiella ämnesomsättningen, och hur den bör regleras till största fördel för hela samhällsorganismen. Den verkliga rikedomerna manifesterar sig snarast – som storindustrin visar – i det enorma missförhållandet mellan den använda arbetstiden och dess produkt ... Arbetet framstår inte längre som lika inneslutet i produktionsprocessen; människan framstår snarare som produktionsprocessens väktare och reglerare.’ (16)

Inom det kapitalistiska produktionssättet antar detta enorma framsteg formen av en enorm motsägelse: ju mer den omedelbara produktionen av mänsklig rikedom emanciperas från den mänskliga arbetstiden desto mer underordnas dess faktiska produktion den privata tillägnelsen av mänskligt överskottsarbete, utan vilket kapitalets värdeökning och hela den kapitalistiska produktionen är otänkbara. Men denna motsägelse förkunnar undergången för den kapitalistiska produktionen, för varuproduktionen och alla produktionssätt som inte är direkt inriktade på att tillfredsställa människornas behov och att allsidigt utveckla individerna: ‘Vad som i denna omvandling framstår som produktionens och rikedomens stora grundpelare är varken det omedelbara arbete som människan själv utför eller den tid under vilken hon arbetar, utan att hon tillgodogör sig sin egen allmänna produktivkraft, sin förståelse av naturen och sitt herravälde över den i sin egenskap av samhällsorganism – med ett ord: utvecklingen av den sociala individen. Den stöld av andras arbetstid på vilken den nuvarande rikedomerna grundar sig framstår som en eländig grundval jämförd med denna nya som storindustrin själv har skapat. Så snart arbetet i sin omedelbara form upphört att vara rikedomens mäktiga källa upphör arbetstiden med nödvändighet att vara ett mått och därmed bytesvärdet att vara bruksvärdets (mått). Massornas överskottsarbete har upphört att vara villkoret för utvecklingen av den allmänna rikedomerna, liksom fåtalets icke-arbete upphört att vara villkoret för utvecklingen av den mänskliga hjärnans allmänna förmåga. Därmed bryter den på bytesvärdet grundade produktionen samman ... Individualiteternas fria utveckling (blir nu målet, E. M.), alltså inte reduktionen av den nödvändiga arbetstiden för att åstadkomma överskottsarbete, utan reduktion av samhällets nödvändiga arbetstid överhuvud till ett minimum, vilken då motsvarar individernas konstnärliga, vetenskapliga osv. utbildning genom tid som blivit fri för alla och de medel som har skapats.’ (17)

Kapitalismens motsägelser yttrar sig särskilt däri att den strävar att minimera den för framställningen av varje vara nödvändiga arbetstiden, medan den å andra sidan gör arbetstiden till rikedomens enda måttstock och källa. Härav följer att kapitalismen försöker att dels till det yttersta begränsa den nödvändiga arbetstiden och dels till det yttersta förlänga överskottsarbetet, det ‘överflödiga arbetet’. Konflikten mellan produktivkrafternas sociala

utveckling och villkoren för den privata kapitalistiska tilläggnelsen, konflikten mellan produktivkrafternas utveckling och de kapitalistiska produktionsförhållandena, framstår som en konflikt mellan skapandet av rikedom som alltmer frigörs från det omedelbara mänskliga arbetet, och den ständiga ansträngningen att kanalisera dessa enorma krafter mot ökningen av det förefintliga värdet genom tilläggelse av mänskligt överskottsarbete. Marx härleder härav det kapitalistiska produktionssättets på samma gång oerhört produktiva och oerhört destruktiva, oerhört skapande och oerhört förslösande karaktär.

På ett annat ställe klargör Marx att kapitalet i sin omätliga profithunger driver arbetet att ständigt överskrida gränserna för sina naturliga behov och härigenom skapar de materiella elementen för en rik individualitet, som är lika allsidig i sin produktion som i sin konsumtion och 'vars arbete inte längre framstår som arbete, utan som full utveckling av aktiviteten som sådan'.(18) Här återknyter Marx till en grundläggande tankegång i *Den tyska ideologin*, helt i strid med vissa 'marxologers' uppfattning att detta ungdomsverks 'romantiska' och 'idealistiska' idéer skulle vara övervunna i den mogna vetenskapsmannens verk.

Denna 'historiskt nödvändiga' aspekt av kapitalet och kapitalismen är för övrigt ett tema som Marx ständigt återkommer till i *Grunddragen*. *Kapitalets* 'civiliserande mission' ligger i att det skapar världsmarknaden, att det allsidigt utvecklar människans behov, böjelser, kunskaper och njutningar, att det radikalt och brutalt bryter ned alla hinder som en inskränkt miljö och historia tidigare utgjort för människans syn på naturen och hennes egna möjligheter och att det utlöser produktivkrafternas explosiva utveckling.

Men i motsats till många som åberopar sig på hans lära ser Marx ingen motsättning i att erkänna och framhäva denna kapitalismens 'historiskt nödvändiga mission' och samtidigt utpeka det kapitalistiska produktionssättets alla omänskliga, utsugande och förtryckande egenskaper. Marx har ständigt den historiska verklighetens *två kontradiktoriska aspekter* för ögonen och undviker lika ständigt subjektivismens och objektivismens dubbla fara.(19)

Han ställer inte mot den bestående verkligheten en idealisk verklighet, vars förutsättningar ännu inte existerar utan först måste skapas just genom kapitalismens utveckling, men för den skull idealiserar han inte heller den bestående verkligheten. Även om eländet är ett resultat av en nödvändig historisk utveckling bestrider han inte att det är fråga om elände. Denna dubbelkaraktär hos den marxistiska uppfattningen av den 'historiska nödvändigheten' framträder klart i *Grunddragen*, där några av de häftigaste fördömandena av kapitalismen står sida vid sida med avsnitt som utan omsvep erkänner kapitalismens betydelse för det mänskliga samhällets framåtskridande.

Det finns många andra 'moderna', 'nutida' frågor som ställs i *Grunddragen*, t. ex. serviceyrkenas utveckling och jordbrukets mekanisering. Behandlingen av problemet om kapitalkoncentrationens gränser är intressant som ett förkastande av den statskapitalistiska teorin på förhand.(20) 'Kapital existerar och kan bara existera i form av flera kapital, och dess självbestämning framstår därför som dessas inbördes växelverkan', (21) säger Marx och han fortsätter: 'En huvudprodukt av kapitalets värdeökningsprocess är produktionen av kapitalister och lönarbetare. Den vanliga ekonomin, som bara fäster sig vid de producerande föremålen, glömmer detta fullständigt'. (22) Även frågan om att kapitalet samtidigt måste begränsa och stimulera arbetarnas konsumtion har modern resonans. Men den reser hela frågekomplexet om den marxistiska löneteorin, som utgör Marx sista stora bidrag till marxismens ekonomiska teori före *Kapitalets* tillkomst och som vi närmare skall behandla i kapitel nio.

Den pågående diskussionen har vanligen fäst sig vid två väsentliga aspekter av den dialektik i *Grunddragen* som jag skisserat: frågan om relationen 'arbetstid-fritid' i det kapitalistiska samhället och frågan om produktivkrafternas utveckling som nödvändigt – tillräckligt eller

otillräckligt – villkor för avskaffandet av det kapitalistiska produktionssättet och av varuproduktionen överhuvud.

Arbetstidsförkortningen i de högindustrialiserade kapitalistiska länderna är ett faktum, vars progressiva betydelse Marx själv eftertryckligt framhävde när tiotimmarsdagen infördes i Storbritannien. Det är sant att tendensen till arbetstidsförkortning försvagats och fördröjts under de senaste årtiondena och att t. o. m. återgång har förekommit (t. ex. i Frankrike). Ökande avstånd från arbetarnas bostadsområden till arbetsplatserna uppväger f. ö. delvis arbetstidsförkortningen. Den ökande nervpressen till följd av den moderna tekniken, det ökande bullret, luftföroreningen och den växande spänning som kännetecknar alla sociala relationer måste också tas med i beräkningen. Men om det är en överdrift att tala om någon 'fritidens civilisation', så är det icke desto mindre sant att betydande sektorer av de lönarbetande massorna i dag till synes åtnjuter avsevärt mer 'fritid' än på Marx' tid.

Jag säger 'till synes'. Ty vad som måste hända i ett på allmän marknadsekonomi grundat samhälle har uppenbarligen hänt. Fritiden har i stor utsträckning kommersialiserats. Ekvationen 'ökade inkomster + ökad fritid = mer frihet' har avslöjats som en illusion. Proletären kan inte på 'fritidskonsumtionens' område återvinna vad han förlorat på produktionens område.(23) En enorm litteratur analyserar och framhåller den industrialiserade manipuleringen av den allmänna opinionen, den av massmedia alstrade fördumningen, (24) den gäspande ledan, som är utmattningens förlängning, och som slutligen sammanflyter med den i arbete som 'fritid'. (25) Det kunde inte bli annorlunda i ett samhälle där hela det ekonomiska livet kretsar kring *privat profit*, där varje aktivitet tenderar att bli självändamål och där varje ny landvinning riskerar bli upphov till nya stympningar av den alienerade människan.

Innebär detta att fritidsökningen är ett ont och att man hellre bör orientera sig mot 'arbetets humanisering' genom gemenskapsarbete (som Erich Fromm förordar) eller genom självstyre? (26) Marx ger i *Grunddragen* samma svar som i *Kapitalets* tredje band: det är en illusion att tro att industriellt arbete, arbete i en stor fabrik, någonsin kan bli 'fritt' arbete. Frihetens rike börjar först bortom den materiella produktionens rike, dvs. bortom det mekaniska arbetet, om man inte vill återföra detta till hantverksproduktionens nivå. Den verkliga lösningen ligger därför i en så radikal förkortning av arbetstiden (den 'nödvändiga tiden') att förhållandet mellan 'arbete' och 'fritid' fullkomligt omkastas. Härfor är kapitalismens avskaffande inte bara ett villkor genom att det stimulerar produktivkrafternas tillväxt och därmed gör det möjligt att påskynda arbetstidsförkortningen. Det är också denna utvecklings motor, ty det möjliggör *en kraftig förkortning av överskottsarbetet*, som idag så uppenbart förslösas, och en fördelning av det nödvändiga arbetet på ett mycket större antal individer.(27)

Transformationen av det kvantitativa förhållandet mellan arbete och ledighet (låt oss säga från 1/1 till 1/2 eller 1/3, vilket innebär en 32- resp. 24-timmarsvecka eller riktigare halvtidsarbete) (28) innebär en kvalitativ omvälvning, förutsatt att den integreras i en successiv desalienation av arbetet, konsumtionen och människan tack vare det kontinuerliga bortvittrandet av varuproduktionen, klasserna, staten och arbetets sociala uppdelning.

Fritiden upphör att vara kommersialiserad när 'kommersen' försvinner. Massmedia upphör att vara fördumningens verktyg när högre undervisning blir allmän och opinionen differentieras och kultiveras tack vare upphävandet av varje press-, film-, radio- och televisionsmonopol. 'Fritiden' upphör att ge upphov till leda och förtryck när dess 'konsumenter' förvandlas från passiva åskådare till aktiva deltagare.

Men dessa radikala förändringar måste *först* genomföras i produktionen och det politiska livet innan de kan förverkligas i fritidens sfär – det är sanningskornet i Fromms felaktiga slutsatser. 'Fritiden' blir till 'frihetens tid', där människan förfogar över alla sina möjligheter, bara i den

utsträckning i vilken människan dessförinnan erövrat de materiella villkoren för denna frihet genom att övervinna all ekonomisk utsugning, allt politiskt tvång och all förslavning under sina elementära behov.

Utgör utvecklingen av tekniken, automationen och de vetenskapliga produktivkrafterna nödvändiga och tillräckliga villkor för att denna mänskliga frihet skall bli möjlig? Säkert nödvändiga; i detta avseende förblev Marx' bedömning densamma från *Den tyska ideologin* till *Grunddragen*, och praktisk erfarenhet har sedan dess visat oss omöjligheten av en verklig socialistisk ekonomi – i synnerhet innebärande varuproduktionens försvinnande – i avsaknad av en tillräckligt utvecklad teknisk bas.

Kan man emellertid följa Kostas Axelos när denne förklarar att 'de förhoppningar som Marx ställer på tekniken är orubbliga', att 'för honom den "otyglade" produktiva tekniken (är) ... kallad att genom sin utveckling lösa alla frågor och gåtor'? (29) Detta skulle innebära en stark underskattning av Marx' dialektiska tänkande; alltifrån sina ungdomsskrifter till *Grunddragen* påpekar han upprepade gånger risken att *produktivkrafterna förvandlas till destruktiva krafter* om de kapitalistiska produktionsförhållandena inte omvandlas. Och tack vare produktionsförhållandenas förändring – sedan en viss nivå i produktivkrafternas utveckling uppnåtts – kommer framtida tekniska revolutioner att styras av medvetna beslut av en socialistisk mänsklighet, där viljan att trygga alla människors mångsidiga utveckling utan tvivel kommer att ta överhanden över den fåfängliga frestelsen att oupphörligen anhopa en ständigt växande mängd av ting.

I denna mening accepterar vi Jean Fallots omdöme: 'Marxismen är inte en filosofi om teknikens herravälde över naturen, utan en filosofi om de sociala produktionsförhållandenas omvandling genom klasskampen', (30) även om en högt utvecklad teknik för Marx utan tvivel framstår som en förutsättning för denna omvandling.

Att människan, dvs. alla människor, blir herre över alla sina sociala relationer (vilket i själva verket innebär deras individualisering och fortskridande humanisering i det socialistiska samhället) innebär också en tendens till allmän utveckling av den vetenskapliga förmågan. Därmed faller ett av de sista argument som pessimistiska sociologer som Touraine eller Hannah Arendt åberopar mot socialismens befriande karaktär: den påstådda omöjligheten för den nutida människan att bevara förmågan till effektivt handlande konfronterad med en tygellös teknik som redan befriar sig från sina jordiska fjätrar. Handlingsförmågan skulle komma att förbehållas vetenskapsmän eller 'högre kadrer'. (31) I verkligheten talar i dag ingenting mot möjligheten att successivt göra alla människor till vetenskapsmän, (32) dvs. ingenting talar mot en fortskridande upplösning av det produktiva arbetet till vetenskapligt arbete, som Marx förutser i det citerade avsnittet i *Grunddragen*, förutsatt att det mänskliga samhället omdanas på ett sådant sätt att varje barn ägnas samma oändliga omsorg som idag ägnas atomubåtar eller rymdraketer. (33)

8. Det 'asiatiska produktionssättet' och de historiska förutsättningarna för kapitalets uppsving

Den 10 juni 1853 behandlade Marx för första gången offentligt det asiatiska produktionssättet. Han hade kort tid dessförinnan meddelat Engels sina idéer härom i ett brev den 2 juni, som Engels besvarade den 6 juni.(1) Under följande månader och år skulle Marx ofta återkomma till detta ämne, särskilt i artiklar för *New York Daily Tribune* och i *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Men den utförligaste utvecklingen av detta begrepp finns i *Grunddragen* under rubriken Former som föregår det kapitalistiska produktionssättet.(2) Spridningen av denna text i Europa efter 1953, som sammanföll med början på

avstaliniseringen, har gjort det möjligt att återuppta en diskussion som under de föregående åren virrats till ordentligt, i den mån den inte gått i kvav.

Det förefaller väl utrett att Marx till slutet av sitt liv höll fast vid begreppet 'asiatiskt produktionssätt'. (3) Engels däremot eliminerade detta ur den serie av 'stadier' som mänskligheten skulle ha genomgått och som han beskrev i *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, där han nära ansluter sig till Morgan. Detta har utlöst en kontrovers bland marxister.

I Västeuropa beaktades begreppet knappast före första världskriget. I Ryssland återupptogs det av Lenin som 'asiatism' i en avsevärt modifierad form, som inte längre betecknar en särskild social-ekonomisk formation.(4) Plechanov vacklade i frågan men förkastade slutligen begreppets tillämpning på den ryska historien, liksom på historien överhuvud. (5) Lenin nämner det dock ännu uttryckligen 1914 bland de fyra social-ekonomiska huvudformerna.(6)

Efter den ryska revolutionens seger, under den renässans för marxistiska studier som revolutionen otvivelaktigt medförde, drog Rjazanov ånyo uppmärksamheten till det 'asiatiska produktionssättets' betydelse genom en inledning till publiceringen av Marx' tre artiklar om Kina och Indien i tidskriften *Unter dem Banner des Marxismus*.(7) Samma år, 1925, ägnade Eugen Varga en studie åt samma ämne, medan Madyar 1928 publicerade ett omfattande arbete om den kinesiska byns ekonomi, där det 'asiatiska produktionssättet' diskuterades.

Kina var uppenbart på modet vid denna tid, som bevittnade den andra kinesiska revolutionens kulmination och nederlag. Men diskussionen av de strategiska och taktiska problem som denna revolution hade utlöst och dess samband med fraktionsstriden inom det ryska kommunistpartiet blev ödesdiger för den vetenskapliga diskussionen om det 'asiatiska produktionssättet'. Begreppet fördömdes vid den beryktade 'diskussionen i Leningrad' 1931.(8) Under två årtionden mörklades det alltmer, först i Sovjetunionen, senare i de s. k. folkdemokratierna, för att slutligen försvinna helt ur handböckerna.(9)

I Västeuropa hade emellertid en tysk kommunist, Karl August Wittfogel, under tiden behandlat det 'asiatiska produktionssättet' i ett monumentalt arbete, som snart kom att varaktigt påverka sociologernas tänkande. (10) Det var också i väst som debatten om det 'asiatiska produktionssättet' efter det andra världskriget först åter flammade upp, särskilt i England och Frankrike. I folkdemokratierna började man efter avstaliniseringen ånyo använda begreppet i syfte att befria sig från en mekanisk, dogmatisk och antimarxistisk tvångströja, nämligen doktrinen om de 'fyra faser' som mänskligheten med nödvändighet skall ha genomgått: primitiv kommunism, slaveri, feodalism och kapitalism. Särskilt författare, som åberopar sig på marxismen, men ändå önskar bli erkända som 'ortodoxa' av kommunistpartierna, hade av denna tvångströja nödgats att samla en synnerligen heterogen blandning av social-ekonomiska formationer under 'feodalismens' etikett.(11) De hade emellertid drivits in i en återvändsgränd av den historiska forskningen rörande de för Öst- och Sydeuropa så viktiga riken som upprättats av nomader och halvnomader (hunner, mongoler, turkar, osmaner). Det var nämligen omöjligt att framställa dessa statsbildningar som 'slavhållarsamhällen' eller som 'feodalsamhällen', och ännu mindre som någon övergångsform mellan dessa samhällsformationer. Diskussionen ledde till en differentiering av den tidigare dogmatiska uppfattningen om de 'fyra universella stadierna', vilket underlättade pånyttfödelsen av begreppet 'det asiatiska produktionssättet'(12)

Förnyelsen av debatten om det 'asiatiska produktionssättet' bör hälsas med tillfredsställelse. Men man måste samtidigt sorgfälligt skilja mellan det som Marx och Engels avsåg med detta begrepp, dess följande deformation genom vissa av Marx' lärjungar och motståndare, och slutligen dess aktuella användning av marxistiskt influerade historiker och sociologer. För

detta syfte kan en snabb granskning av begreppets uppkomst hos Marx och Engels vara nyttig.

Utan att gå tillbaka till uppkomsten av begreppet 'orientalisk despotism', som härstammar från 1600-talet, och utan att gå tillbaka till Montesquieu, som gjorde ett omfattande bruk av detta begrepp,(13) kan vi utgå från att Marx och Engels utarbetade sin teori om det 'asiatiska produktionssättet' under inflytande från tre strömningar. För det första från ekonomer som John Stuart Mill och Richard Jones, vilka Marx hade studerat eller höll på att studera 1853, och som begagnade analoga begrepp.(14) För det andra från reseskildringar, memoarer eller monografier som ägnats orientaliska länder och som Marx och Engels läste vid denna tid.(15) Och för det tredje från specialundersökningar rörande bysamhället i olika delar av världen, vilka drog deras uppmärksamhet till denna samhällsforms betydelse för de orientaliska länderna.(16)

Alla dessa studier var i grunden biprodukter av en kontinuerlig och minutiös analys av *Storbritanniens utrikeshandel* och den ekonomiska konjunkturen i detta land. De orientaliska marknaderna spelade en växande roll för den brittiska industrin. Den ökande engelska exporten medförde djupa omvälvningar inom de orientaliska länderna. Den kinesiska Tai-Ping-revolutionen och det indiska Sepoysupproret var direkta eller indirekta reaktioner på den härigenom påskyndade upplösningsprocessen. Marx och Engels, som var lidelsefullt intresserade av revolutioner vare sig dessa uppträdde i öst eller väst, gav sig i kast med ett studium av de samhällen som höll på att omskakas. På detta sätt kom de fram till arbetshypotesen om ett 'asiatiskt produktionssätt'.

De grundläggande kännetecknen för detta produktionssätt framställs redan ganska uttömmande i de tre nämnda breven från juni 1853, liksom i fyra artiklar för *New York Daily Tribune*. Vi kan sammanfatta dem på följande sätt:

1. Det 'asiatiska produktionssättet' karakteriseras framför allt av frånvaron av privat jordegendom.(17)
2. Bysamhället har härigenom bevarat en väsentlig sammanhållning, som under lång tid stod emot de blodigaste erövringar. (18)
3. Denna inre sammanhållning som kännetecknar det gamla bysamhället, förstärktes ytterligare genom en vidmakthållen intim förbindelse mellan jordbruk och (hantverksmässig) industri. (19)
4. Men av geografiska och klimatiska skäl kräver ett framgångsrikt jordbruk i dessa områden omfattande bevattningsanläggningar: 'Konstbevattningen utgör här jordbrukets första villkor'(20) Denna bevattning förutsätter nästan överallt en stark centralmakt som svarar för vattenregleringen och de omfattande anläggnings- och underhållsarbetena(21) av dammar, kanaler och vattenförråd.
5. Härigenom lyckas staten i sina händer koncentrera större delen av den sociala överskottsprodukten, vilket ger upphov till samhällsskikt, som underhålls av denna överskottsprodukt och blir samhällets dominerande kraft (härav uttrycket 'orientalisk despotism'). Ett sådant samhälles 'inre logik' verkar till förmån för stor stabilitet hos de grundläggande produktionsförhållandena, men också för en långsammare utveckling av produktivkrafterna.

I *Grunddragen* återfinns vi alla dessa kännetecken inklusive den betydelse som tilläggs hydraulisk bevattning. (22) Man finner samtidigt en rad ytterligare idéer som medger en bättre inringning av det som Marx och Engels avsåg med det 'asiatiska produktionssättet'.

Först och främst understryks upprepade gånger de orientaliska städernas helt tillfälliga och sekundära utveckling; de är strikt underordnade statsöverhuvudet eller dennes befallningshavare.(23) Detta innebär att produktionen nästan uteslutande förblir en produktion av bruksvärden.(24) Men det är just *utvecklingen av bytesvärdesproduktionen i städerna som förbereder kapitalets hegemoni*. När penningens makt blir förhärskande i asiatiska, icke-industriella samhällen leder den omvänt till landsbygdens hegemoni över staden.(25) Med andra ord, det 'asiatiska produktionssättets' speciella struktur, städernas samtidiga underordning under jordbruket och centralmakten,(26) innebär att kapitalet hejdas i sitt uppsving. Det är inte detsamma som att produktivkrafterna stagnerar – vilket framför allt i Kinas fall inte kan påvisas – men det innebär en *fördröjd utveckling*, som på lång sikt blir ödesdiger för de nationer vilka har detta produktionssätt som grundval.(27)

Vad bör man nu anse om de försök som gjorts av författare som Maurice Godelier, Jean Chesneaux, Jean Suret-Canale och Pierre Boiteau, att tolka det 'asiatiska produktionssättet' som en social-ekonomisk formation, som betecknar övergången från ett klasslöst samhälle till ett klassamhälle?(28)

För att kunna göra detta måste de först med tystnad förbigå den nyckelroll som Marx och Engels tillskriver konstbevättning och andra större hydrauliska arbeten(29) vid uppkomsten av detta produktionssätt. Godelier betonar, i Suret-Canales efterföljd, att 'stamaristokratiernas intertribala och interregionala kontroll över byteshandeln med dyrbara produkter (guld, elefenben, skinn) mellan det svarta och det vita Afrika'(30) gav upphov till kungariket som Ghana, Mali, Songhoi osv. Vi skall ingalunda bestrida detta – vad har det emellertid med det 'gamla asiatiska produktionssättet' att göra? När man på detta sätt vidgar begreppet 'det asiatiska produktionssättet' – precis som de 'dogmatiska' marxisterna, vilka förkastade detta begrepp, var tvungna att vidga 'feodalismens' begrepp – så riskerar man att tappa bort det specifika hos det 'asiatiska produktionssättet'.

Vad alla dessa författare gör är att de omärkligt reducerar det 'asiatiska produktionssättets' karakteristiska drag till sådant som kännetecknar *alla* första uttryck för staten och den härskande klassen i ett samhälle som ännu väsentligen har sin grund i bygemenskapen. Man kan i själva verket anse det klarlagt att det i alla dessa fall från början rör sig om frivilliga tributer, som gemenskapen lämnar ifrån sig för syften av gemensamt intresse (även om det kan vara något imaginärt, religiöst eller påhittat intresse),(31) att en tribal eller intertribal aristokrati undan för undan lägger sig till med nyttjanderätten och därefter äganderätten till denna tribut, och att under en längre eller kortare mellanperiod den på bygemenskapen grundade 'basdemokratin' samexisterar med ett alltmer 'despotiskt' styre i samhällstoppen, som är uttrycket för en ny härskande klass.(32)

Sedan de nämnda författarna utgått ifrån att det 'asiatiska produktionssättet' i sista hand låter sig reduceras till kombinationen av bygemenskap och en exploaterande centralmakt(33) har de tydligen inte haft några svårigheter att (inte utan förvåning) upptäcka detta 'asiatiska' (!) produktionssätt i det svarta Afrika, i Amerika före Kolumbus, spåra det i Sydeuropa, och finna det hos etruskerna och i den kretensisk-mykenska kulturen.(34) Sedan nu detta arbete lyckligen genomförts måste man väl fråga sig vad som återstår av det specifikt 'asiatiska' i detta utvidgade begrepp. Svaret är entydigt: inte mycket, framför allt inte av det som bildade utgångspunkten i Marx' och Engels analys: den *överdimensionerade och despotiska* staten och frånvaron av privat jordegendom.

Men den överdrivna utvidgningen av begreppet 'det asiatiska produktionssättet' till *alla* 'övergångssamhällen från det klasslösa till klassamhället' gör det även omöjligt att klargöra en annan, ännu viktigare aspekt av detta begrepp, som Marx undersökte. När man gör det 'asiatiska produktionssättet' till en samhällsform, som befinner sig mellan stamkommunismen

och slaveriet eller feodalismen, för att låta den 'sprängas' i den ena eller andra riktningen, så utelämnar man återigen allt som är specifikt för Orientens historia och återför denna, efter en kort omväg, till 'slaveriets' eller 'feodalismens' universella hjulspår, efter att först ha beklagat den överdrivna utvidgningen av dessa begrepp.(35) Man tycks inte vara medveten om att Marx och Engels med det 'asiatiska produktionssättet' inte bara avsåg något 'primitivt' indiskt eller kinesiskt samhälle i förhistoriens dimma, utan *det indiska och det kinesiska samhället sådana de på 1700-talet mötte det europeiska industrikapitalet*, när de erövrades (Indien) eller massivt penetrerades (Kina) av detta kapital.(36)

För övrigt citerar Romesh Dutt författare av officiella rapporter från 1800-talets början, som bekräftar att ännu vid denna tidpunkt ägdes marken kollektivt av bygemenskapen.(37)

Om begreppet 'det asiatiska produktionssättet' töms på sitt specifika innehåll kan det inte längre förklara det som är *specifikt* i Orientens utveckling jämfört med Väst- och Sydeuropas. Det förlorar sin användbarhet som det samhällsanalytiska instrument som det var ämnat till av Marx och Engels. Det kan bara återges denna användbarhet genom att man återgår till den ursprungliga formuleringen och den av Marx och Engels avsedda funktionen: att tjäna som förklaring av de särskiljande dragen i Indiens, Kinas, Egyptens och Islams historiska utveckling jämfört med Västeuropas historiska utveckling.

K. A. Wittfogels sista stora verk brister uppenbarligen i vetenskaplig objektivitet.(38) Det tycks mig dock att hans äldre mästerverk från 1931, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas* utgör den hittills bästa nyckeln till förståelsen av det 'asiatiska produktionssättets' specifika karaktär, i den dubbla betydelse som Marx och Engels lade in i detta och som framgår av *Grunddragen*. Wittfogel beskriver här ingående den kinesiske bondens utomordentliga duglighet, som mycket tidigt gjorde Kina till ett av världens mest tätbefolkade länder. Denna duglighet var dock beroende av konstbevattning av sådan omfattning att enskilda byar inte kunde svara för den, inte heller grupper av byar eller provinser.(39) Här har vi grunden till den starka centralmaktens objektiva nödvändighet och funktionella roll. Här ligger även förklaringen till att stora manufakturverk kunde utvecklas ganska snabbt och mycket tidigare än i Europa,(40) dock utan att ge upphov till någon fri borgarklass ens i ordets medeltida mening. Staten är för stark, den påtvingar penningkapitalets ackumulation en alltför ojämn rytm, den underordnar alltför energiskt den intellektuella och vetenskapliga verksamheten jordbrukets behov.(41) Det finns inget utrymme för en process jämförlig med den ursprungliga kapitalackumulationen och uppkomsten av en modern industri och ett fritt proletariat i Västeuropa.

Det bör understrykas att detta samhälle ingalunda är 'primitivt' i den meningen att det skulle sakna klart avgränsade och etablerade samhällsklasser. Tvärtom finns vid sidan av bönderna inte bara ämbetsmän utan även godsägare (som olagligt tillägnat sig jordegendomar), köpmän och bankirer, som ofta äger enorma rikedomar, liksom också hantverkare. Det specifika hos dessa klasser inom det 'asiatiska produktionssättet' är emellertid att de inför den överdimensionerade statsmakten aldrig kan tillvälla sig den *sociala och politiska makt* som i andra länder gett upphov först till feodalismen och senare till den moderna kapitalismen. Det är detta som är innebörden i begreppet 'det asiatiska produktionssättet'.

Man bör här besvara en invändning av Michael Mauke, som särskilt ägnat sig åt en undersökning av klassbegreppet hos Marx. Han hade kommit in på problemet i samband med en avhandling om tjänstemännen, som han höll på att fullborda när han plötsligt rycktes bort vid 37 års ålder. Mauke förklarar att inom det asiatiska produktionssättet de härskande skikten visserligen tillägnar sig den sociala överskottsprodukten och har ett avgörande inflytande över de producerande skiktens merarbete. Han tillfogar dock genast: 'Så länge dessa två företeelser – trots allt missbruk och all parasitism – är omedelbart knutna till fullgörandet av funktioner

för *hela* samhällets räkning (byråkrati, teokrati osv.) kan det för Marx väl redan vara fråga om regering, dominans, despoti, däremot ännu ej om ”klasser”.’(42)

Mauke generaliserar här (enligt min uppfattning felaktigt) ett kännetecken på en härskande klass som i verkligheten endast äger giltighet med avseende på den kapitalistiska bourgeoisie, för vilken ‘privatintresse’ och ‘social funktion’ i det närmaste är helt åtskilda.(43) En sådan radikal gränsdragning gäller inte för de förkapitalistiska härskande klasserna, än mindre de icke-härskande klasserna, och särskilt inte medeltidens självständiga hantverkare. På de medeltida feodalgodsen fyllde feodalherren eller klostrets abbot funktioner som ‘gagnade hela samhället’ på samma sätt som den skriftlärde i det gamla Egypten eller mandarinerna i det klassiska Kina. De svarade för torrläggning av sumpmark eller såg till att diken grävdes om naturen så krävde, de skyddade egendom mot rövare osv. Allt detta hindrade dock inte att de tillägnade sig den sociala överskottsprodukten som vederlag för dessa ‘tjänster’ – även om förhistorien och historien visar att samma funktioner kan fyllas av bygemenskapen utan att ge upphov till ekonomiska privilegier.

I denna mening kan vi tala om uppkomsten av en härskande klass inom det asiatiska produktionssättet. Men på de härskande klassernas historiska skala ligger den förvisso närmast de primitiva funktioner som fylldes av ‘gemenskapens tjänare’ och längst bort från den nutida bourgeoisie.

Den ekonomiska historien visar för övrigt att ‘det asiatiska produktionssättet’ förutom denna härskande klass omfattade ytterligare klasser som skilde sig från bönderna och lantadeln, särskilt en relativt utvecklad köpmannaklass och en hantverkarklass i städerna, som uteslutande arbetade för lantadelns räkning.(44)

En kritik jämförlig med den som här riktats mot Godeliers, Chesneauxs, Suret-Canales osv. uppfattningar har ännu inte framförts i systematisk form av andra författare. Men den har åtminstone antytts och delvis anteciperats i åtskilliga arbeten.

I inledningen till sin *Pre-capitalist economic formations* tar Eric Hobsbawm försiktigt avstånd från varje mekanisk tolkning av den berömda serien på ‘fyra social-ekonomiska huvudformationer’, vilka Marx uppräknar i inledningen till *Till kritiken av den politiska ekonomin* (asiatiskt, slavhållar-, feodalt och kapitalistiskt samhälle); han skriver att det rör sig om en analytisk följd, inte en kronologisk följd.(45) Några sidor dessförinnan har han dock anammat Godeliers tanke att det ‘asiatiska produktionssättet’ ännu inte representerar något klassamhälle, utan på sin höjd ett klassamhälle av ‘primitiv typ’.(46) Det är uppenbart att de bägge uttalandena motsäger varandra. Om den marxiska serien inte är kronologisk, om det ‘asiatiska produktionssättet’ inte med nödvändighet föregår slavhållarsamhället (eller t. o. m. feodalsamhället), så är det omöjligt att anta att det inte också rör sig om ett klassamhälle eller bara om ett rudimentärt sådant.

Fastän Maxime Rodinson enligt min uppfattning med orätt söker bagatellisera det ‘asiatiska produktionssättets’ betydelse (särskilt för mer utvecklade samhällen som Indien och Kina),(47) kritiserar han implicit Godeliers uppfattning, när han på följande sätt kommenterar det avsnitt i *Grunddragen* som här sysselsätter oss: ‘Marx ser den förkapitalistiska utvecklingen huvudsakligen i förhållande till kapitalismen. Vad som intresserade honom var uppkomsten av sådana betingelser i tidigare samhällsformationer som möjliggjorde ett kapitalistiskt samhälle. Den förkapitalistiska historien är inte, som vulgärmarxismen vill göra gällande, en följd av universella stadier, ekonomisk-sociala formationer som styrs av orubbliga lagar, vilka oundvikligen leder dem mot kapitalismen och vidare mot socialismen .

Den utgår från en primitiv gemenskap, vars struktur väsentligen bestäms av den arkaiska mänsklighetens existensvillkor, men icke desto mindre uppvisar varierande typer. Vissa av

dessa typer döljer bakom sin särskilda struktur på grund av sina inre motsättningar en utvecklingspotential. Under en utveckling som sträcker sig över årtusenden uppstår faktorer som i ett givet område (Europa), under ett givet tidsskede (1500-talet) och i ett givet internationellt sammanhang ger upphov till det kapitalistiska samhället. Mellan utgångspunkten och målet uppträder andra existensformer, som slaveriet och livegenskapen, speciella produktionsätt(48) (snarare än social-ekonomiska formationer i termens strikta mening), i vilka här och var socialekonomiska dominansförhållanden utkristalliseras'.(49)

Man bör här även nämna Pierre Vidal-Naquets viktiga förord till den franska utgåvan av Karl Wittfogels *Die Orientalische Despotie*. Vidal-Naquet accepterar i stort sett teorin om det 'asiatiska produktionsättet' – tillämpad på de länder som Marx tillskriver detta produktionsätt – samtidigt som han dels påpekar svagheter och överdrifterna i Wittfogels bok och dels håller fast vid att 'endast ett jordbruk som medför stora offentliga arbeten för gemenskapens räkning ... är i stånd att skapa denna samhällstyp'. (50)

Slutligen bör man citera en stencilerad text av Guy Dhuquois, lektor vid Algers universitet, som författaren haft vänligheten att sända mig.(51) Han uttrycker kritiska synpunkter, analoga med dem som jag här framfört beträffande Godeliers, Chesneauxs och Suret-Canales teser. Liksom Maxime Rodinson återvänder han till vad som var Marx' avsikt, nämligen att kontrastera den europeiska utvecklingslinjen med det 'asiatiska produktionsättets'. I detta sammanhang insisterar han med rätta på den 'koherens och den utomordentligt utpräglade tendens till stabilitet och "återfödelse" ' som präglar detta produktionsätt: 'Handeln skapar ibland en början till kapitalismen ("en början till kapitalackumulation" vore riktigare, E. M.), men den är avsedd för furstens och aristokratins behov, det är dessa som förfogar över överskottsprodukten ... Städerna framstår som parasitära; de existerar på bekostnad av landsbygden, som inte får någonting i gengäld. Åt handelns och hantverkets utveckling erbjuder de blott en mycket begränsad bas. Bankiren arbetar framför allt för "despotens" räkning.. Den miljö i vilken köpmannen och bankiren verkar är ur flera synpunkter (ekonomiska, sociala, politiska och kulturella.) ogynnsam för.. individuella initiativ av nytt slag. Sålunda stimuleras de av det förhärskande sociala mönstret att förvärva markrättigheter eller att låta sina söner gå i offentlig tjänst. Staten, som dirigerar hela det ekonomiska livet, intervenerar för att kontrollera deras verksamhet. Alla dessa marginella aktiviteter absorberas ständigt av det dominerande mönstret.'(52)

Guy Dhuquois påvisar att det på grund av detta kriterium är olämpligt att tillämpa begreppet 'det asiatiska produktionsättet' på samhällen som det senromerska eller det bysantinska riket. I det förra är analogin inte på sin plats, 'ty även bortsett från privategendomens stora betydelse, som i förening med storgodsens lett till en begynnande feodalism, framstår statens ekonomiska dominans som godtycklig i förhållande till de tekniska behoven'.(53) Därför var denna dominans inte heller varaktig utan ledde till en kontinuerlig ekonomisk tillbakagång och slutligen till rikets sammanbrott, *utan att utmynna i den pånyttfödelse* som var så karakteristisk för länder som Indien och Kina. Vad det bysantinska samhället beträffar så genomgick det 'en till synes oundviklig utveckling mot en särpräglad feodalism, som här definitivt fick överhanden, medan i det asiatiska produktionsättet enligt vår definition staten normalt måste återvinna... sin traditionella roll'.(54)

Men de senaste årtiondena har inte bara inneburit en hälsosam renässans för begreppet 'det asiatiska produktionsättet'. Det har också utsatts för kritik, för övrigt en mer seriös kritik än den som presterades av stalinepokens dogmatiska 'marxister'. Detta gäller framför allt E. R. Leachs 1959 utkomna studie över Ceylon, vilken samtidigt utgör en kritik av Wittfogels verk.(55)

Denna kritik är värdefull i den mån den är riktad mot 1958 års Wittfogel och hans överdrivna formuleringar ('omvänd dogmatism'). Den ter sig mycket mindre relevant när man i ljuset av Marx' och Engels' uppfattningar granskar den med hänsyn till 'det asiatiska produktionssättet' och 1931 års Wittfogel. Obestridligen existerar inom det 'asiatiska produktionssättet' *element* av 'feodalism' (dvs. storgods som är faktiskt om ej rättsligt etablerade och exploaterar dagsverksskyldiga bönder eller arrendatorer). Enligt Leachs framställning tycks dessa element ha större betydelse på Ceylon än i Indien eller Kina, men de existerade även i Kina, och Wittfogel redogjorde utförligt för dem i *Kinas ekonomi och samhälle*. Det är bara det att denna feodalklass aldrig blev någon härskande klass. Dess framträngande uppfattades alltid som intrång i statens makt och böndernas rätt. Då intrånget gick för långt utlöste det regelbundet en ekonomisk och politisk kris, som i regel slutade med att den regerande dynastin störtades genom ett bondekrig, varefter en ny dynasti inträdde på scenen och återförde godsägarna till ordningen.(56)

Det är för övrigt möjligt att Ceylons antika bevattningsystem, som Leach i sin studie antyder, inte var lika imponerande som det, på grund av ruinernas dimensioner, ter sig idag. Han antyder att det rör sig om successiva tillbyggnader, där varje generation enligt en *decentraliserad* arbetsmetod (med byn som enhet) bidrog med ett antal kanaler och reservoarer. Men i så fall vederlägger Leach ingalunda teorin om det 'asiatiska produktionssättet'. Ty denna sammanlänkar den överdimensionerade despotiska statens uppkomst enbart med nödvändigheten av omfattande bevattningsanläggningar. Och när sådana anläggningar genomförs på bynivå – som under 'khanatet' i Iran(57) – leder de inte med nödvändighet till despotism.(58)

Det finns för övrigt några andra ställen i *Grunddragen* där Marx återkommer till den specifika skillnaden mellan ett samhälle som är *baserat på produktion av bruksvärden*, dvs. i sista hand på jordbruket (vare sig det gäller det asiatiska eller det antika produktionssättet eller t. o. m. den 'rena' feodalismen), och ett samhälle som är baserat på produktion av bytesvärden, dvs. varuproduktion. Handelskapitalets framträdande (köpa för att sälja) är en rörelse som 'kan pågå både inom folk och mellan folk för vilka bytesvärdet ännu inte blivit till produktionens förutsättning. Rörelsen berör bara överskottet i en för omedelbar förbrukning avsedd produktion och pågår bara vid denna gräns (dvs. marginellt, E. M.). På samma sätt som judarna i det gamla polska eller över huvud taget det medeltida samhället kan hela handelsfolk, som i antiken och senare lombarderna, spela denna roll mellan folk vars produktionssätt ännu inte har bytesvärdet som grundläggande förutsättning'.(59)

Och vidare: 'Penningen som handelsmannens förmögenhet – sådan den uppträder i de mest olika samhällsformer och på de mest olika utvecklingsnivåer av samhällets produktivkrafter – utgör emellertid blott den förmedlande rörelsen mellan ytterligheter, som den inte behärskar, och förutsättningar, som den inte skapar ... De flesta självständiga och mäktiga handelsfolk eller städer (praktiserade) *carrying trade*, till följd av de producerande folkens barbari och spelade bland dessa penningens (förmedlarens) roll. Under det borgerliga samhällets förstadier behärskar handeln industrin, i det moderna samhället råder det motsatta förhållandet. Handeln kommer naturligtvis mer eller mindre att återverka på de samhällen mellan vilka den bedrivs. Den kommer att undan för undan underkasta produktionen bytesvärdet och tränga det omedelbara bruksvärdet alltmer i bakgrunden, allteftersom den gör existensen mer beroende av produktens försäljning än av dess omedelbara konsumtion. Den upplöser de gamla förhållandena. Den ökar härigenom penningcirkulationen. Den bemäktigar sig i början endast produktionens överskott, men griper alltmer tag i produktionen själv. Dess upplösande effekt beror emellertid i hög grad av karaktären hos de producerande samhällen, mellan vilka den opererar. Den har t. ex. knappast skakat de gamla indiska samhällena eller de asiatiska förhållandena överhuvud.'(60)

Detta stycke är viktigt eftersom det visar att Marx 1857-58 höll fast vid sin uppfattning från 1853 beträffande det 'asiatiska produktionssättets' motståndskraft mot handelns upplösande kraft. Det understryker också att Marx ser grundvalen för hela den fortskridande utvecklingen av olika produktionssätt i den dialektik som råder mellan 'nödvändig arbetstid' och 'överskottsarbete', som vi tidigare har behandlat.

Det återstår att sätta in alla dessa betraktelser om det 'asiatiska produktionssättet' i deras konkreta sammanhang, dvs. Marx' analys av de historiska villkoren – de mest abstrakta – för kapitalets och kapitalismens uppsving. Man förstår redan att Marx, i enlighet med den dialektiska metod som han med förkärlek använder i *Grunddragen*, bara dröjde vid 'former som föregår den kapitalistiska produktionen' för att på ett negativt sätt belysa de faktorer som i Europa positivt ledde fram till kapitalets och kapitalismens genombrott.

Marx framhäver i detta sammanhang framför allt nödvändigheten att arbetet blir verkligt 'fritt' – men inte bara i juridisk utan också och framför allt i ekonomisk mening, dvs. fritt från varje bindning till existensmedel och produktionsmedel. 'Alltså måste arbetaren framför allt lös göras från jorden, hans naturliga laboratorium, och därför måste den lilla fria jordegendomen upplösas lika väl som den gemensamma, på den orientaliska kommunen grundade, jordegendomen.'(61) Denna tanke återkommer på flera ställen i *Grunddragen* och återupptas särskilt i en utförlig analys av *kolonisationens villkor* i *Kapitalets* första band. Kapitalismens uppsving är omöjligt så länge det finns fri tillgång till (relativt) bördig jord: (62) detta av Marx uppställda axiom har på ett slående sätt bekräftats genom den tragedi som Zimbabwe och Sydafrikas folk har upplevt, vilka slitits från sin mark och placerats i 'reservat' för att bli mottagliga för det ekonomiska tvånget att sälja sin arbetskraft åt kapitalet. Detta innebär vidare att producenten (t. ex. den självständiga hantverkaren) skils från sina traditionella produktionsmedel samt från de livsmedel han hade tillgång till, innan han ens började producera.(63)

Men Marx visar även på medaljens baksida: i primitiva samhällen är människan snävt innesluten i de naturliga existensvillkoren och gemenskapen, 'vars egendom hon i viss mån är'.(64) Produktivkrafternas utvecklingsnivå tillåter ingen annan social organisation. Först när denna utveckling passerar den primitiva gemenskapens stadium och produktivkrafterna i *mycket högre grad* blir människans än naturens produkt,(65) lösgör sig individen från den primitiva gemenskapen: 'Människan individualiseras först genom den historiska processen.'(66) Bytet är ett av individualiseringens främsta instrument. Det leder samtidigt till människans alienation – men skapar också de nödvändiga förutsättningarna för hennes fulla utveckling som individ, med hela den 'universalitet av individernas behov, färdigheter, njutningar och produktivkrafter etc.', (67) som saknas i den primitiva gemenskapen och hålls tillbaka i det borgerliga samhället.

Man ser här med hur mycken orätt Marx ofta förebrås för att han skulle ha eftersträvat individens fullständiga integration i kollektivet, att den av honom eftersträvalda socialiseringen skulle ha inneburit individens fullständiga socialisering.(68) Tvärtom. När Marx fäster så stor vikt vid produktivkrafternas utveckling, när han till en viss grad är 'förälskad i teknikens framsteg' – utan att någonsin underskatta de faror för arbetets uppsplittring och alienation som den medför – så är det just för att han förstår att endast produktivkrafternas utveckling kan skapa de nödvändiga villkoren för *människans allt mer omfattande individualisering*, som definitivt kommer att förverkligas i det socialistiska samhället.(69)

9. Löneteori utformas

Vi har sett att det första verk som Marx speciellt ägnade lönarbetet, *Lönarbete och kapital*, ännu delvis är baserat på en felaktig löneteori, som han i stort sett hade övertagit från Ricardo. Samma löneteori går igen i andra av Marx' skrifter från samma period, särskilt *Filosofins elände* och *Kommunistiska manifestet*.

Vad går den ut på? Ricardos löneteori var i stor utsträckning influerad av Malthus och gjorde gällande att tillgång och efterfrågan på arbetskraft huvudsakligen påverkades av den *demografiska* utvecklingen. Stigande löner medför en snabb ökning av antalet arbetare – eller, om man vill uttrycka sig något försiktigare, en sjunkande barndödlighet – varför tillgången på arbetskraft ökar och därigenom lönerna sjunker. Sjunkande löner reducerar däremot arbetarhushållens omfång (eller ökar barndödligheten, vilket kommer på ett ut) och reducerar därmed tillgången på arbetskraft. Vid en given tidpunkt bör alltså efterfrågan bli större än tillgången, vilket leder till att lönerna stiger. Dessa två pendelrörelser tenderar att utjämna lönenivån, men på lägsta möjliga plan och just tillräckligt för att hålla en arbetare och ett 'genomsnittshushåll' vid liv (för att möjliggöra en demografisk rörelse som exakt motsvarar den kapitalistiska industrins behov av arbetskraft).

Det behöver inte ordas om att det här rör sig om en ganska primitiv teori.(1) Till att börja med brister resonemanget däri att det definierar lönen som resultat av tillgångens och efterfrågans svängningar men begränsar sig till att studera tillgången (om ens det!) och bortser från efterfrågan, som betraktas som konstant. I fråga om tillgång på arbetskraft tar resonemanget bara hänsyn till den som följer med arbetarmiljöns demografiska förändringar och abstraherar från en av de väsentligaste processerna inom kapitalismen: proletariseringen av sådana producenter som tidigare ägde sina produktions- eller bytesmedel (bönder, hantverkare, köpmän, småföretagare), men som undan för undan uppträder på arbetsmarknaden för att bjuda ut sin arbetskraft.

Slutligen finns det ett grovt tankefel även i resonemangets skenbart giltiga kärna, som rör den proletära levnadsstandardens betydelse för barndödlighetens fluktuationer: tidsfaktorn är utelämnad. I verkligheten ökar en nedgång i barndödligheten inte genast tillgången på arbetskraft. Ökningen inträffar inte förrän tio å femton år senare (tidsintervallet beror av barnarbetets omfattning och den genomsnittsålder vid vilken barnen anställs). För att kunna veta om denna ökade tillgång på arbetskraft kommer att framkalla lönesänkningar eller ej måste man åtminstone ställa frågan om efterfrågans tendens från årtionde till årtionde. Malthus-Ricardos löneteori förutsätter alltså i själva verket stillatigande en *långsiktig stagnation* av efterfrågan på arbetskraft, vilket strider mot erfarenheterna från den industriella revolutionen, industrialiseringen och kapitalismens ekonomiska tillväxt över huvud.

I denna primitiva form har denna teori bara tagits upp av olika utopiska socialister samt av Lassalle i hans beryktade 'järnhårda lönelag'.(2) Marx och Engels har aldrig försvarat den, men otvivelaktigt påverkats av den vid formuleringen av sin första felaktiga löneteori, som, på samma sätt som Ricardo-Malthus' teori, kommer fram till att lönen tenderar att sjunka mot existensminimum och att stabilisera sig där.

Det var den unge Engels' 'geniala skiss' (*Skiss till en kritik av nationalekonomin*) som i stora drag tillhandahöll den löneteori vilken de båda vännerna i stort sett skulle hålla fast vid intill Marx' andra engelska exil. Engels fördömer i denna skrift Malthus' teori som 'avskryvård och gemen', men övertar likafullt dess slutsatser: 'Resultatet blir att bara det absolut nödvändigaste, den nakna existensens minimum tillfaller arbetet.' (3) Detta härleder han inte från någon *demografisk* utveckling (trots att han förklarar det som en av Malthus' förtjänster att ha visat 'att befolkningen alltid tynger på sysselsättningsmedlen(4) utan från ett

ekonomiskt faktum: den allmänna *konkurrensen*, under vilken arbetarna är underlägsna kapitalisterna, och detta så mycket mer som de kan ersättas med maskiner.

Senare kommer detta argument, som i Engels' skiss framstår som något marginellt, att inta första platsen i den löneteori som återfinns i Marx' och Engels' ungdomsverk. Sålunda fogar Marx redan i sina anteckningar från 1844 följande kommentar till Ricardos och Adam Smiths texter: 'Arbetarnas antal överstiger numera i alla industriländer efterfrågan och kan dagligen ökas genom rekrytering från det arbetslösa proletariet, liksom detta ökas genom rekrytering från arbetarna. Omvänt har ackumulationen jämte konkurrensen nu den verkan att arbetslönen pressas allt längre ner.' (5)

I det första av sina *Ekonomisk-filosofiska manuskript* från 1844 förklarar Marx att kapitalismen kommer att reagera mot varje löneökning och sträva att reducera efterfrågan på arbetskraft genom att *ersätta arbetare med maskiner*: 'Eftersom arbetaren sjunkit ned till maskinens nivå kan maskinen möta honom som konkurrent.' (6) Det är denna i kapitalismen inneboende tendens att ersätta det levande med det döda arbetet som för den unge Marx framstår som drivkraften både för kapitalets ackumulation och lörens sjunkande tendens. (7)

Den slutsats som han under denna period drar av denna lag är att ju mer arbetaren producerar desto mindre konsumerar han. Den unge Marx antar alltså en absolut reallönesänkning. Att i en given situation lönen bara kan stiga om profiten sjunker framgår redan klart i det andra manuskriptet från 1844. (8)

De båda vännerna utvecklar sålunda en löneteori som i huvudsak inte utgår från den demografiska utvecklingen, utan från utvecklingen av kapitalets ackumulation. I de *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* från 1844 konstaterar Marx att den ekonomiska expansionens, högkonjunktursperiod, är den mest gynnsamma för arbetaren, eftersom efterfrågan på arbetskraft då överstiger tillgången och kapitalisternas inbördes konkurrens skärps. Dessa två faktorer får lönerna att stiga. Men Marx tillägger att det kapitalistiska systemets logik snabbt leder till motsatt resultat. Högkonjunktursperioden stimulerar nämligen kapitalets ackumulation och därmed kapitalkoncentrationen, som kastar ett antal oberoende producenter tillbaka i proletariet. Därmed följer ökande tillgång på arbetskraft och sjunkande löner. (9)

I *Filosofins elände*, i manuskriptet *Arbetslön*, i *Lönarbete och kapital* samt i *Kommunistiska manifestet* håller Marx och Engels fast vid hypotesen att inom det kapitalistiska systemet lönerna generellt tenderar att sjunka i absolut mening, ända till fysiologiskt existensminimum. Vi har tidigare pekat på de reservationer och nyanseringar som denna uppfattning innehåller och som senare avsevärt hjälper dem att övervinna felen i deras teori. De två drivkrafterna i denna sjunkande tendens för reallönerna är för dem dels arbetarnas ersättande med maskiner (dvs. en form av kapitalackumulation, som eliminerar fler arbetstillfällen än den skapar) och dels *den ökande konkurrensen arbetarna emellan*, som är ett resultat av den ständiga, ökande arbetslösheten.

När Marx 1847 i Bryssel skrev *Arbetslön* betraktade han ännu ekonomernas invändningar mot fackföreningarna ('arbetarassociationerna') som välgrundade. Dessa invändningar gick som bekant ut på att fackföreningarna inte kan hindra lönesänkningarna, eftersom deras agerande oundvikligen utlöser nya former för arbetets uppdelning, flyttning av kapital från den ena sektorn till den andra, införande av nya maskiner osv. Marx försvarade icke desto mindre dessa 'associationer', eftersom han bedömde dem som en skola där arbetarna förbereder sig på att krossa det 'gamla samhället'. (10) Denna uppfattning skulle Marx några år senare både revidera och utvidga.

Kort sagt, under hela denna period var Marx' grundläggande uppfattning om lönerna att arbetets (arbetskraftens) 'naturliga pris' (värde) utgörs av minimilönen, varvid detta minimum fattas som ett fysiologiskt begrepp.(11) När och hur reviderade han denna uppfattning? Det är inte lätt att avgöra exakt. Men otvivelaktigt var det studiet av de cykliska fluktuationerna och av den fackliga aktiviteten i Storbritannien som ledde honom till ett riktigare synsätt.(12) *Grunddragen* skrevs 1857-58, alltså precis tio år senare än de formuleringar som vi nyss citerat,(13) och här har Marx redan en mer dialektisk, allsidig och mogen syn på löneproblemet, vilken praktiskt taget inte mer förändras förrän han skriver *Kapitalet*.

Sålunda skriver Marx i *Grunddragen* att det enda som skiljer arbetaren från slaven är att han vid god konjunktur kan utvidga omfånget av sina njutningar, att han kan 'delta i högre, även andliga njutningar, i agitationen för sina egna intressen, att han kan köpa tidningar, åhöra föredrag, utbilda sina barn, utveckla sin smak', kort sagt 'delta i civilisationen' på det enda sätt som står honom till buds, nämligen genom att han *utvidgar sina behov*.(14) Marx förklarar här uttryckligt att denna ökning av arbetarnas konsumtion och behov förblir en möjlighet åtminstone under en högkonjunktur och att arbetskraftens värde alltså omfattar två element: ett mer eller mindre stabilt fysiologiskt element och ett variabelt element, som betraktas som nödvändigt för arbetskraftens reproduktion *i enlighet med de växande behov som arbetarna har förvärvat*.

Och några sidor längre fram(15) påvisar Marx att kapitalet tenderar att sporra arbetaren att ersätta sina 'naturliga' (fysiologiska) behov med 'historiskt skapade'.

Denna tanke behandlas för övrigt redan i ett tidigare stycke i *Grunddragen*, där Marx framhåller att arbetaren av kapitalisten även betraktas som konsument och att kapitalisten har tendensen att vilja stimulera arbetarens konsumtion ... utom när det gäller hans egna arbetare.(16) Tanken utvecklas i analysen av tillkomsten av det relativa mervärdet, som belyser *kapitalackumulationens två motsatta verkningar på arbetskraftens värde och på löneutvecklingen*.

Å ena sidan tenderar kapitalackumulationen, ersättningen av levande arbete med maskiner och ökningen av arbetets produktivitet, att sänka den nominella lönen (eftersom samma mängd livsmedel eller varor överhuvud nu produceras på kortare tid) och t. o. m. reallönen (på grund av den ökande arbetslösheten). Å andra sidan innebär kapitalackumulationen att nya industribranscher skapas och därmed nya arbetstillfällen, liksom *nya behov*, vilka sprids till allt vidare miljöer.(17) På detta sätt tenderar kapitalackumulationen att öka arbetskraftens värde (eftersom detta nu inkluderar priset för de nya varor som skall tillfredsställa de nya behoven) och dess pris (eftersom arbetslösheten minskar). De verkliga lönerörelserna bestäms alltså inte längre av enkla, mekaniska lagar utan beror av den dialektiska växelverkan av kapitalackumulationens *dubbla effekt* på arbetskraftens värde.(18)

I *Teorier om mervärdet*, som utarbetades 1862-63, klargör Marx att kapitalackumulationen, samtidigt som den ständigt ersätter levande arbete med maskiner, kan reproducera lönarbete på en högre nivå, dvs. åstadkomma en ökning i absoluta tal av lönarbetarna, även om lönesumman minskar i förhållande till det totala kapitalet.(19) Marx påpekar f. ö. här att arbetarna under en högkonjunktur spelar en viktig roll som konsument, särskilt av sina egna produkter.(20)

Men den fullständiga framställningen av sin löneteori ger Marx i föredraget *Lön, pris och profit* inför Internationella arbetarassociationens (1:a Internationalens) generalråd den 20 och 27 juni 1865. Han sammanfattar teorin på följande sätt:

'Det finns emellertid vissa karakteristiska kännetecken som skiljer arbetskraftens eller arbetets värde från alla andra varors värde. Arbetskraftens värde bildas av två element, ett rent

fysiskt och ett historiskt eller socialt. Dess yttersta gräns bestäms av det fysiska elementet, dvs. för att kunna existera och reproducera sig själv, för att i längden kunna trygga sin fysiska existens, måste arbetarklassen erhålla de livsmedel som oundgängligen krävs för dess liv och fortplantning. Värdet på dessa oundgängliga livsmedel bildar därför den yttersta gränsen för arbetets värde ...

Bortsett från detta rent fysiska element bestäms arbetets värde i varje land av en traditionell levnadsstandard. Denna hänför sig inte till den rent fysiska existensen, utan till tillfredsställelsen av vissa behov som har sin rot i de samhällsförhållanden under vilka människorna lever och växer upp ...

Om vi jämför normallöner eller arbetsvärden i olika länder eller under olika historiska epoker i samma land, så finner vi att arbetets värde inte är en fast utan en föränderlig storhet, även om man antar att alla andra varors värden förblir desamma.’(21)

Härav drar Marx slutsatsen att även om lörens nedre gräns kan vara mer eller mindre exakt definierad så finns det ingen övre gräns för lönen. Eller bättre: den maximala lönen är den som lämnar tillräcklig profit kvar för att kapitalet fortfarande skall ha intresse av att anställa arbetskraft.

Innanför dessa minimi- och maximigränser beror den faktiska lönenivån på ‘de stridandes respektive styrka’, dvs. på klasskampens utveckling. Det var för övrigt detta som Marx avsåg bevisa, eftersom hans föredrag framför allt var ämnat att tillbakavisa tesen om att fackföreningarnas verksamhet var meningslös och t. o. m. skadlig för arbetarna.(22) Men ‘de stridandes respektive styrka’ är i sin tur åtminstone delvis bestämd av objektiva faktorer. Och bland dessa påpekar Marx främst svängningarna i tillgång och efterfrågan på arbetskraft, vilket ger honom tillfälle att påvisa att i relativt glest befolkade transoceaniska länder som USA, där ‘arbetsmarknaden hela tiden töms genom att lönarbetare ständigt förvandlas till oavhängiga bönder’,(23) lagen om tillgång och efterfrågan gynnar arbetaren och tillförsäkras honom högre löner än i Europa. Marx hade redan några år tidigare i en polemik mot Ricardo slagit fast att den relativt ringa befolkningstätheten i USA på samma gång möjliggjort höga löner och en oerhörd teknisk expansion.(24)

Hur utvecklas då tillgång och efterfrågan på arbetskraft i länder som redan i stor utsträckning industrialiserats? Det sker genom att arbetare ständigt ersätts med maskiner och kapitalets organiska sammansättning ständigt ökar. Den långsiktiga tendensen är således en periodiskt rubbad jämvikt mellan tillgång och efterfrågan till kapitalisternas fördel och på arbetarnas bekostnad. Marx tror att: ‘Den kapitalistiska produktionens allmänna tendens är inte att höja genomsnittslönen utan att sänka den.’(25)

Skall denna formulering tolkas i absolut eller i relativ mening, avser den en sänkning av arbetskraftens värde eller av lönernas köpkraft? Mycket talar för att den relativa tolkningen bättre än den absoluta motsvarar Marx’ tanke. I själva verket påpekar Marx i samma föredrag att en sänkning av arbetskraftens värde är förenlig med att reallönen vidmakthålls, under förutsättning att produktiviteten ökar, och han tillfogar: ‘Fastän arbetarens absoluta levnadsstandard skulle ha förblivit densamma, så skulle hans *relativa arbetslön* och därmed *relativa sociala ställning*, jämförd med kapitalistens, ha blivit lägre.’(26)

Men villkoret för en ökande produktivitet är ju obestridd sedan mer än ett århundrade ‘normalt’ uppfyllt i de kapitalistiska länderna. Marx tillägger för övrigt omedelbart efter det ovan citerade: ‘Skulle arbetaren motsätta sig denna sänkning av den relativa lönen vore detta bara ett försök att tillförsäkra sig en viss andel i ökningen av sitt eget arbetes produktivitet och att hävda sin tidigare relativa ställning på den sociala rangskalan.’(27)

Denna möjlighet medger till och med en tendens till reallöneökning samtidigt som arbetarnas relativa andel av de nyskapade värdena minskar. Och i *Teorier om mervärdet* tycks Marx peka på att det här rör sig om en allmän tendens, och att 'arbetarna själva visserligen inte kan hindra att lönen (dvs. dess värde) pressas ned, men de låter sig absolut inte pressas ned till minimum utan tilltvingar sig snarare en viss kvantitativ delaktighet i den allmänna rikedomens utveckling'.(28)

Hur det än förhåller sig härmed, så bör slutsatsen beträffande genomsnittslönernas tendens att sjunka under alla förhållanden nyanseras genom två påpekanden. Denna tendens gäller bara i det kapitalistiska samhället som helhet, dvs. i världsskala. De kan mycket väl komma till konkret uttryck i en uppåtgående tendens för genomsnittslönen i de industrialiserade länderna, där kapitalackumuleringen fått en sådan omfattning att sysselsättningen ständigt ökar i förhållande till befolkningsutvecklingen, *eftersom den eliminering av arbetstillfällena som varje kapitalackumulering innebär inte så mycket slår igenom inom dessa länder som utanför dem, i den s. k. tredje världen*. Den kan mildras genom att samtidigt med mekaniseringen sysselsättningen inom servicesektorn ökar och en 'ny medelklass' utvecklas, som på detta sätt hindrar en kontinuerlig ökning av den industriella reservarmén – en utveckling som Marx förutsåg långt innan han analyserade den i två avsnitt i *Teorier om mervärdet*.(29) Och slutligen kan massemigration i hög grad förändra de grundläggande utvecklingstendenserna i fråga om tillgång och efterfrågan på arbetskraft, t. ex. den emigration som förekom på 1800-talet, då omkring 70 miljoner européer emigrerade till USA och andra transoceana områden.

Samtidigt är ju nyttan med den fackliga verksamheten att åtminstone i stor utsträckning eliminera den beryktade konkurrensen arbetare emellan, som för den unge Marx framstod som orsaken till att lönerna oundvikligen måste sjunka till minimum.(30) I *Lön, pris och profit* uttrycker sig Marx mer vetenskapligt och säger att vid övervikt för tillgången på 'arbetsmarknaden' i synnerhet under en ekonomisk kris med massiv arbetslöshet finns det risk för att arbetskraften säljs *under sitt värde*. Arbetarnas organisering, elimineringen av arbetarnas inbördes konkurrens, de kollektiva löneförhandlingarna, den fackliga verksamheten – allt detta syftar i sista hand till att arbetskraften i *genomsnitt* säljs till ett pris motsvarande dess värde och ej till lägre pris. Och dessa verksamhetsformer betraktar Marx alltså som oefftergivliga, ty dem förutan skulle arbetarklassen 'degraderas till en strukturlös massa av ruinerade trashankar som ingen längre kan hjälpa'.(31) Men de *objektiva möjligheterna* till en framgångsrik facklig verksamhet beror i sin tur på det relativa omfånget av den industriella reservarmén, vilken (som Marx klargör i *Kapitalet*) reglerar lönenivån. Bara när arbetslösheten tenderar att stabilisera sig eller att reduceras på lång sikt är en långsiktig reallöneökning möjlig.(32)

Det väsentliga för Marx var att klargöra proletarietets relativa utarmning, som innebär att även om lönerna ökar så ökar de mindre än kapitalets rikedomar. I *Lönarbete och kapital* ges i detta sammanhang bilden av slottet som reser sig bredvid den 'stora eller lilla kojan'. Tjugo år senare skriver Marx i *Kapitalet*: 'Härav följer således att arbetarens situation, vare sig hans lön är hög eller låg, måste försämrans i samma mån som kapitalet ackumuleras.' Det är samma dom över den relativa utarmningen som förbinder dessa olika ställen, även om uttryckssättet har förändrats.(33) Allt det sagda visar tydligt att Marx i sina mogna verk aldrig gjort gällande någon 'lag' om arbetarnas absoluta utarmning, fastän han betraktade deras relativa utarmning som oundviklig.

Eliane Moss' (34) citerar det berömda stycke i *Kapitalets* första band (kapitel XXXII) där Marx talar om 'rikedomens ackumulering vid den ena polen', som 'samtidigt innebär ackumulering av nöd, arbetslidande, slaveri, okunnighet, brutalisering och moralisk förnedring vid motpolen, dvs. hos den klass, som producerar sin egen produkt såsom kapital'.(35) Hon tycks dock inte observera att denna passus i sammanhanget (dvs. med

hänsyn till de föregående meningarna) inte syftar på de sysselsatta arbetarna, utan på 'proletariatets lasaruskikt', dvs. massan av arbetslösa, den industriella reservarmén. Detta understryks några sidor tidigare ännu tydligare, där Marx preciserar 'den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag': 'Den industriella reservarméns relativa storlek ökar alltså i takt med rikedomens omfattning. Men ju större denna reservarmé är i förhållande till den verksamma arbetararmén desto mer omfattande är den konsoliderade överbefolkning, vars nöd står i omvänt förhållande till dess arbetslidande. Ju större slutligen arbetarklassens lasaruskikt och den industriella reservarmén är, desto större är den officiella pauperiseringen.(36) *Detta är den kapitalistiska ackumulationens absoluta, allmänna lag.* Liksom alla andra lagar modifieras den vid sitt förverkligande genom en mångfald omständigheter, vars analys inte hör hit.' (37) Det finns därför ingen anledning att från detta stycke dra några som helst slutsatser beträffande *lönernas* utveckling, så mycket mindre som Marx genast fortsätter: 'Härav följer således att arbetarens situation, vare sig hans lön är hög eller låg, måste försämrats i samma mån som kapitalet ackumuleras.'(38)

Talrika undersökningar bekräftar existensen av dessa 'arbetarklassens lasaruskikt' i alla kapitalistiska länder. Det mest slående exemplet erbjuder det land som har de högsta lönerna, USA, där 'den kapitalistiska ackumulationens absoluta, allmänna lag' på ett dramatiskt sätt verifierats. Sedan Michael Harringtons *The other America* publicerats erkänner man i stor utsträckning i USA att en fjärdedel av nationen, dvs. 50 miljoner amerikanare, lever i armod.(39) Och om detta tal inte är ännu högre, så beror det delvis på att procentsatsen arbetande kvinnor från 1940 till 1957 ökade från 15 till 30 %, vilket i ett land med notoriskt underutvecklad samhällsservice innebär en 'utarmning ... av barnen som får mindre omvårdnad, kärlek och tillsyn'. (40)

Emile James står Marx' uppfattning närmare när han i förordet till Mosses bok skriver: 'Slutsatsen (Eliane Mosses) är att i överensstämmelse med Marx' åsikter under den franska expansionen, både en "absolut" och en "relativ utarmning" av arbetarklassen ägt rum. Vad den "relativa utarmningen" i Marx' mening beträffar, förefaller mig Mosses bevisföring övertygande. Viktigare vore dock att bevisa att en "absolut utarmning" ägt rum. Och jag tvekar inte att säga att läsningen av Mosses bok inte övertygat mig på denna punkt.'(41) I själva verket motsvarar den "absoluta utarmningen" inte den mogne Marx' uppfattning.

Det finns för övrigt ett ännu mer övertygande bevis för att Marx och Engels inte omfattade hypotesen om proletariatets 'absoluta utarmning'. I sin kritik av den tyska socialdemokratins Erfurtprogram kommenterar Engels meningen 'Proletärernas mängd och nöd växer ständigt' på följande sätt: 'I denna absoluta form är det inte riktigt. Arbetarnas organisering, deras ständigt växande motstånd kommer möjligen att resa ett visst hinder för den *växande nöden*. Men vad som säkert ökar, är otryggheten. Det är vad jag skulle skriva.'(42)

Man kan emellertid anta att den relativa utarmningen för Marx inte bara hänför sig till förhållandet mellan nationalinkomsten och arbetarnas andel i denna. Den gäller också lönernas otillräcklighet i förhållande till de ständigt nya behov som skapas av den kapitalistiska produktionen.

Det gäller för Marx att jämföra lönerna med den allmänna rikedom som skapats av arbetet, och 'materiellt sett består rikedom bara i behovens mångfald'.(43) Den industriella produktionens utveckling tenderar att förvandla tidigare lyxbehov till allmänna och nödvändiga behov. Men den gör det inom det kapitalistiska produktionssättet på ett motsägelsefullt sätt, 'eftersom det återigen bara konfronterar en viss social standard såsom nödvändig med lyxen'.(44) Med andra ord: för lönarbetarens del blir bara vissa av de nya behoven tillfredsställda och inkluderade i löneberäkningen, medan andra förblir lyxbehov

utom arbetarnas räckhåll, trots att storindustrin skulle kunna tillfredsställa dessa behov också för deras del, om den inte längre utvecklades på grundval av privat tillägnelse.

Genom att slutföra sin detaljerade analys av löneproblemet har Marx också avslutat det analytiska arbete som krävdes för att *Kapitalet* skulle kunna skrivas. 'Jag arbetar nu som en häst, eftersom jag måste utnyttja den tid då jag är i stånd att arbeta och jag fortfarande dras med mina karbunklar', skriver han den 20 maj 1865 till Engels.(45) Dessa karbunklar, säger han i annat sammanhang, kommer bourgeoisin att minnas länge.

10. Från *Manuskripten till Grunddragen*: från ett antropologiskt till ett historiskt alienationsbegrepp

Utvecklingsgången av Marx' ekonomiska uppfattningar har härmed beskrivits. Vi skall nu försöka sammanfatta utvecklingen av Marx' ekonomiska uppfattning från 1843-44, då han började att systematiskt studera den politiska ekonomin, fram till den tidpunkt då han skrev *Grunddragen*.

Marx nalkades de ekonomiska problemen som filosof, och stod ännu helt under Hegels och Feuerbachs inflytande. Han accepterade i stort sett Feuerbachs materialistiska kritik av Hegel, men började kritisera Feuerbach själv och stödde sig härvid på Hegel, eftersom dennes bidrag kunde tillföra antropologin en historisk-social dimension, som saknades hos Feuerbach.(1) På detta sätt blir *Manuskripten från 1844* till ett fascinerande möte mellan filosofi och politisk ekonomi, vilket samtidigt är upphovet till ett nytt medvetande och en ny motsägelse hos Marx själv och vilket förblivit upphov till problem och kontroverser för dem som studerar honom idag.

Detta möte mellan filosofi och politisk ekonomi är emellertid ingenting nytt i det mänskliga tänkandets historia. Man finner det hos Aristoteles och Thomas av Aquino. Naturrättens liberala teoretiker utnyttjade det i stor utsträckning.(2) Genom kritiken av Hegels rättsfilosofi hade Marx redan upptäckt att statens försvar av privategendomens intressen ingalunda motsvarade samhällsintresset i stort. Det var tillräckligt att jämföra naturrättsteoretikernas hypoteser med det borgerliga samhällets verklighet för att bli varse att talet om lika möjligheter och erkännandet av varje människas personlighet är bedrägligt i ett samhälle som grundar sig på privategendomen.

Men det blev Hegels arbetsfilosofi, som tillhandahöll de tankeinstrument med vilka Marx bemästrade sin första konfrontation med den politiska ekonomin.(3) Denna arbetsfilosofi, som grundläggs i *Sedelärens system*, utvecklas i *Realfilosofin*, förankras i *Andens fenomenologi* och bibehålls i *Rättsfilosofin*, *Logiken och Estetiken*.(4) utgör samtidigt en verklig antropologi.

Hegel hade faktiskt redan 1805-06 uppställt sambandet mellan människans teleologi och naturens kausalitet, som människan utnyttjar i sitt arbete (vilket han senare i sin *Logik* skulle framställa som den ursprungliga formen av mänsklig *praxis*). Och i *Andens fenomenologi* definierar Hegel arbetet som 'hämmat begär'. (5) Han utvecklade en uttalad dialektik mellan behov och arbete och kom på detta sätt fram till en dubbel definition av arbetet som alienerande och alienerat: alienerande därför att arbetet *till sitt väsen* innebär ett avyttrande ('*Veräusserung*') av mänsklig förmåga, varvid människan förlorar någonting som hon förut ägde, alienerat därför att behoven alltid föregår produktionen och aldrig helt kan tillfredsställas av denna.(6)

Den antropologiska karaktären hos Hegels begrepp 'alienerat arbete' ligger inte däri att Hegel saknar blick för det borgerliga samhällets sociala motsättningar. I *Rättsfilosofin* finner man en

passus som tycks föregripa *Kapitalets* berömda formulering om den kapitalistiska ackumulationens allmänna tendenser: 'Genom generaliseringen av människornas inbördes beroende på grund av deras behov och de olika sätten att åstadkomma medel att tillfredsställa dessa ökar på den ena sidan ... rikedomens anhopning, liksom på den andra det särskilda arbetets isolering och begränsning, och därmed den till arbetet knutna klassens beroende och nöd.' (7) Och i *Eстетiken* beskrivs synnerligen entydigt motsättningen mellan fattigdom och rikedom samt den därav skapade alienationen, som gäller *alla* samhällsklasser: 'Det omfattande komplicerade sambandet mellan behov och arbete, mellan intressen och dessas tillfredsställande har utvecklats i hela sin bredd och varje individ har förlorat sin självständighet och integrerats i en oändlig kedja av beroenden ... Inom denna industriella civilisation med dess ömsesidiga utnyttjande och bortträngande av andra framträder nu dels den grymmaste nöd, dels, när nöden skall elimineras, individens rikedom, så att dessa befrias från tvånget att arbeta för sina egna behov och nu kan hänge sig åt högre intressen. I detta överflöd är nu visserligen den ständiga återspegligen av ett oändligt beroende avlägsnad, och ju mindre människan är fäst vid den smutsiga vinsten desto mer är hon frigjord från förvärvslivets alla tillfälligheter. Men i gengäld känner hon sig i sin närmaste omgivning inte längre hemma på så sätt att denna framstår som hennes eget verk. Vad hon har omkring sig har inte framställts av henne själv utan ... har producerats av andra.' (8)

Det antropologiska och mystifierande hos denna teori ligger däri att Hegel å ena sidan betraktar alienationen som inneboende i *människans natur* (om inte i naturen rätt och slätt) och att han å andra sidan inte medger att den motsägelse som följer av motsättningen mellan rikedom och fattigdom kan leda till att alienationen elimineras genom en omvandling av samhället sedan en viss nivå av produktivkrafternas utveckling uppnåtts. (9)

Detta är den utgångspunkt från vilken Marx lösgör sig för att ifrågasätta den, samtidigt som han ifrågasätter den klassiska politiska ekonomins grunder, genom att konfrontera dem med Feurbachs och Hegels antropologi. Analysens instrument *förefaller* identiska, men resultaten är olika. I denna mening finner jag det omöjligt att följa Althusser, när denne förklarar: 'Marx' möte med den politiska ekonomin är ännu ... ett möte med filosofin: den filosofi som Marx byggt på grundval av alla sina praktisk-teoretiska erfarenheter, vilken upplöser motsägelsen (mellan arbetarnas ökande utarmning och samhällets ökande rikedomar), och därmed hela den politiska ekonomin med alla dess kategorier, genom att utifrån ett nyckelbegrepp *tänka igenom den*: utifrån begreppet *det alienerade arbetet*.' (10) Det är mycket mer på sin plats att med Marcuse konstatera: 'Övergången från Hegel till Marx är ur varje synpunkt en övergång till en sanning av en helt annan ordning, som inte kan tolkas i filosofiska termer. Vi kommer att finna att den marxistiska teorins samtliga filosofiska begrepp är sociala och ekonomiska kategorier, medan Hegels sociala och ekonomiska kategorier alla är filosofiska begrepp. Inte heller Marx' första skrifter är filosofiska. De uttrycker filosofins negation, om än fortfarande med ett filosofiskt språk.' (11)

Ty från början uttrycker Marx klart sin *kritiska* hållning gentemot den politiska ekonomin lika väl som gentemot filosofin. (12) Han utgår vid denna kritik ingalunda från 'begreppet' det alienerade arbetet utan tvärtom från ett *praktiskt konstaterande av arbetarnas elände*, som ökar i takt med den rikedom som samma arbetarklass producerar. Hans slutsats är ingalunda en filosofisk lösning inom tänkandets, idens eller det rena intellektuella arbetets sfär. Tvärtom kommer han till slutsatsen: 'För upphävandet av privategendomens *tanke* är den *tänkta* kommunismen fullständigt tillräcklig. För upphävandet av den verkliga privategendomen krävs en *verklig kommunistisk aktion*.' (13) Appellen till revolutionär aktion – uppbyggen av proletariatet – har redan ersatt den hegelska 'arbetsfilosofins' resignation.

Betyder det att *Manuskripten från 1844* redan befriats från allt filosofiskt bråte som belamrat en hädanefter strikt socialekonomisk tankegång? Uppenbarligen inte. Vad det rör sig om är

just den unge Marx' *övergång* från Hegels och Feurbachs filosofi till utformningen av den historiska materialismen.

I denna övergång kombineras med nödvändighet element från det förflutna med framtidens. Marx kombinerar här på sitt eget originella sätt, dvs. med djupgående modifieringar, Hegels dialektik, Feuerbachs materialism och den politiska ekonomins sociala bestämningar.(14) Men kombinationen är ännu inte sammanhängande. Den leder inte fram till något nytt 'system' eller en ny 'ideologi'. Den erbjuder spridda fragment som innehåller talrika motsägelser.(15) Och det bör inte glömmas att det rör sig om ett 'inte bara ofullständigt, utan även delvis förstört manuskript'.(16) Just i ljuset av föreställningen om det alienerade arbetet kan motsägelsena i *Manuskripten från 1844* klarast framställas.

Efter att Marx successivt upptäckt alienationen på det religiösa området (i appendixet till sin doktorsavhandling) och det juridiska området (privatintresset alierar människan från gemenskapen) blev han i sin *Kritik av statsrätten hos Hegel* på det klara med att privategendomen utgör en allmän källa till alienation. I *Till kritiken av Hegels rättsfilosofi* kom han fram till att den mänskliga alienationen i grunden är en alienation av det mänskliga arbetet.(17) När han underkastade den politiska ekonomin en systematisk kritik upptäckte han dess tendens att beslöja de sociala motsättningarna och arbetarnas elände, som så att säga finner sin sammanfattning i det alienerade arbetet.

Men här tvekar och vacklar det marxiska tänkandet medan det närmar sig stora upptäckter. I ett av fragmenten i *Manuskripten från 1844* preciserar Marx på ett anmärkningsvärt sätt det alienerade arbetet som resultat av en *särskild samhällsform*. Han vägrar uttryckligen att förlägga problemet till det förflutnas dimmor. Han förklarar: 'Vi utgår från ett *aktuellt nationalekonomiskt faktum*. Arbetaren blir fattigare ju mer rikedom han producerar ... Arbetaren blir till en allt billigare vara ju fler varor han åstadkommer. Föremålets värld *ökar i värde* i direkt proportion till människovärldens *värdeminskning*. Arbetet producerar inte bara varor; det producerar även sig självt och arbetaren som en *vara*, i den utsträckning i vilken det överhuvud produceras varor.'(18)

Vi skall här inte fortsätta citatet men det håller sig helt inom den av Marx antydda ramen. Det alienerade arbetet i *det nutida samhället* är arbetet som inte längre förfogar över sina produkter, arbetet som har blivit tvångsarbete, arbetet som blir profit för andra som inte arbetar. Med andra ord: det alienerade arbetet reduceras här klart till samhällets uppdelning i klasser, till motsättningen mellan kapital och arbete, till privategendomen och (om man så vill, i en ganska dunkel passus) arbetets samhälleliga uppdelning och uppkomsten av varuproduktionen.(19)

Men manuskriptet stannar här plötsligt upp. Tanken grenar ut sig och framtvingar en passus där det alienerade arbetets ursprung inte längre söks i en *specifik* form av det mänskliga samhället, utan i en motsättning mellan den sociala människan och den mänskliga *naturen* själv eller snarare i *naturen överhuvud*.(20) där det alienerade arbetet ställs mot människan som 'artvarelse', där alienationen kan betraktas om inte som ett *avyttrande* i Hegels mening, så dock som en negation av en 'idealmänniska', som aldrig har existerat.

Men till och med här går Marx redan utöver Hegel, ty som Naville påpekar: 'Man måste här observera att alienationen inte bara är grundad i samhället utan också i naturen. Men de naturliga förhållandena kan återskapa vad samhällsförhållandena har förstört, och en förnyad mänsklig tillägnelse är beroende av att de naturliga förhållandena upprätthålls. I själva verket är naturen en enhet, och dess inre splittring sådan Hegel framställer den är bara relativ; den har ingen absolut karaktär. Just därför att alienationen har en naturlig karaktär, står den tillfälligt inte i samklang med naturen själv, just därför kan den övervinnas och den naturliga tillägelsen återvinnas.' (21)

Men även om denna antropologiska syn på alienationen går utöver Hegels, eftersom den pekar på en lösning av problemet, förblir den likafullt i stor utsträckning filosofisk och spekulativ. Den saknar empirisk grundval och bevisföring. Den återfinns för övrigt inte i de övriga manuskripten, i synnerhet inte i den betydelsefulla analysen av behoven, där Marx uttryckligen ställer konsumenternas alienation under privategendomens herravälde mot njutningen såsom källa till den allsidiga utvecklingen av människans färdigheter.(22) Det rör sig därför faktiskt om en motsägelse i *Manuskripten från 1844*,(23) vilken inte kan blandas bort genom några sofismer, vare sig genom att man godtyckligt tolkar de social-ekonomiska ställena ur någon filosofisk synpunkt eller genom att man tolkar de nyss behandlade avsnitten som motsvarigheter till beskrivningen av en socialt bestämd alienation.(24)

Vi vet hur Marx sedan löste denna motsägelse. Genom att helt överge föreställningen om 'människan som artvarelse' – vilken han ett år senare i *Den tyska ideologin* förebrår t. o. m. Stirner – upptäcker han de verkliga historiska rötterna till människans exploatering av människan och tecknar dess uppkomst, orsakerna till dess generalisering och villkoren för dess försvinnande.

I *Den tyska ideologin* framställs det alienerade arbetet som en följd av arbetets uppdelning och varuproduktionen – en tanke som redan återfinns i det tredje av *Manuskripten från 1844*. (25) Och i *Kapitalet* reduceras de ekonomiska kategoriernas fetischkaraktär till varurelationerna, dvs. till privategendomen och konkurrensen, som redan i den primitiva varuproduktionen före kapitalismens uppkomst isolerar de individuella producenterna (och ägarna) från varandra.(26)

Utvecklingen av Marx' uppfattning om det alienerade arbetet står alltså klar: från en antropologisk (Feuerbach-Hegel) konception före *Manuskripten från 1844* fortskrider den till en social-historisk konception av alienationen (fr. o. m. *Den tyska ideologin*). *Manuskripten från 1844* representerar en övergång från den första konceptionen till den andra, där den antropologiska konceptionen ännu bitvis lever kvar, men redan är avsevärt mer avancerad än det hegelska betraktelsesättet, för det första därför att detta begrepp inte längre grundar sig på dialektiken behov-arbete, som blockerar lösningen,(27) för det andra därför att det redan implicerar möjligheten att övervinna alienationen genom proletariatets kommunistiska kamp.

En utomordentligt omfattande kontrovers kring alienationsbegreppet hos Marx utvecklades praktiskt taget omedelbart efter att *Manuskripten från 1844* för första gången publicerades 1932. Denna kontrovers är långt ifrån avslutad. I Frankrike flammade den åter upp efter publiceringen av Louis Althusser's *För Marx*, som redan utsatts för åtskilliga kritiska kommentarer.

Utgångspunkten för denna kontrovers var vissa borgerliga och revisionistiska filosofers försök att 'nytolka' Marx i ljuset av hans ungdomsskrifter.(28) Diskussionens förlopp har lett till att idag tre ståndpunkter kan urskiljas:

1. En ståndpunkt som ifrågasätter varje skiljaktighet mellan *Manuskripten från 1844* och *Kapitalet* och som anser sig återfinna *Kapitalets* huvudteser redan i *Manuskripten från 1844*.
2. En ståndpunkt som mot *Kapitalets* Marx gör gällande att *Manuskriptens* Marx framställer frågan om det alienerade arbetet på ett mer 'omfattande' eller 'fullständigt' sätt, framför allt därför att han där gett detta begrepp en etisk, antropologisk eller t. o. m. filosofisk dimension, som saknas i *Kapitalet* och som sålunda ställer den 'mogne' Marx mot den 'unge' Marx, eller också 'omvärderar' *Kapitalet* i ljuset av *Manuskripten från 1844*.
3. En ståndpunkt enligt vilken den unge Marx' åsikter om det alienerade arbetet i *Manuskripten från 1844* inte bara strider mot den ekonomiska analysen i *Kapitalet* utan även utgjort ett hinder för honom då han hade att tillgodogöra sig arbetsvärdeläran. För denna

skolas extrema företrädare framstår alienationsbegreppet som ett 'förmarxistiskt' begrepp som Marx måste övervinna för att nå fram till en vetenskaplig analys av det kapitalistiska produktionssättet.

I den första skolan samsas besynnerligt nog officiella kommunistiska författare med ilsket antikommunistiska, socialistiska författare som Erich Fromm och Maximilian Rubel samt katolska ideologer som Pater Bigo, Pater Calvez och H. Bartoli.(29)

Fromm t. ex. skriver: 'För en förståelse av Marx är det av största betydelse att slå fast att alienationsbegreppet var och förblev det centrala i den unge Marx' tänkande, när denne skrev de Ekonomisk-filosofiska manuskripten, liksom hos den "gamle" Marx som skrev *Kapitalet*.'(30) Fromm säger i detta sammanhang uttryckligen att alienationen för Marx innebar människans alienation från naturen. Men det är uppenbart att denna föreställning helt saknas i *Kapitalet*.(31) Försöket att identifiera begreppet det alienerade arbetet i *Manuskripten från 1844* med begreppet den alienerade och stympade arbetaren i Marx' senare verk förbigår likaledes det verkliga problemet: insikten att det i *Manuskripten från 1844* förekommer både ett antropologiskt och ett historiskt alienationsbegrepp, vilka är logiskt och praktiskt oförenliga. Om alienationen verkligen har sin grund i arbetets natur och om detta är oundgängligt för människans överlevande, som Marx senare klargör i ett berömt brev till Kugelmann,(32) då kommer alienationen aldrig att kunna övervinnas. Vid en noggrann jämförelse av två textställen, det ena från *Manuskripten från 1844* och det andra från *Kapitalet*,(33) märker Fromm inte att det i det första fallet rör sig om frågan om arbetet och arbetets produkter i *allmänhet*, medan det andra stället just börjar med orden: 'I det kapitalistiska systemet ...'

Rubel å sin sida förklarar att vi i *Manuskripten från 1844* i och med begreppet arbetets alienation 'befinner oss i själva hjärtat av den marxistiska kritiken och åskådningen och håller i nyckeln till samtliga framtida ekonomiska och sociologiska verk (av Marx) ... Begreppet arbetets alienation kommer i fortsättningen att inta en central plats i den marxistiska sociologin och etiken'.(34) Hur kan denna 'nyckel' till ekonomens framtida verk upptäckas innan Marx utformat sin arbetsvärdelära och sin mervärdeteori? På sin höjd kunde man acceptera hypotesen att Marx' grundläggande *motivation* framgår av *Manuskripten från 1844*, att han från detta ögonblick faktiskt eftersträvar att kritisera en 'omänsklig politisk ekonomi'. Men mellan denna kritiks motiv och dess faktiska innehåll består en enorm skillnad, vilken Marx själv påpekar och som vi skall återkomma till vid bokens slut.

Lika litet kan man acceptera Togliattis uppfattning, enligt vilken i *Manuskripten från 1844* 'de ekonomiska kategorierna reducerats till det nödvändiga uttrycket för en reell dialektisk process. Vägen har öppnats för en kritik av det borgerliga samhället i dess helhet, en kritik som utvecklas under kommande år och i kommande verk och som kulminerar i *Kapitalet*, men om vilken man kan säga att den i stor utsträckning redan är fullbordad' (min kurs., E. M.). Och vidare: 'Trots formen, som inte är enkel, känner man mycket väl att *hela marxismen här redan finns utformad*' (min kurs., E. M.).(35) Hela marxismen? Utan arbetsvärdelära, utan mervärdeteori, utan insikten att konflikten mellan produktivkrafternas utvecklingsnivå och produktionsförhållandena är de sociala revolutionernas drivkraft?

Det är av intresse att påvisa det identiska i Togliattis och Pater Jean-Ylves Calvez' åsikter: 'Det saknas inte uttolkare som är beredda att medge att de ekonomiska kategorierna i *Kapitalet* inte motsvarar samma tänkesätt, som de filosofiska kategorierna i Marx' ungdomsverk . Vi har kommit till en slutsats som står i skarp motsats till varje försök att göra en dylik distinktion. Marx' hela argumentation vilar på sambandet mellan olika slag av alienation.' Och vidare: 'Det finns en faktisk enhet i Marx' hela verk: de filosofiska kategorierna om alienationen, som han i sin ungdom övertog från Hegel, kom att bilda

ryggraden i hans mogna verk.’(36) Olyckligt nog för denna teori måste man slå fast, att de av Hegel övertagna ‘filosofiska’ kategorierna redan sedan *Manuskripten från 1844* ‘åter ställts på fötterna’, dvs. omformats till social-ekonomiska kategorier, och att de på sin höjd representerar ‘motivationen’, men inte någon ryggrad, för *Kapitalet*, vars ‘ryggrad’ i verkligheten utgörs av en kritik av den borgerliga politiska ekonomins kategorier och fullkommandet av värdeläran och mervärdeteorin.

Jag kan inte heller acceptera Jean Hyppolites uttalande: ‘I *Kapitalet* återfinns dessa Marx’ utgångspunkter, och endast de gör det möjligt att förstå innebörden i hela värdeläran.’(37) Därmed påstår Hyppolite faktiskt att denna teori bara kan förstås utifrån Marx’ moraliska indignation över arbetets alienation. Den verkliga dialektiken i Marx’ utveckling är både rikare och mer sammansatt. Visserligen *sammanfaller* den etiska motivationen med den ekonomiska analysens slutsatser; de täcker varandra mycket väl. Men denna ekonomiska analys har sitt *eget autonoma värde*. Den är resultatet av strikt vetenskapliga ekonomiska studier. Mervärdeteorin svarar mot en *objektiv verklighet*. Även om den förstärker Marx’ moraliska indignation över kapitalismen, är den dock oberoende av denna.

Inslag av en liknande förvirring kan man också finna hos sådana författare, som inte försummar att framhäva skillnaderna mellan *Manuskripten från 1844* och *Kapitalet*. Sålunda skriver Adoratzky i inledningen till den första sovjetiska utgåvan av *Manuskripten* att ‘de faktiska motsägelserna i den kapitalistiska samhällsordningen här på ett slående sätt avslöjas med hänsyn till arbetarnas situation’.(38) Det vore riktigare att här tala om ‘antydningar’ eller ‘föraningar’ än om ‘avslöjanden’. Från *Manuskripten* är det ännu långt till en analys av kapitalismens faktiska motsägelser, och till och med beskrivningen av arbetarnas situation belamras här av en teori om ‘absolut utarmning’, som Marx senare övergav.

Till och med en författare som Wolfgang Jahn, som reser en strängt dogmatisk skiljemur mellan alienationsbegreppet och arbetsvärdebegreppet, vill i *Manuskripten från 1844* upptäcka en teori om ‘produktionsförhållandena i allmänhet’, medan en sådan teori där totalt saknas.(39) Även Popitz, fastän han betonar skillnaderna mellan den ‘unge’ och den ‘mogne’ Marx, ser i *Manuskripten* redan ett förebud om upptäckten av konflikten mellan produktivkrafternas utvecklingsnivå och produktionsförhållandena,(40) trots att Marx 1844 uppenbart ännu stod vid tröskeln av denna upptäckt – en tröskel som han ännu inte hade överskridit.(41)

Den andra skolan, som antingen ställer den ‘unge’ Marx, som den rikare och mer ‘etiske’, mot den mogne Marx, eller också omtolkar den senare i den förres ljus är den skola som hittills gjort sig mest hörd i debatten. Den utgick från Landshuts och Mayers inledning till den tyska utgåvan av *Manuskripten från 1844* och har frambragt ett stort antal arbeten, av vilka en del är av verkligt intresse.(42) Man kan emellertid ansluta sig till Jürgen Habermas när denne som deras gemensamma brist framhåller att de inte uppfattar skillnaden mellan det antropologiska och det historiska arbetsbegreppet: (43) ‘Materialistisk dialektik innebär därför att förstå den dialektiska logiken utifrån arbetssammanhanget, människans utbyte med naturen, utan att ge arbetet en metafysisk ställning (vare sig teologiskt, som ett frälsningens villkor eller antropologiskt som ett överlevandets villkor.’(44) 1844 års Marx har ännu delvis bevarat en dylik metafysisk syn på arbetet, men *Kapitalets* Marx har för länge sedan övergivit den.

Också Karel Kosic understryker med rätta skillnaden mellan å ena sidan Hegels och den klassiska filosofins arbetsbegrepp och å andra sidan den mogne Marx’ arbetsbegrepp, som sammanfaller med *praxis*begreppet: ‘Indelningen av mänskligverksamhet i arbete (nödvändighetens sfär) och konst (frihetens sfär) beskriver arbetets och icke-arbetets problematik endast ungefär och bara ur vissa aspekter. Den utgår från en viss *historisk* form av arbetet som en inte ytterligare undersökt, alltså okritiskt övertagen förutsättning, på vars

grundval den historiskt *uppkomna* uppdelningen i materiellt-fysiskt och andligt arbete *petrifieras*. I denna distinktion döljer sig emellertid ett väsentligt karaktärsdrag hos arbetet såsom mänskligverksamhet, vilken visserligen inte lämnar nödvändighetens sfär, men *når utöver den* och inom den skapar den mänskliga frihetens reella förutsättningar.’(45) Kosic går dock i detta sammanhang inte in på ungdomsskrifternas problematik.

En analys av alla dessa försök avslöjar de självmotsägelser och paradoxer som blir nödvändiga resultat av den grundläggande missuppfattningen av Marx’ intentioner i *Manuskripten* och de där använda begreppen. Vi skall här nöja oss med några exempel.

I förordet till Landshuts och Mayers utgåva av *Manuskripten från 1844* bedömer Landshut dessa begrepp som ‘framställningen av den autentiska marxismen ... Marx’ centrala verk, vändpunkten i utvecklingen av hans tänkande, där principerna för den ekonomiska analysen direkt följer av iden om människans sanna realitet’.(46) Kostas Axelos deklarerar: ‘*Manuskripten från 1844* är och förblir framför allt det till tankeinnehållet rikaste bland alla Marx’ och övriga marxistiska verk.’(47) Hendrik de Maan försäkrar samma år (1932) att ‘hur högt man än må värdera Marx’ senare verk så företer de icke desto mindre en viss tillbakagång och reduktion av hans skapande förmåga, som han trots ett heroiskt uppjudande av all sin kraft inte alltid förmådde övervinna’. (48) Det är tillräckligt att dra sig till minnes att mervärdeteorin skapades och arbetsvärdeläran fullkomnades fjorton år efter *Manuskripten från 1844* för att bli medveten om hela omfattningen av denna ‘tillbakagång’.

Erich Thier sätter likhetstecken mellan arbetarens ‘avyttrande’ och det alienerade arbetet och försäkrar att alienationen är ‘förutbestämd som tendens (potentia) (i arbetet, EM); arbetaren själv ”skapar” den icke-arbetande . . . Det är inte Hegel utan Marx som låter privategendomen framgå ur analysen av begreppet det avyttrade arbetet och leda till andra former av alienation’.(49) Thier tycks inte komma ihåg att han själv tidigare förklarat att Marx’ kritik av Hegels fenomenologi i *Manuskripten från 1844* väsentligen är en kritik av Hegels alienationsbegrepp - vilket han nu åter oreserverat tillskriver Marx.(50) Marx har ju dock i fjärde manuskriptet entydigt förkastat ekvationen avyttrande = alienation! Thier observerar inte heller att bortsett från det ovan citerade textstället i *Manuskripten* Marx inte härleder alienationen från det antropologiska *begreppet* ‘arbetarens avyttrande’ utan från *bestämda historiska villkor*: den sociala uppdelningen av arbetet, varuproduktionens uppkomst, det privata ägandet av produktionsmedel, osv. Han granskar inte detta sammanhang i syfte att bevisa att det enda ställe som avviker från detta synsätt verkligen kan betraktas som ett uttryck för Marx’ allmänna uppfattning om alienationen. Och framför allt observerar han inte att det i *Manuskriptens* ‘antropologiska’ avsnitt inte handlar om begreppet ‘avyttrande arbete’ utan om en (felaktig eller åtminstone ofullständig) analys av arbetarens *aktivitet* i naturen, ur vilken alienationsbegreppet härleds. Den unge Marx förvandlas här åter till en renodlad hegelian, vilket knappast underlättar förståelsen av *Manuskripten*.(51)

Det är också ett tecken på förvirring när Thier förklarar att antropologin hos Marx ‘är fullständigt utvecklingsbar; utifrån denna blir Marx’ intentioner ända in i deras vetenskapliga och politiska konsekvenser begripliga, utan att värdelagen och dess problematik medvetandegiorts’.(52) Man måste väl emellertid konstatera att Marx 1844 utifrån sina otillräckliga vetenskapliga insikter endast kunde *ana sig till* det kapitalistiska produktionsättets faktiska motsägelser; han kunde ännu inte tillfredsställande analysera dem på ett uttömmande sätt.(53) Sedan han börjat arbeta på *Manuskripten* hade hans målsättning varit att formulera en ‘kritik av den politiska ekonomin’, men denna målsättning förverkligades till fullo först sedan han tillgodogjort sig och fulländat arbetsvärdeläran.(54)

Hos Popitz, vars arbete visserligen är grundligare och djupare än Thiers, påträffar man dock en rad missuppfattningar och förväxlingar av samma slag. Han förklarar att Marx i

Manuskripten från 1844 'kritiserar bestämda sociala förhållanden och reducerar dem till ett obestämt centrum (!), som han benämner "människans väsen". Detta utgör de empiriskt fastställda förhållandenas begreppsmässiga substrat och utvecklas i enlighet med en dialektisk lagbundenhet, vilken såsom allmängiltig övertagits från Hegel. Liksom Hegel enligt Marx i statsfilosofin bara utreder sin logik och tolkar in den i objektet, lägger Marx ett dialektiskt schema över de sociala företeelserna och söker basera detta på uppkomsten av människans "väsen". Det spelar således samma roll som världsanden respektive folkanden hos Hegel'.(55)

En uppenbar förvirring: Marx har helt enkelt åter förvandlats till Hegel. Det faktum att Marx härleder alienationen ur en analys av det borgerliga samhällets empiriska villkor har Popitz glömt. Glömt är också hela det historisk-sociala sammanhang av orsaker till alienationen som framställs i *Manuskripten*: 'ekonomiskt överskott', arbetets uppdelning, varuproduktion, skilsmässa mellan kapital och arbete, osv. Här är vi dock ganska långt från Hegels 'världsande'.

Popitz tillskriver också Marx ett 'postulat' om människosläktets progressiva produktivitet,⁵⁶ fastän det hos Marx bara är fråga om det kapitalistiska produktionssättets progressiva produktivitet, vilken inte heller härleds från något slags 'behovsteori', utan från konkurrensen. Popitz' uppfattning att det berömda stället i *Den tyska ideologin* om nödvändigheten att upphäva arbetsfördelningen är 'teknikfientligt' och 'romantiskt',⁽⁵⁷⁾ visar en förvånande brist på förståelse för ett resonemang som i stor utsträckning redan utvecklats i *Manuskripten från 1844*. Enligt detta resonemang har arbetets alienation sitt historiska ursprung i ett alltför begränsat varuöverskott, vars uppkomst först leder till enkelt byte, därefter till en allt längre driven uppdelning av arbetet, sedan till utvecklat byte, varuproduktion, generaliserad varuekonomi och kapitalism. För att kunna övervinna arbetets alienation gäller det alltså att skapa ett överskott, som är tillräckligt stort för att göra den 'miserabla stölden av främmande arbetstid' överflödigt, och det är just detta som är vetenskapens och teknikens resultat.

Och vad är det för 'romantiskt' med antagandet att inom ramen för den av Marx förutsedda automationen varuöverflödet och den oinskränkta allmänna högre undervisningen, jämte den ständigt ökande 'fritiden' kommer att skapa villkoren för en full och allsidig utveckling av människan, som verkligen kommer att befria sig från slaveriet under arbetets sociala uppdelning för att fritt ägna sig åt tekniska, vetenskapliga, konstnärliga, idrottsliga, sociala och politiska aktiviteter om vartannat.⁽⁵⁸⁾

Kännetecknande är också Popitz' åsikt att det skulle vara omöjligt att 'fenomenologiskt' skilja mellan produktivkrafternas exploatering och användning å ena sidan och de av produktivkrafterna bestämda produktionsförhållandena å andra sidan.⁽⁵⁹⁾ Här är Popitz mycket mer 'determinist' än Marx själv, och detta på ett snävt mekaniskt sätt. Särskilt i inledningen till *Till kritiken av den politiska ekonomin* klargör Marx att i och med konflikten mellan en bestämd produktivkrafternas utvecklingsnivå och objektivt redan distanserade produktionsförhållanden inleds en period av social revolution – en period som kan vara länge och där två slags produktionsförhållanden kan sammanfalla med en likartad utvecklingsnivå för produktivkrafterna (jfr Västeuropa 1770-1830 eller Centraleuropa 1914-1964).

Kort sagt: vad alla dessa författare missar är att Marx i *Manuskripten från 1844*, utan att helt ha utvecklat den historiska materialismen, dock redan har övervunnit Hegel och inte längre tänker i absoluta idéer och filosofiska begrepp, utan söker kritisera en bestämd ideologi (den politiska ekonomin) med hjälp av empiriskt konstaterade, reella sociala motsägelser. De blandar ihop objektet för hans undersökningar och strävanden med de instrument och det språk han begagnar, för att begripa detta objekt.

Återstår så den tredje skolan, som framför allt representeras av författare som försvarat kommunistpartiernas officiella syn under fyrtio- och femtiotalen. Wolfgang Jahn är den som

framställer deras teser mest koncist (60) Auguste Cornu har i stor utsträckning övertagit dem i andra bandet av sin Marx-Engelsbiografi.(61) Emile Bottigelli omfattar dem delvis i sin Presentation av *Manuskripten från 1844*.(62) Också Manfred Buhr har förblivit dessas övertygade försvarare.(63) De kan sammanfattas på följande sätt: *Manuskripten från 1844* representerar ett viktigt skede i Marx' intellektuella historia, om än bara ett övergångsskede, där han redan lyckats få grepp om det borgerliga samhällets huvudmotsägelser, men fortfarande uttrycker dem på Feuerbachs humanistiska språk. Det alienerade arbetets begrepp är det klaraste uttrycket för detta övergångsskede. Det hindrade honom att tillgodogöra sig Ricardos arbetsvärdelära. Han måste följaktligen övervinna det, för att kunna formulera sin värdelära och sin mervärdeteori.(64) Det återkommer inte i hans mogna verk.

Denna argumentation åtföljs aldrig av någon logisk bevisföring: man har svårt att se varför just begreppet det alienerade arbetet skulle ha hindrat Marx från att acceptera Ricardos arbetsvärdelära. De verkliga skäl som fördröjde hans anslutning till denna teori har tidigare undersökts i denna boks tredje kapitel. Erfarenheten har visat att man mycket väl kan förena en alienationsteori med en förbättrad arbetsvärdelära, vilket för övrigt just var vad Marx gjorde 1857-58.

Jahn, Cornu, Bottigelli och Buhr försummar framför allt att underbygga sitt resonemang med någon empirisk bevisföring. De ger knappast något bevis för att Marx skulle ha övergett alienationsbegreppet sedan han accepterat arbetsvärdeläran. Jahn nöjer sig med att konstatera att Marx och Engels i *Den tyska ideologin* återkom till detta begrepp för att 'ge det ett nytt innehåll' (vilket är sant), men han tillfogar omedelbart: '... i följande verk spelar det (alienationsproblemet) inte längre någon viktig roll' (65) (vilket är fel). Bottigelli förklarar: 'Sedan kampen mot vänsterhegelianerna kommit till ett slut, omnämns alienationen så vitt vi vet bara i förordet till *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Detta är den sista text där han resonerar som filosof i klassisk mening.'(66) Det förefaller mig falskt att påstå att Marx i detta förord (en av de mest betydande texterna ur metodologisk synpunkt) 'resonerar som filosof'. Men under alla förhållanden är det inte sant att alienationsbegreppet efter 1857 inte längre skulle förekomma i hans verk. Lika felaktigt är det när Manfred Buhr påstår att Marx 'i stor utsträckning avstått från att använda denna term' i sina senare verk, fastän denne medger att Marx aldrig förlorade begreppets bakomliggande problem ur sikte.(67) Althusser har nyligen gått ännu längre och förklarat att 'det ideologiska alienationsbegreppet' är ett 'förmarxistiskt' begrepp.(68)

Olyckligtvis för alla dessa författare återkommer Marx faktiskt till alienationsbegreppet, mycket utförligt t. o. m., i *Grunddragen*, som skrevs *in tempore non suspecto*,(69) vid en tidpunkt som Althusser själv låter bilda början på Marx' 'mogna period'. Det finns i *Grunddragen* ett överflöd av ställen som behandlar alienationen, de reducerar Jahns, Cornus, Bottigellis, Buhrs och Althusserns teser till ingenting. Alienationsbegreppet är inte bara icke 'förmarxistiskt', det är en beståndsdel i den mogna Marx' begreppsapparat. Man återfinner det likaledes vid en uppmärksam läsning av *Kapitalet*, om än ibland i lätt modifierad form.(70)

Så här introducerar Marx frågan om det alienerade arbetet i kapitlet om penningen i *Grunddragen*: 'Det har sagts och kan sägas att skönheten och storheten (hos marknadsekonomin, EM) just beror på denna materiella och andliga ämnesomsättning, detta av naturen givna sammanhang, som är oberoende av individernas vetande och vilja och just förutsätter deras inbördes oberoende och ömsesidiga likgiltighet. Och förvisso är detta *sakliga sammanhang* att föredra framför brist på sammanhang eller ett blott lokalt sammanhang som grundar sig på inskränkta blodsband, naturen eller herre- och trälrelationer. Och lika säkert är att individerna inte kan behärska sina sociala relationer, innan de har skapat dem. Men det är vilseledande att uppfatta detta blott *sakliga sammanhang* som det naturligt givna, oskiljaktigt

från och immanent i individualitetens natur (i motsats till dess reflekterade vetande och vilja). Det är tvärtom deras produkt. Det är en historisk produkt. Det tillhör en bestämd fas i deras utveckling. Dess främmande och självständiga karaktär gentemot dem bevisar bara att de ännu är inbegripna i att skapa villkoren för sitt sociala liv, i stället för att ha börjat detta utifrån dessa villkor. Det är individernas naturligt givna sammanhang inom ramen för bestämda, begränsade produktionsförhållanden. Allsidigt utvecklade individer, vilkas sociala relationer såsom deras egna gemensamma relationer även är underkastade deras egen gemensamma kontroll – sådana individer är inte naturens produkt utan historiens. Den grad och den allsidighet av förmågans (dvs. produktivkrafternas, EM) utveckling som möjliggör *detta* slags individualitet, förutsätter just produktionen på bytesvärdets grundval, som i och med sin generalisering först producerar individens alienation från sig själv och andra, men också allmängiltigheten och allsidigheten av hans relationer och hans förmåga. På tidigare utvecklingsnivåer framstår individen som mer fullständig, just därför att han ännu inte helt har utarbetat sina relationer och ställt dessa i motsättning till sig själv som oberoende sociala krafter och förhållanden. Men lika löjligt som det är att längta tillbaka till individens ursprungliga fullhet, lika löjligt är det att tro att man måste stanna vid hans fullständiga tömning ...' (71)

För att få en fullständig bild av Marx' uppfattning om alienationen bör denna text ställas samman med de textställen i *Grunddragen* där Marx beskriver det 'levande arbetets' totala underkastelse under det 'objektiverade arbetet' ('dött arbete', 'fast kapital') (72) liksom med det ställe där han skiljer mellan det 'motbjudande arbetet', 'slav-, dagsverks- och lönarbetet' å ena sidan och det 'fria' eller 'attraktiva arbetet' å den andra sidan. (73)

Därutöver finns i *Grunddragen* åtskilliga ställen där alienationsbegreppet förekommer explicit. Här det viktigaste, där Marx återkommer till distinktionen mellan *objektivering* och *alienation*: 'De borgerliga ekonomerna är till den grad fångna i ett visst historiskt-socialt utvecklingsskedes föreställningar, att för dem nödvändigheten av en *objektivering* av arbetets sociala krafter framstår som oskiljaktigt förenad med nödvändigheten av deras *alienation* i förhållande till det levande arbetet ... Det krävs inget större skarpsinne för att förstå att utifrån det ur livegenskapens upplösning framsprungna fria eller lönarbetet maskinerna i motsats till det levande arbetet bara kan uppstå såsom gentemot detta (arbete, dvs. arbetaren, EM) *främmande egendom* och en fientlig makt, dvs. att de gentemot detta måste framträda som kapital. Lika lätt är det emellertid att inse att maskinerna inte kommer att upphöra att vara instrument för samhällets produktion, så snart de t. ex. har blivit de associerade arbetarnas egendom.' (74)

Här ytterligare ett stycke, som nästan ordagrant påminner om *Manuskripten från 1844*: 'Men om kapitalet sålunda framstår som arbetets produkt, så framstår också arbetets produkt som *kapital* – inte som en vanlig produkt eller bytesvara utan som kapital; objektiverat arbete såsom herravälde och kommando över levande arbete. Likaså framstår det som arbetets produkt, att dess produkt framträder som *främmande egendom*, som en existensform som självständigt träder arbetaren till mötes, ett värde som existerar för sig självt, dvs. att arbetets produkt, det objektiverade arbetet, av det levande arbetet självt förlänats en egen själ och gentemot detta etablerar sig som en *främmande makt*. Ur arbetets synpunkt förefaller alltså detta verka i produktionsprocessen på sådant sätt att det samtidigt stöter ifrån sig sin realisering i objektiva villkor som en främmande realitet och därmed gör sig självt till en substanslös, enbart behövande arbetsförmåga gentemot denna alienerade realitet, som inte tillhör arbetet utan andra.' (min kurs., EM) (75)

Det kan räcka med dessa citat. I alla dessa textställen avtecknar sig tydligt en *marxistisk alienationsteori*, som utgör en sammanhängande utveckling av den teori som framställts i *Den*

tyska ideologin och samtidigt ett dialektiskt övervinnande av motsägelserna i *Manuskripten från 1844*.

I det primitiva samhället presterar den enskilde direkt socialt arbete. Han är harmoniskt integrerad i sin sociala miljö. Om han framstår som 'fullt utvecklad' är det bara därför att omfattningen av de behov han blivit medveten om är utomordentligt liten. I verkligheten är här samhällets materiella fattigdom och människans vanmakt inför naturkrafterna (76) källor till framför allt *social, ideologisk* och *religiös* alienation, dvs. alienation från människornas objektiva möjligheter.(77)

Allteftersom arbetets sociala produktivitet långsamt ökar bildas successivt ett ekonomiskt överskott, som skapar de materiella förutsättningarna för bytet, arbetets uppdelning och varuproduktionen. I och med denna alieneras individen från sitt arbetes produkt och sin produktiva verksamhet, dess arbete förvandlas mer och mer till alienerat arbete. Denna *ekonomiska alienation*, som nu fogas till den *sociala, religiösa och ideologiska*, är väsentligen ett resultat av arbetets sociala uppdelning, varuproduktionen och samhällets uppdelning i klasser. I och med uppkomsten av staten uppstår den *politiska* alienationen och de former av våld och förtryck som präglar människornas inbördes relationer.

I det kapitalistiska produktionssättet når denna mångfaldiga alienation sin höjdpunkt: 'Alla föremåls förvandling till varor, deras kvantifiering till fetischartade bytesvärden, innebär inte bara en intensiv process som påverkar varje objektiverad form av tillvaron i denna riktning . utan på samma gång och på ett härifrån oskiljaktigt sätt den extensiva utbredningen av dessa former som påverkar hela den sociala existensen.' (78) Den ekonomiska alienationen innehåller som en ny dimension den *tekniska alienationen*, ty arbetaren är inte bara alienerad från sina arbetsinstrument utan dessa träder honom till mötes som en främmande, förkrossande makt som förslavar honom och stympar hans elementära utvecklingsmöjligheter.(79)

Men samma kapitalistiska produktionssätt skapar med bytesrelationernas allsidighet och världsmarknadens utveckling en allsidighet av människans behov och förmåga och en nivå i produktivkrafternas utveckling som gör det möjligt att tillfredsställa dessa behov och öppnar vägen för människans allsidiga utveckling. (80) Avskaffandet av det kapitalistiska systemet möjliggör därför ett successivt bortdöende av varuproduktionen, arbetets sociala uppdelning och människans stympning. *Alienationen 'avskaffas' inte genom en engångshändelse, lika litet som den uppstått på detta sätt. Den försvinner lika successivt som den uppstått.* Den är ingalunda förankrad i den 'mänskliga naturen' eller den 'mänskliga existensen' utan i *specifika* villkor för mänskligt arbete, mänsklig produktion och samhällsstrukturen. Och därför kan man noga beskriva de nödvändiga villkoren för dess bortdöende.

Jag delar inte Gajo Petrovics uppfattning att alienationen består i att de *historiskt redan skapade mänskliga möjligheterna* inte förverkligats.(81) I så fall vore den primitiva människan (som faktiskt förverkligade de möjligheter som existerade i hennes epok) en icke alienerad människa. Det förefaller som om Helmut Fleischer har ett fastare grepp om problemet:

'Några av de alienationsrelationer som Marx påvisar kan ha uppkommit ur tidigare integrerade enheter. Men i en antropologiskt generaliserad betydelse kan "alienation" inte innebära förlusten av någonting ursprungligen väsensintegrerat. Begreppet torde snarare ha prospektiv än retrospektiv innebörd: snarare än förlusten av det tidigare uppnådda torde det avse en eftersläpning i förhållande till det redan möjliga. Ty även det positiva komplementära begreppet "det egentligt mänskliga" bör i enlighet med Marx' premisser inte förstås som en platonisk idé eller en aristotelisk enteleki, utan som en i naturen grundad och historiskt

situationsbunden antecipation eller projektion, och i så fall en ändlig projektion, utifrån den nuvarande sociala problematikens synkrets ...(82)

Visserligen borde här begreppet 'antecipation' eller 'projektion' inte pressas in i formeln 'det redan historiskt möjliga', vilket författaren själv tycks göra i citatets början. Ett av den mänskliga antecipationsförmågans särdrag består ju just i att människan mycket väl förmår ställa problem långt innan de historiska förutsättningarna för deras lösningar har mognat. Förhoppningen om ett samhälle utan utsugning, förtryck, klassindelning och alienation kunde redan uppkomma under antiken, långt innan det blev 'historiskt möjligt' att skapa ett sådant samhälle. Att en sådan dröm uppstod uttrycker samtidigt det subjektiva medvetandet om alienationen och dennas objektiva existens. Detsamma gäller *mutatis mutandis* om den primitiva religionen.

En del författare har talat om en förvandling av Marx' ursprungliga alienationsteori till en 'allmän teori om varans fetischkaraktär'.(83) Jag uppfattar inte formuleringen som träffande. Det är sant att Marx reducerade människans alienation i ett varuproducerande samhälle huvudsakligen till den av varurelationerna betingade reifikationen av människornas sociala förhållanden. Men för det första gjorde han detta just huvudsakligen, inte absolut, ty också i det borgerliga samhället innebär begreppet 'alienation' mer än reifikation eller varufetischism (t. ex. alienation ifråga om behoven, individens utvecklingsmöjligheter, socialt möjliga kunskaper osv.). Och för det andra gäller hos Marx alienationsbegreppet, som vårt citat ovan från *Grunddragen* entydigt visar, också det primitiva samhället, som ännu inte känner till någon varuproduktion i egentlig mening.

Man inser nu bättre den *sociala* innebörden i de tre mystifierande tolkningarna av förhållandet mellan *Manuskripten från 1844* och *Kapitalet*. Dessa tre falska tolkningar av den mogna Marx' förhållande till det antropologiska begreppet 'det alienerade arbetet' speglar *bestämda historiska betingelser och socialekonomiska sammanhang* som förklarar deras uppkomst, oavhängiga av *Manuskriptens* tillfälliga offentliggörande 1932.

Efter den marxistiskt influerade arbetarrörelsens enorma uppsving gäller det för bourgeoisin att åter bemäktiga sig Marx genom att helt och hållet reducera honom till Hegel. På detta sätt söker bourgeoisin desarmera den explosiva, revolutionära innebörden i Marx' lära, för att kunna inordna honom som 'tänkare' och 'filosof' i den bestående kapitalistiska världen – om inte den 'bästa bland världar', så dock åtminstone den minst dåliga av alla möjliga.

Socialdemokratin följer bourgeoisin i spåret. Men den har större svårigheter att identifiera ungdomsskrifternas Marx med *Kapitalets*. Den har länge försökt att genom en mekanisk och fatalistisk tolkning dölja den revolutionära innebörden i Marx verk. Uppgiften att omstörta det kapitalistiska produktions sättet anförtröddes åt 'produktivkrafternas obönhörliga utveckling' hellre än åt det organiserade proletariats aktion.

Men när den ekonomiska krisen 1929-33 och fascismens uppsving gjorde klart för alla att från den obestridliga konflikten mellan produktivkrafternas utvecklingsnivå och de kapitalistiska produktionsförhållandena inget *oundvikligt* kausalsammanhang leder till socialismens genombrott, då måste socialdemokratin flytta bössan till andra axeln. Efter att länge ha föraktat Marx' ungdomsverk(84) söker den nu plötsligt där inspiration, för att kunna erbjuda ett 'etiskt budskap' i förhållande till både den hopplösa kapitalistiska verkligheten, den socialistiska revolutionen, som den knappast gillar, och dess stalinistiska degeneration i Sovjetunionen, som får tjäna som ett välkommet avskräckande exempel. Därför råder sedan mer än 25 år i socialdemokratiska kretsar en hänförelse över *Manuskripten*, kombinerad med det medvetna försöket att försvaga deras revolutionära budskap.(85)

Marx, den klassiska tyska filosofins arvtogare och övervinnare, 'befrias' från ansvaret för stalinismens ogärningar i samma mån som den unge Marx' 'antropologiska humanism' ställs mot den mogna Marx' 'ekonomism'. Man 'rehabiliterar' Marx i syfte att kunna spela ut honom mot den revolutionära internationella och kommunistiska rörelsen.

Den sovjetiska verkligheten under Stalins era var för övrigt sådan att begreppet 'det alienerade arbetet' där oundvikligen skulle ha identifierats med den vanliga bilden av denna verklighet. Därför föreföll detta begrepp oacceptabelt för regimens ledare och ideologer – det var för explosivt. 'I det sovjetiska samhället kunde och fick det inte längre vara tal om alienation. Begreppet måste försvinna, på order uppifrån, för statens skull.' (86) Härav försöken att vanställa Marx' ungdomsverk som *Manuskripten från 1844*, alltifrån beslutet att inte publicera dem *in extenso* i en enda utgåva. (87) Härav försöket att bagatellisera alienationsbegreppet eller att rent ut förklara det för 'förmarxistiskt'.

De som degraderat marxismen till en vulgär apologi för den stalinistiska regimens politik var just härigenom helt ur stånd att besvara de idealistiska och existentialistiska exegeternas utmaning.

De marxister som genomskådade dessa försöks mystifierande karaktär men å andra sidan ville behålla sin plats i den officiella ortodoxin drog sig ur affären genom att projicera hela den mogna Marx på den unge, och på detta sätt nådde de ofta liknande resultat som den borgerliga pseudokritiken.

11. Successiv desalienation under uppbygget av det socialistiska samhället eller oundviklig alienation i 'industrisamhället'?

Den mystifierande och ideologiska deformationen av den marxistiska alienationsteorin har alltså specifika sociala källor i dagens verklighet. Därutöver har den uppenbara apologetiska funktioner. Bourgeoisins ideologer söker framställa den rådande kapitalismens mest frånstötande drag som eviga, oundvikliga och oföränderliga resultat av det 'mänskliga dramat'. De bemödar sig att reducera det socialhistoriska alienationsbegreppet till ett antropologiskt begrepp, som bär resignationens och förtvivlans prägel. De stalinistiska ideologerna anstränger sig att inskränka alienationsteorins 'giltiga kärna' till sådana drag som är specifika för den *kapitalistiska* exploateringen av arbetet, för att därmed 'bevisa' att alienationen inte längre existerar i Sovjetunionen och inte kan existera i ett övergångssamhälle från kapitalism till socialism (och än mindre i ett socialistiskt samhälle).

Ett resultat härav är att de borgerliga ideologerna åberopar de uppenbart kvarlevande alienationsfenomenen i sovjetsamhället för att triumferande demonstrera alienationens oundviklighet i 'industrisamhället'. Och den officiella sovjetideologins envisa förnekande av det uppenbara – nämligen att alienationsfenomenen kvarlever under övergångsfasen mellan kapitalism och socialism – riskerar att i länder med socialistisk ekonomisk grundval framkalla liknande slutsatser hos marxistiska teoretiker som uppriktigt bemödar sig om sanningen bakom de officiella lögnerna.

En analys av den marxistiska alienationsteorin är därför inte fullständig, om den inte medger formuleringen av en *marxistisk teori om den successiva desalienationen* och framgångsrikt försvarar den mot myten om den 'oundvikliga alienationen' i varje 'industrisamhälle'.

En sådan marxistisk syn på alienation och desalienation kan inte förenas med apologetiska påståenden av sådana författare som Wolfgang Jahn, som säger följande: 'I och med privategendomens upphävande genom den proletära revolutionen och uppbygget av det

kommunistiska samhället är en främmande makts herravälde över människorna förbi, eftersom människorna nu står fria inför sina produkter och behärskar sina egna produktionsförhållanden ...'(1) En liknande tes förfäktas av Manfred Buhr och Georg Klaus i deras *Philosophisches Wörterbuch*, där det heter: 'Alienationen upphävs först i och med den socialistiska revolutionen, upprättandet av proletariats diktatur under uppbygget av det socialistiska samhället.'(2) Författarna tillägger för övrigt att inte alla alienationsfenomen spontant försvinner omedelbart efter den socialistiska revolutionen. Men de hänvisar i detta sammanhang till vaga ideologiska och psykologiska 'kvarlevor' från kapitalismen – den borgerliga individualismen och egoismen – utan att blotta deras materiella och sociala rötter i övergångssamhället självt.

I en senare skrift förklarar Manfred Buhr ännu tydligare: 'På samma sätt som alienationens fenomen har en historisk uppkomst och ett historiskt slut, så är alienationsbegreppet, som speglar fenomenet, historiskt och kan meningsfullt bara tillämpas på kapitalistiska förhållanden.'(3) Det råder uppenbarligen inget kausalsammanhang mellan den första och den andra delen i denna sats. Att alienationen är ett historiskt begränsat fenomen (på samma sätt som varuproduktionen) bevisar dock ingalunda att det är begränsat enbart till kapitalistiska förhållanden.

T. I. Oiserman argumenterar på ett högre plan: 'Under socialismen (författaren syftar här uttryckligen på "kommunismens första fas" i enlighet med Marx' formulering i *Kritiken av Gothaprogrammet*) finns inte det som Marx kallade alienationens väsen och innehåll, och detta egentliga innehåll kan inte heller finnas, nämligen arbetsprodukternas herravälde över producenterna, den produktiva verksamhetens alienation, alienerade sociala relationer, personlighetens underkuvande under samhällsutvecklingens spontana krafter.'(4)

Olyckligtvis kan alla de företeelser som Oiserman uppräknat inte bara *faktiskt* kvarleva under övergångsperioden mellan kapitalism och socialism, utan de kvarlever *oundvikligen* i samma utsträckning som varuproduktionen, bytet av arbetskraft mot en begränsad och noga kalkylerad lön, det *ekonomiska tvånget* att företa detta byte, arbetets uppdelning (framför allt i manuellt och intellektuellt arbete) osv. består. Och i ett byråkratiskt deformerat eller degenererat övergångssamhälle är det till och med risk för att dessa företeelser inte bara fortlever utan antar allt större omfattning.

Detta blir uppenbart vid en djupare analys av den ekonomiska verkligheten i länder med socialistisk ekonomisk grundval. Det kan knappast bestridas att arbetarnas konsumtionsbehov där inte alls till fullo tillfredsställs. Innebär då inte detta att arbetaren är alienerad i förhållande till sina arbetsprodukter, särskilt när dessa produkter är nyttigheter som han önskar förvärva och som produktivkrafternas otillräckliga utveckling (för att inte tala om distributionssystemets byråkratiska deformationer) hindrar honom från att tillägna sig. Kan det bestridas att arbetets uppdelning (vars följder skärps av den byråkratiska organisationen) ofta hindrar arbetaren och medborgaren att utföra kreativt arbete? Mängden av studenter som inte kan beredas plats på universiteten och som följaktligen blir tvungna att ägna sig åt en verksamhet *med livets uppehälle som enda syfte* vittnar också om denna alienation. Man skulle kunna fortsätta uppräknningen i det oändliga.

En kommunistisk författare i Tjeckoslovakien, Miroslav Kusy, har för övrigt inte tvekat att sätta fingret på de nya alienationsfenomen som framkallas genom byråkratisering av institutioner som alienerar sig från folket.(5) Det är ett ämne som kunde utvecklas avsevärt.

Även en så fin författare som J. N. Dawydow föredrar att ignorera problemet och håller sig försiktigt till en analys av desalienationen i socialismens andra skede, för övrigt en betydande analys som vi längre fram skall återkomma till.

Under dessa förhållanden kan man bara ge Henri Lefebvre rätt, när denne kategoriskt slår fast: 'Marx begränsade aldrig alienationen till kapitalismens sfär.'(6) Och man måste saluera Wolfgang Heises mod, när denne skriver: 'Desalienationen är samtidigt identisk med det medvetna individuella och kollektiva utvecklandet av det socialistiska skapandet. Den sker under upprättandet av socialismen och kommunismen. Den är alltså en aspekt av hela den historiska process som innebär övervinnandet av det gamla samhällets födelsemärken i alla livsrelationer och -verksamheter. Den börjar som arbetarklassens befrielsekamp, som kamp för proletariats diktatur, och *slutar med samhällets fulla självstyre.*' (kurs, EM).(7) Detta förefaller mig i stort sett riktigt, även om jag är kritisk mot Heises analys av de *konkreta* aspekterna av alienationen och desalienationsprocessen i övergångsskedet mellan kapitalism och socialism.

Låt oss i alla fall hålla fast vid att alienationsfenomenet för Marx är äldre än kapitalismen. Det sammanhänger med produktivkrafternas otillräckliga utveckling, med marknadsekonomin, penningekonomin och arbetets sociala uppdelning. Så länge dessa företeelser består är vissa kvardröjande former av mänsklig alienation oundvikliga.(8)

Den jugoslaviske kommunistiske teoretikern Boris Zihel medger öppet detta beträffande det 'socialistiska samhället' (vi skulle föredra: övergångssamhället mellan kapitalism och socialism); det hedrar honom. Men samtidigt ondgör han sig över de jugoslaviska filosofer som efterlyser en början på delalienationen i sitt land genom att varuproduktionen börjar avskaffas och påpekar överflödiga och alienerande tvångsanordningar, som dröjer sig kvar i det jugoslaviska samhället.(9)

De officiella jugoslaviska teoretikernas ståndpunkt är i detta avseende mycket motsägelsefull. De förklarar att de materiella villkoren inte är mogna för ett bortvittrande av varuproduktionen och den därmed följande alienationen. Men är de materiella villkoren då mogna för statens bortvittrande? Mot Stalin och hans lärjungar åberopade de jugoslaviska kommunisterna Lenin, som i *Staten och revolutionen* visar hur marschen mot socialismen kräver att staten börjar vittra bort 'omedelbart efter den proletära revolutionen', att proletariatet ännu behöver en stat 'som dock inte längre är en stat i ordets egentliga bemärkelse', eftersom majoriteten av den verksamma befolkningen måste ta del i utövandet av statsmakten. De underströk med rätta, att varje vägran att slå in på denna väg långtifrån gynnar 'de objektiva betingelsernas mognad', utan i stället oundvikligen reser *ytterligare hinder* för statens framtida bortvittrande. Då kan ingen dialektik påvisa, hur denna stat plötsligt i en fjärran framtid skulle kunna börja vittra bort, efter det att man först oavbrutet har förstärkt den.

Men vad som gäller för staten gäller också för varuproduktionen.(10) Proletariatet kan inte i en handvändning göra sig av med den efter det att kapitalismen störtats; den är knuten till en lång historisk fas i produktivkrafternas utveckling, som idag långt ifrån är avslutad. Den kan och måste användas inom ramen för en planekonomi, för att fullkomna denna och befrämja produktivkrafternas tillväxt, utan vilken dess slutliga bortdöende är en utopi.

Men samtidigt måste den *börja vittra bort*, ty annars kommer dess utvidgning att skapa nya objektiva och subjektiva hinder för dess framtida försvinnande. Karaktären av dessa hinder har blivit tragiskt uppenbar just i Jugoslavien, där varan har reproducerat en av de motsägelser, vars frö den innehåller: arbetslösheten med alla dess alienerande konsekvenser för människans medvetande.(11) Lika litet som staten kan försvinna genom ett trollslag, efter att under övergångsperioden ständigt ha blivit starkare, lika litet kan varuproduktionen trollas bort, efter en ständig utvidgning och konsolidering under övergångsperioden mellan kapitalism och socialism.

De jugoslaviska filosofer som tagit upp problemet om de kvarlevande och reproducerade alienationsproblemen i sitt land(12) är därför i detta avseende bättre 'marxister' än de officiella teoretikerna, även om deras negativa erfarenheter ibland kommit dem att sätta frågetecken för den marxistiska teorin om människans fullständiga desalienation i det kommunistiska samhället.

Möjligheten av denna desalienation ifrågasätts också i två tidiga verk av Henri Lefebvre,(13) där denne endast ser fram emot en ständig pendling mellan alienation, desalienation och ny alienation. Han understryker med rätta nödvändigheten av att 'alienationsbegreppet fullständigt specificeras, historiseras och relativiseras'.(14) Men när relativiseringen av detta begrepp leder till att man upphäver möjligheten till dess fulla negation, gör man det i själva verket ånyo till ett absolut begrepp. Lefebvres försök till en 'historisering' av alienationsbegreppet bör därför anses ha misslyckats, ty det har lett till det dialektiskt motsatta resultatet, genom att han har återförvandlat alienationen till ett begrepp som är immanent i det mänskliga samhället, även om det i olika samhällsformationer antar olika former.

Källorna till denna historiska skepticism är uppenbara: det är de negativa företeelser som åtföljt de första historiska försöken att bygga ett socialistiskt samhälle.(15) Det är stalinismens produkter som på ett onödigt frånstötande sätt förstärkt alienationsfenomenen, som i och för sig under övergångsfasen mellan kapitalism och socialism är ofrånkomliga.

Den nya skepticism som företräds av en Lefebvre eller en Pesic-Golubovic är alltså bara en negativ reaktion på den stalinistiska erfarenheten, liksom en Buhrs, en Jahns, en Oisermans eller en Ilenkova's apologetik är en produkt av samma erfarenhet, där man med tystnad söker förbigå eller rationalisera de negativa aspekterna av samhällslivet i länder med socialistisk ekonomisk grundval. Men när det kritiska tänkandet i Östeuropa i ett förändrat politiskt sammanhang kommer att övervinna denna apologetik, så kommer det att utmyнна antingen i ett återvändande till Marx' ursprungliga desalienationsbegrepp – desalienation som en process beroende av en materiell och social infrastruktur som i övergångsskedet mellan kapitalism och socialism ännu inte existerar – eller också i skepticism beträffande den fullständiga desalienationens möjlighet.

Den vetenskapliga uppgiften däremot är att analysera de social-ekonomiska källorna till alienationsfenomenens kvarlevande i övergångsskedet mellan kapitalism och socialism och i socialismens första fas samt att upptäcka desalienationsprocessens drivkrafter under samma skeden. Det gäller vid analysen att först abstrahera från sådana faktorer som förstärker och förvärrar alienationen till följd av byråkratisk deformation och degeneration av proletariats diktatur för att därmed kunna formulera allmänna utvecklingslagar i detta sammanhang. I en andra etapp måste man integrera dessa speciella faktorer i en mer konkret analys av alienationsfenomenen i sådana länder som Sovjetunionen, 'folkdemokratierna' osv.

Den allmänna källan till alienationsfenomenens kvarlevande under övergångsperioden och i socialismens första fas är produktivkrafternas otillräckliga utvecklingsgrad och det härmed följande kvarlevandet av borgerliga normer för distributionen.(16) Motsägelsen mellan det socialiserade produktions sättet och de borgerliga distributionsnormerna – övergångsepokens huvudmotsägelse – tillför också produktionsförhållandena alienationsfaktorer. Arbetarna är fortfarande, om än blott delvis, utsatta för effekterna av en objektiv och spontan samhällsutveckling, som de inte har kontroll över ('marknadslagarna' kvarlever i konsumtionen, liksom en yrkesselektion som inte till fullo utvecklar alla färdigheter hos varje individ osv.).

Lägger man här till en förväxt byråkrati, frånvaron av socialistisk demokrati på det politiska planet, frånvaron av arbetarnas självstyre på det ekonomiska planet och frånvaron av konstnärlig frihet på det kulturella planet så tillstöter *nya specifika alienationsfaktorer* som

härör från den byråkratiska deformerings eller degenereringen av proletariats diktatur, förutom de oundvikliga, som vi redan har nämnt. Byråkratiseringen av övergångssamhället tenderar att driva motsägelsen mellan socialiserat produktionsätt och borgerliga distributionsnormer till sin spets, särskilt genom att accentuera den sociala ojämlikheten. Penningekonomin generalisering verkar i samma riktning.

Wolfgang Heise utvecklar i detta sammanhang en mycket subtil analys. När den kollektiva äganderätten till produktionsmedlen och den socialistiska planeringen *i princip* övervinner producenternas vanmakt inför samhällsutvecklingen i dess helhet, så innebär detta ingalunda att denna sociala vanmakt omedelbart är övervunnen också för alla individers del. Man måste härvid inte endast beakta ideologiska kvarlevor från det kapitalistiska förflutna, medlemmarna av de gamla härskande klasserna, den otillräckliga utbildningen av en del av proletariatet osv. Man måste också förstå att denna vanmakt i praktiken bara övervinns, när den enskilde *förverkligar* sin identitet med samhället genom en social *praxis* som i stor utsträckning är baserad på *fria avgöranden*.(17) Detta fordrar inte blott arbetarnas fulla självstyre inom ekonomin som helhet (dvs. inte bara inom produktionsprocessen, utan också inom distributionen och konsumtionen) utan även statens bortvittrande och upphävandet av alla mänskliga relationer som bygger på tvång och förtryck.

Så långt förefaller mig Heises analys korrekt. Men när han förklarar att desalienationsprocessen inte kan vara ett spontant fenomen, utan måste styras av partiet, så slår han samtidigt fast att faran för byråkratisering – dvs. att apparaten blir autonom i förhållande till samhällets målsättningar som helhet – bäst neutraliseras av partiets egen aktivitet.(18) Detta återspeglar en idealistisk historieuppfattning vilket framgår av att Heise inte ser att byråkratiseringen har *två objektiva källor*: dels kvarlevandet av en spontan ekonomisk process (borgerliga distributionsnormer, element av marknadsekonomin, arbetets uppdelning, kulturella privilegier och delegering av makt, som får apparaten att tendera till att bli autonom och förvandlas från samhällets tjänare till dess herre), och dels centraliseringen av samhällets överskottsprodukt och av rätten att förfoga över den i händerna på apparaten.

Desalienationens dubbla process måste alltså hänföras till båda dessa aspekter av byråkratiseringsfaran, dvs. dels det successiva försvinnandet av marknadsekonomin och den sociala ojämlikheten, och dels ersättandet av statsstyret över ekonomin med arbetarnas demokratiskt centraliserade självstyre. Bara på detta sätt förstörs byråkratins materiella infrastruktur. Och endast under dessa betingelser kan partiets subjektiva aktivitet –och utvidgningen av den socialistiska demokratin på det politiska planet, vilket implicerar förkastandet av enpartidogmen – befrias ur byråkratins tvångströja och utvecklas till en självständig representant för proletariatets mest medvetna skikt.(19)

Heise betonar med rätta betydelsen av en utveckling av produktivkrafterna som är tillräcklig för att utlösa dessa desalienationsprocesser. Men efter att först ha förfallit till voluntarism, resonerar han därefter alltför mekaniskt. En sådan utveckling av produktivkrafterna kräver 'en utomordentligt hög grad av de sociala funktionernas organisering och differentiering'; därför vore det 'nonsens att såsom desalienationens villkor kräva omedelbar direkt demokrati i produktionen eller övergivande av auktoritativ central planering och beslutsfattande ... Det vore ett krav riktat mot den verkligt nödvändiga rationella produktionen, mot dess ekonomiska och tekniska logik – både med hänsyn till den tekniska utvecklingen och till de socialistiska ländernas integration'.(20)

Det är värt observera att apologin för bristen på arbetarnas självstyre i DDR när den trängs tillbaka till sina sista försvarsställningar använder precis samma argument som de borgerliga ideologerna brukar använda när de vill demonstrera alienationens oundviklighet inte bara i ett kapitalistiskt system utan i varje 'industrisamhälle': 'den utomordentligt höga graden av de

sociala funktionernas differentiering'. Vi skall återkomma till detta längre fram. Det är också anmärkningsvärt att Heise bara kan föreställa sig en centraliserad ekonomi som en 'auktoritativ' ekonomi, och att han liksom de flesta jugoslaviska författarna sitter fast i ett falskt dilemma: antingen anarkisk produktion (marknadsekonomi) eller 'auktoritativ' (dvs. auktoritär) planering. Möjligheten av en *demokratiskt centraliserad* planekonomi genom en kongress av företagsstyrande arbetarråd, tycks helt undgå honom. Vad han kallar för en 'reduktion av samhällets organiseringsgrad' är hans (liksom borgerliga och stalinistiska författares) synonym för nedbrytandet av auktoritära strukturer. Som om de 'associerade producenterna' – för att tala med Marx – vore ur stånd att höja samhällets organiseringsnivå genom att åtminstone sinsemellan(21) ersätta hierarkin av härskande och behärskande med en fritt överenskommen disciplin.

Men Heises resonemang har en grundläggande svaghet som ligger ännu djupare. Å ena sidan åberopar han partiaktionens primat (mot spontanistiska och byråkratiska tendenser), å andra sidan den ekonomiska tillväxtens primat (mot kravet på företagslivets demokratisering). Han tycks inte observera att detta ekonomiska argument är den *subjektiva* återspeglings av byråkratins makt, och genom att acceptera det förlamar man på förhand varje subjektiv aktion mot byråkratin. Ty denna gör just anspråk på att förkroppsliga 'kompetensen' och 'specialiseringen' gentemot de 'okunniga massorna'. Och han observerar inte heller att byråkratin *objektivt* förblir allsmäktig så länge den suveränt förfogar över samhällets produktionsöverskott (vare sig detta sker i kraft av dess auktoritet som i Sovjetunionen eller via 'marknadslagarna' som i Jugoslavien).

Därför kräver han visserligen 'korrektiv' mot 'misstag' i form av ett 'alla producenter omfattande kretslopp för vinnande av erfarenhet', därför medger han att i det långa loppet 'maktkoncentrationen i apparaten' måste övervinnas genom den 'socialistiska demokratin' och 'utvecklingen av massornas medvetna aktivitet' (22) – utan att dock dra den ur marxistisk synpunkt uppenbara slutsatsen att det avgörande steget i riktning mot denna demokrati bara kan tas när produktionens styrning och rätten att förfoga över samhällets produktionsöverskott överlämnas till de arbetande massorna, dvs. 'de associerade producenterna'.

J. N. Dawydow söker genomföra en djupare analys av desalienationens mekanik under det kommunistiska uppbygget än vad Heise gör. Enligt Marx har den kapitalistiska arbetsdelningen lett till att all frihet eliminerats ur den materiella produktionens sfär; kommunismen måste återintegrera friheten i denna sfär, ty själva teknikens villkor kräver en allt större funktionsrörlighet hos producenterna, som tack vare sina vetenskapliga kunskaper blivit den främsta produktivkraften. På grundval av denna teknik har den allsidigt utvecklade individen blivit möjlig. Tekniken kräver t. o. m. en sådan individ, ty för 'kommunismens politiska ekonomi' representerar varje inte till fullo utvecklad människa en stor ekonomisk förlust.(23)

Men detta innebär att under betingelserna av ett alltmer omfattande överflöd av materiella nyttigheter produktionens huvudmål nu blir att skapa 'fullständigt utvecklade, kreativa och fria individer'.(24) I samma utsträckning som människan på grund av den vetenskapliga teknologins enorma utbredning blir samhällets 'viktigaste produktivkraft'(25) integreras hon allt mindre direkt i produktionsprocessen. I samma mån som det 'levande arbetet' utmönstras ur produktionsprocessen övertar det processens organisations- och kontrollfunktioner och återvinner i denna mening sitt värde. Och i samma utsträckning som på samma gång ett överflöd av materiella nyttigheter och allsidigt utvecklade människor skapas, försvinner det 'döda arbetets' herravälde över det levande och därigenom återintegreras friheten i den materiella produktionen.(26)

Hela denna analys som i huvudsak stödjer sig på de ovan citerade ställena i Marx' *Grunddragen* tycks mig på ett grundläggande sätt klarlägga problemet.(27) Dess huvudsakliga svaghet är att den med ett enda språng övergår från det kapitalistiska samhället till *kommunistiska* produktionsförhållanden utan att analysera den nödvändiga och ofrånkomliga historiska förmedlingen mellan dessa, dvs. utan att beskriva den fortskridande desalienationens konkreta drivkrafter i övergångsskedet och under socialismens uppbygge. Arbetarnas självstyre, den demokratiskt centraliserade planekonomin, varuproduktionens successiva bortdöende, förallmänligandet av den högre undervisningen, den radikala förkortningen av arbetsdagen, utvecklandet av den skapande förmågan under fritiden, den långsamma ömsesidiga penetrationen av konsumtionsvanorna i världsmåttstock, de psykologiska omvälvningar som alla dessa successiva förändringar och i synnerhet varuproduktionens och penningekonomin bortvittrande framkallar(28) – ingen av alla dessa faktorer har integrerats i Dawydows analys men borde komplettera denna, för att frita den från misstanken för att vara axiomatisk, vilket hans borgerliga och dogmatiska kritiker utan tvivel kommer att anklaga honom för.(29)

För att kunna göra dess inre logik rättvisa måste analysen av arbetets och människans fortskridande desalienation under socialismen integreras i en omfattande analys av denna alienation under övergångsperioden. Saknas den senare analysen så framstår den förra som godtycklig. Den antar karaktären av en 'flykt framåt', som irriterar alla som föredrar en mer pragmatisk behandling av den omedelbara verkligheten. Men denna 'flykt framåt' har åtminstone klarhetens och det precisa perspektivets fördel. Den är trogen Marx' lära, som förkastar varje antropologiskt alienationsbegrepp.

Denna förtjänst tillkommer däremot inte de desillusionerade slutsatser som Adam Schaff har dragit av sitt möte med den polska verkligheten av idag. Han medger att alienationsfenomen kvarlever i det polska samhället men undviker problemställningens svårighet genom att helt enkelt förneka möjligheten av att i ett kommunistiskt samhälle åstadkomma statens bortvittrande, försvinnandet av arbetets uppdelning (som han uppfattar på ett mekaniskt sätt; Wawydows skrift borde få honom att ändra uppfattning!) och upphävandet av varuproduktionen.(30) Denna skeptiska och misantropiska revision av Marx har kritiserats av det polska kommunistpartiets ledning,(31) men inte inom ramen för en öppenhjärtig analys av de hinder som landets byråkratiserade samhällsliv utgör för desalienationen, utan inom ramen för ett rent apologetiskt förnekande av hela problemet. Schaff, som åtminstone försökt formulera ett 'handlingsprogram' mot alienationen, är utan tvivel hederligare.(32) Men bägge är ur stånd att förfäktas Marx' lära, och de förmår därför inte hejda uppsvinget för en icke-marxistisk filosofi och sociologi i Polen.

Sålunda förklarar sociologen Stanislaw Ossowsky att den marxiska uppfattningen om samhällsklassernas karaktär äger full tillämplighet bara på den kapitalism som kännetecknas av fri konkurrens. Idag skulle inte bara tillägnelsen av produktionsmedlen, utan även av konsumtionsmedlen utgöra grundvalen för 'ekonomiskt herravälde över människan'. Det skulle finnas 'tre slag av beroenden ... I dagens värld antar följande problem en ny karaktär: relationen mellan privilegiesystemen och de mellanmänniska beroendernas system, relationen mellan privilegiet att disponera över produktionsmedlen och privilegiet av en större andel i nationalinkomsten, relationen mellan förfogandet över produktionsmedlen och förfogandet över medel till våldsutövning'.(33) Det är tydligt hur en sociologi som utgår från Marx' klass- och produktionsöverskottsbegrepp glider över till en sociologi som opererar med det mycket mer obestämda och oprecisa begreppet 'härskande grupper'.(34) Och därmed har en bro slagits mellan en kritisk fastän revisionistisk sociologi (och filosofi) i de så kallade socialistiska länderna och den akademiska sociologin i de kapitalistiska länderna, vilken

förkastar marxismen under åberopande av en uppdelning av samhället i 'härskande' och 'behärskade'.

Det är överflödigt att understryka den apologetiska karaktären hos denna uppfattning av 'industrisamhället'. Vad som är specifikt för det kapitalistiska produktionssättet tillskriver man varje samhälle i storindustrins tidsålder.(35) Vad som följer med en viss typ av *social* organisation tillskrivs en *teknisk* organisationsform.

Flertalet västerländska sociologer drar pessimistiska slutsatser av denna mystifierande identifikation av sociala och tekniska relationer. De frambesvärjer Hobbes' gamla Leviatanmyt och ser den moderna människan obönhörligt krossad av maskinerna som framsprungit ur hennes huvud. Det alienerade arbetet, arbetaren som förtrycks av sin egen produkt framställs som ofrånkomliga resultat av storindustrin. Alienationen antas bli allt djupare i samma mån som den tekniska apparaten blir allt mer perfekt.

Man måste erkänna att Sovjetunionens byråkratiska degeneration framför allt under stalinepoken försett företrädarna för denna pessimistiska tes med många argument. Vad som emellertid i allmänhet kännetecknar dessa är bristen på en djupare analys, som från den rent fenomenologiska beskrivningen härleder den sociala verklighetens *utvecklingslagar*.

Genom att man förklarar att det alltid kommer att finnas 'härskande' och 'behärskade', att det alltid kommer att finnas brist på vissa varor och därför också alienerande distributionsnormer, upphöjer dessa kulturpessimister inte resonemangets slutsatser utan dess premisser till axiom. Förr sade man att det alltid skulle finnas fattiga och rika, idag är man redan tvungen att något nyansera denna den 'sunda människokännedomens' utgjutelse. Man tror att man stödjer sig på empiriska *fakta*, men förnekar i själva verket en empirisk, konkret *utvecklingstendens*, som går i motsatt riktning. Det är nämligen svårt att bestrida, att samhällets potentiella rikedom, graden av tillfredsställelse av rationella behov och därmed *möjligheten* att eliminera den social-ekonomiska organisationens tvångsmekanismer sedan ett århundrade ökat enormt, framför allt under det senaste kvartselet, i det s. k. 'industrisamhället'. Varför anta att denna utvecklingstendens inte kan leda fram till ett kvalitativt 'språng', som gör slut på människans förslavning under tvånget att 'kämpa för sin existens', ett genombrott för hennes förmåga att vinna kontroll över sin samhällsorganisation lika väl som över naturkrafterna?

Man måste samtidigt erkänna att teknikens utveckling ingalunda tenderar åt det håll som pessimisterna utpekar. Georg Klaus skiljer med rätta på *två* typer av automation, där den andra, som är betydligt mindre rigid och som grundar sig på cybernetiken, skapar villkoren för ett upphävande av det alienerade arbetet, och förutsättningarna för en universell kreativ förmåga. En vetenskapsman som Van Melsen medger uppriktigt att tekniken ännu befinner sig i sitt primitiva skede och att många av dess förnedrande aspekter just uttrycker denna primitivitet: 'När de primära behoven faktiskt tillfredsställts, är det, delvis tack vare det tekniska framåtskridandet självt, mycket väl möjligt att gå över till produktion av många små serier och att i var och en av dessa integrera originella konstnärliga projekt. Vidare kommer den undan för undan förkortade "obligatoriska" arbetstiden att bidra till en förnyad blomstring för alla dessa ting som kräver så mycken personlig möda och kärlek ... Utan tvivel kommer de att återvända som fri konst, utövad av dem som frigjorts av tekniken.'(36) Det är självklart att denna befrielse genom tekniken först blir möjlig när denna själv befriats från den privata profitens grepp.

Den uttalade pessimism som förkunnarna av tesen om den ofrånkomliga alienationen i 'industrisamhället' gör sig till tolk för har för övrigt sin förklaring i en sammanblandning av den *sociala maktens faktiska källor* och samma *makts funktionella artikulering*.(37) Ett kapitalistiskt aktiebolags styrelse kan besluta om nedläggning av sitt företag och i en handvändning upplösa hela dess tålmodigt uppbyggda hierarki – utan att dessförinnan ha

inkräktat på forskningslaboratoriets eller den tekniska planeringsavdelningens 'växande autonomi'. Men det i enlighet med profitens krav fattade beslutet att lägga ned företaget avslöjar på ett slående sätt i hur hög grad den föregående delegeringen av makt varit begränsad till bestämda tekniska funktioner och att det privata ägandet har förblivit maktens verkliga källa. Varför skulle ett arbetarråd inte på samma sätt kunna delegera viss teknisk makt till specialister utan att för den skull förlora möjligheten att fatta (eller till och med låta arbetarkollektivet fatta) de avgörande ekonomiska besluten?

Omöjligheten att 'demokratisera företagen' är inte en följd av den tekniska ofrånkomligheten att delegera viss makt och en viss artikulering av den ekonomiska makten inom ramen för den moderna storindustrin. Det är inte arbetsprocessens ökande differentiering och komplexitet som förhindrar en sådan demokratisering. Det oöverstigliga hindret i det kapitalistiska systemet utgörs av den yttersta beslutsrätt som de stora aktieägarna och deras representanter (managers) ensamma gör anspråk på.(38) När detta hinder väl har eliminerats av den socialistiska revolutionen finns det inget skäl att *a priori* anta att 'nya former av alienation' måste bli resultatet av den tekniskt betingade utvecklingen i självstyrda, demokratiskt centraliserade företag.

Samma pessimism har också sin upprinnelse i en otillräcklig distinktion mellan *maskinens skenbara automatism och de av socialekonomiska bevekelsegrunder inspirerade mänskliga besluten* i det s. k. 'industrisamhället'. När författare som Norbert Wiener befarar att maskiner slutligen själva kommer att fatta beslut, oberoende av någon som helst bedömning från (själva mekaniserade) människors sida,(39) så glömmer han att tendensen till arbetets mekanisering vid det kapitalistiska samhällets bas åtföljs av en oerhörd koncentration av *beslutanderätt* i toppen, där en handfull människor med hjälp av en stor mängd centraliserad information och med stöd av en högst komplex funktionell artikulering av denna makt, som ökar dess slagstyrka, ensamma avgör om det ena eller det andra av de beslut som datamaskinerna föreslår verkligen skall fattas.(40) Vad den marxistiska teorin klargör är de *motiv* som ytterst styr dessa människor. Motiven är varken godtyckliga eller irrationella. Inte heller rör det sig om något 'abstrakt spel', utan om det globala försvaret av klassintressen, sådana de uppfattas av de härskande klassernas mäktigaste skikt.

Om det nu verkligen förhåller sig på detta sätt, så är det tillräckligt att ersätta denna handfull människors makt att fatta beslut med de 'associerade producenternas', för att maskinerna skall börja tjäna samhället i samma mån som de nu tycks förslava det.(41)

Jämte dessa pessimistiska mystifikationer finns emellertid också idag fortfarande några optimistiska. Arbetets alienation sägs visserligen vara ett oundvikligt resultat av 'industrisamhället', men den kan övervinnas utan att kapitalismen nödvändigtvis behöver störtas. Det skulle vara tillräckligt, säger somliga, att ge arbetarna en 'känsla av delaktighet'(42) eller att återge dem en 'arbetsetik' genom en omvärdering av de mänskliga relationerna inom företaget, för att arbetarna inte längre skall känna sig alienerade.(43) Man måste, säger andra, använda kommunikationsmedlen så att arbetaren genom dialog och möjlighet till skapande verksamhet återfår känslan för sin personlighet och sin frihet, såväl i arbetsprocessen som under fritiden.(44)

Den första tesen är återigen entydigt apologetisk. Vi kan även tillfoga att den står direkt i storkapitalets tjänst, då dess klart uttalade målsättning är att mildra de sociala konflikterna inom ramen för det bestående systemet. Vad dessa specialister på 'mänskliga relationer' vill komma åt är inte alienationens verklighet, utan arbetarnas medvetande om denna verklighet. Denna pseudo-desalienation skulle i själva verket innebära alienationens höjdpunkt, där arbetaren alieneras också från medvetandet om sitt stympade människovärde.(45) På detta sätt antar alienationen en ytterligare dimension till följd av det borgerliga samhällets försök att

manipulera inte bara producenternas tankar och vanor utan även deras undermedvetna.(46) Det är emellertid föga sannolikt att de 'mänskliga relationernas' konstruktörer i längden kan hindra arbetarna från att bli medvetna om det förtryck och den utsugning som de är utsatta för.

Den andra tesen är mer subtil och framför allt tvetydig. Den är formulerad som ett moraliskt imperativ, till synes oavhängigt 'institutionsformerna' (dvs. produktionssättet). Men Francois Perroux erkänner att 'specialiserade institutioner inte kan fylla sin funktion inom en stel ram av institutioner vilka vidmakthåller misstagen och orättvisan inom samhället som helhet'.(47) Men ett samhälle som bygger på att arbetaren tvingas sälja sin arbetskraft och att utföra ett förnedrande mekaniskt arbete för att kunna överleva är just en sådan 'stel ram som vidmakthåller misstagen och orättvisan'. Hur kan man inom en sådan ram återge arbetaren känslan att han deltar 'i ett kollektivt skapande' eller få honom att tro att han på sin fritid kan 'komma till medvetande om sig själv'? I den kapitalistiska samhällsordningen skulle detta vara liktydigt med bedrägeri. Förverkligandet av ett sådant program skulle kräva att det kapitalistiska samhället omstörtas. Men så fort man slår in på denna väg, så måste Perroux' program utvidgas betydligt. Det skulle inte längre handla om att ge arbetaren 'känslan' att delta i ett kollektivt skapande, utan att göra honom till den faktiska skaparen av den nya världen. Det skulle inte längre handla om att ge honom tillfälle och medel att på sin fritid 'komma till medvetande om sig själv', utan att ge honom möjlighet att förverkliga sig själv genom ett skapande utan yttre tvång. Det skulle inte längre gälla att utveckla 'trivselområden för ideella intressen', utan att nå fram till människors fulla självstyrelse inom den samhällsliga verksamhetens alla sektorer.

Ty detta är och förblir nyckeln till den slutgiltiga delalienationen. Denna är en funktion av avskaffandet av arbetet självt (i Marx' och Engels' mening i *Den tyska ideologin*),(48) eller mera exakt av det mekaniska, schematiska arbetets ersättande med ett verkligt skapande arbete, som inte längre är arbete i ordets traditionella mening, som inte längre syftar till att man 'tjänar sitt uppehälle' och inte längre leder till att man förlorar sitt liv för att säkra sin materiella existens utan som förvandlats till den allsidiga utvecklingen av *varje* människas personlighet.(49)

Kritiken av bourgeoisins och byråkratins apologetiska syn på människans alienation har på detta sätt återfört oss till den storslagna visionen av det klasslösa samhället, som Marx frammanade i *Grunddragen* och som reproducerar den analoga vision som han skisserade redan i *Manuskripten från 1844* och *Den tyska ideologin*, men på ett högre plan, eftersom den nu förstärkts av en rad vetenskapliga insikter och en sammanhängande socialekonomisk bevisföring.

Denna omvandling av alienationsteorin från en resignerad, antropologisk och metafysisk till en historisk, dialektisk och revolutionär uppfattning utgör kärnan i hela det gigantiska ekonomiska verk som Marx fullbordat under tiden från sitt första studium av de klassiska ekonomerna 1843-44 till *Grunddragen* 1857-58.

Vi kan nu avslutningsvis besvara en fråga som inte har upphört att sysselsätta Marx-forskarna, frågan om *Marx' specifika karaktär som nationalekonom*.

Två teser ställs här mot varandra. Den ena företräds av forskare vilka - som Maximilian Rubel eller, i modifierad form, R. P. Bigo - i själva verket bestrider att Marx verkat som nationalekonom och som hävdar att han kunnat formulera sina grundläggande teorier tack vare en 'genialisk institution'(50) eller helt enkelt förklarar: 'Marx blev ingalunda skapare av en ny ekonomisk teori utan en av den vetenskapliga sociologins pionjärer.'(51)

På den andra sidan står forskare vilka, t. ex. Emile James, medger att Marx var 1800-talets störste nationalekonom(52) eller med Jean Marchal hävdar att han var den nationalekonom

som öppnade den vetenskapliga ekonomins ögon för 'en storslagen vision av de ekonomiska processernas immanenta utveckling'.⁵³

Enligt vår uppfattning besvarade Marx båda dessa teser på förhand med en definition av sin metod, som samtidigt är en kritik av Lassalles metod: 'Han (Lassalle) kommer tyvärr att få lära sig att det är en helt annan sak att genom kritik först bringa en vetenskap till den punkt där den kan framställas dialektiskt, än att tillämpa ett abstrakt, färdigt logiskt system på ett sådant systems aningar.'⁽⁵⁴⁾ Och i inledningen till *Manuskripten från 1844* förklarade han: 'Jag behöver inte först försäkra de läsare som är förtrogna med nationalekonomin att mina resultat vunnits genom en alltigenom empirisk analys, som grundar sig på ett visst kritiskt studium av nationalekonomin.'⁽⁵⁵⁾

Marx utgick från en kritik av det borgerliga samhället i dess helhet. Detta kom honom att formulera några allmänna lagar, giltiga för *alla* samhällens utveckling. En av dessa lagar är att produktionsförhållandena så att säga bildar varje samhälles 'anatomiska system'. För att framgångsrikt kunna underbygga denna lag var han tvungen att tillgodogöra sig alla de empiriska resultat som hans tids nationalekonomi hade nått (jämför en mängd resultat som vunnits inom övrig samhällsvetenskap).⁽⁵⁶⁾ För att kunna genomföra kritiken av hela det borgerliga samhället tvingades han att ytterligare fördjupa sitt studium av de ekonomiska teoriernas historia,⁽⁵⁷⁾ vars utveckling har en inre logik, även om den i sista hand bestäms av den social-ekonomiska utvecklingen. Denna dubbla uppgift kom honom att sysselsätta sig med nationalekonomin som nationalekonom – men som en nationalekonom av ett särskilt slag, eftersom han hade ett utpräglat medvetande om omöjligheten att skilja nationalekonomin från övriga samhällsvetenskaper.⁽⁵⁸⁾

'En av den vetenskapliga sociologins pionjärer' kunde Marx därför bli bara genom sina självständiga nationalekonomiska arbeten. Utan hans egna ekonomiska upptäckter skulle hans samhällsteori i huvudsak ha behållit en utopisk, voluntaristisk och i ordets negativa mening filosofisk karaktär.⁽⁵⁹⁾ Endast genom sina nationalekonomiska upptäckter kunde Marx förverkliga vad han själv betraktade som sitt livs huvuduppgift: *att ge proletarietets socialistiska kamp en vetenskaplig grundval*. 'Det dialektiska tänkandet ... gör det möjligt att förstå samtidigheten av den socialvetenskapliga insiktens objektivitet och den insiktsfulles nödvändiga politiska ställningstagande i den sociala processen själv.'⁽⁶⁰⁾

Hos Marx är det därför omöjligt att skilja sociologen från revolutionären och historikern från nationalekonomen. Men en effektiv, det vill säga vetenskaplig, sociolog, historiker och framförallt revolutionär kunde han bara vara därför att han var nationalekonom, därför att han genomförde en omvälvning av den vetenskapliga ekonomin genom alla de upptäckter som vi här försökt följa steg för steg. I och med att han fullbordat detta arbete, hade *Kapitalet* skapats; det återstod bara att skriva det.

Noter

Kapitel 1

1. Franz Mehring, *Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels 1841 bis 1850*, bd 1, 3:e upplagan, DietzVerlag, Stuttgart 1920, s. 359.

2. 'I Manchester trängde sig insikten på mig att de ekonomiska förhållandena, som i den hittillsvarande historieskrivningen inte spelat någon som helst eller bara en föraktad roll, åtminstone i det moderna samhället utgör en avgörande kraft; att de bildar grundvalen för uppkomsten av de aktuella klassmotsättningarna, och att dessa i de länder, där de tack vare storindustrin kunnat utvecklas till fullo, alltså i synnerhet i England, utgör grundvalen för de

politiska partibildningarna, för partistriderna och därmed för hela den politiska historien.' Fr. Engels, *Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten i Karl Marx, Friedrich Engels Werke (MEW)*, Dietz-Verlag, Berlin 1956 ff, bd 21, s. 211.

3. Marx faller detta omdöme om Umriss *Zur Kritik der politischen Ökonomie* i Vorwort *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, i MEW bd 13, s. 10.

4. K. Marx, Fr. Engels, *Historisch-kritische Gesamtausgabe (MEGA)* I, 2, s. LXXII f, Marx-Engels-Verlag GmbH, Berlin 1930.

5. MEW, bd 1, s. 446-453, s. 456-460.

6. *Der Kommunismus und die Augsburger Allgemeine Zeitung*, MEW bd 1, s. 105-108.

7. D. J. Rosenberg, *Die Entwicklung der ökonomischen Lehre von Marx und Engels in den Vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts*, Dietz-Verlag, Berlin 1958 s. 35.

8. MEW bd 38, s. 481.

9. Plechanov var den förste som framhävde den roll som Hegel spelat som den historiska materialismens förelöpare, genom att tillmäta den ekonomiska utvecklingen en central betydelse vid förklaringen av det specifika hos varje nation och varje civilisation. Plechanovs artiklar publicerades 1891 i *Die Neue Zeit* och omtrycktes i nr 22 (april-juni 1950) av *La Revue Internationale*.

I sitt mästerverk *Den unge Hegel* undersöker Georg Lukács i detalj den unge Hegels ekonomiska föreställningar. Han framhäver särskilt den centrala roll som arbetet spelar i Hegels antropologi. Hegel skriver 1803-04: '... ju mer arbetet mekaniseras, desto lägre är dess värde och desto mer tvingas han arbeta på detta sätt.' Denna sats föregriper på ett genialt sätt vad Marx och Engels skulle skriva fyrtio år senare. (Georg Lukács, *Der junge Hegel*, Europa Verlag, Zürich-Wien 1948, s. 421, 423, 440 ff). Det bör ej heller glömmas att i Hegels Logik arbetet utgör praktikens ursprungliga form. Vi skall återkomma till Hegels ekonomiska föreställningar i bokens näst sista kapitel.

10. Pierre Naville, *De l'Aliénation à la Jouissance*, Librairie Marcel Rivière, Paris 1957, s.

11. Ny upplaga Editions Anthropos, Paris 1967.

11. Paul Kägi, *Genesis des historischen Materialismus*, Europa Verlag, Wien-Frankfurt-Zürich 1965, s. 120.

12. MEW bd 1, s. 125 ff.

13. A.a., s. 119 ff.

14. A.a., s. 132, 139-40.

15. Marx själv skriver härom: 'Som redaktör för *Rheinische Zeitung* 1842-43 nödgades jag för första gången delta i meningsutbyten om så kallade materiella intressen. Vad som gav mig den första anledningen att syssla med ekonomiska frågor var Rhen-lantdagens debatter om vedstöldslagen och markens parcellering, vidare den officiella polemik om Mosel-böndernas läge som dåvarande överpresidenten i Rhen-provinsen herr von Schaper förde med *Rheinische Zeitung*, samt slutligen debatten rörande frihandel och skyddstull.' (*Till kritiken av den politiska ekonomin*, förordet, MEW bd 13, s. 7 f.)

16. MEW bd 1 s. 284. Günther Hillmann gör gällande att denna första konfrontation med privategendomens problem för Marx samtidigt blev en personlig konfrontation. Som redaktör för *Rheinische Zeitung* skall han ha råkat i konflikt med en grupp aktieägare, som med politiska koncessioner ville rädda tidningen från ett förbud (*Zum Verständnis der Texte i Karl Marx, Texte zu Methode und Praxis*, II, Rowohlt-Verlag, Reinbek 1966, s. 205).

17. MEW bd 1, s. 345.

18. Paul Kägi, *Genesis des historischen Materialismus*, s. 140-147. I sin skickliga undersökning av den exakta tidpunkten för Marx' övergång till socialismen har Kägi dock glömt att utnyttja en huvudkälla, nämligen den biografiska artikel, 'Karl Marx', som Engels själv författade för *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (bd VI). Han säger där uttryckligen att Marx efter sin ankomst till Paris blev socialist tack vare studiet av den politiska ekonomin, de franska socialisterna och den franska historien (s. 497 i 4:e uppl., Gustav Fischer Verlag, Jena 1925).

19. Auguste Cornu (*Karl Marx und Friedrich Engels*, på olika ställen i bd II, Berlin, Aufbau-Verlag 1962) framhäver med rätta den social-historiska miljön som den dominerande faktorn i Marx' utveckling, medan Thier (*Das Menschenbild des jungen Marx*, Verlag Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1957) uppenbarligen överdriver inflytandet från Moses Hess.

20. MEW bd 1, s. 351 f, s. 372.

21. MEW bd 1, s. 382 ff. Denna i& härstammar otvivelaktigt från Hess, vars *Philosophie der Tat* i oktober 1843 hade utkommit i Georg Herweghs *Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz*. (Paul Kägi, *Genesis des historischen Materialismus*, s. 200.)

22. MEW bd 1, s. 385.

23. A.a., s. 390 f.

24. Fr. Engels, Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie i MEW bd 21, s. 286.

25. MEW bd 1, s. 490-95.

26. *Rjazanov*, MEGA I, 2, s. LXXV.

27. Fr. Engels i *The New Moral World*, 4 november 1843, i MEW bd 1, s. 480 f.

28. MEW bd 1, s. 471.

29. Fr. Engels 'Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten' i MEW bd 21, s. 207-208. Detta intryck bör ses i samband med Marx' upplevelser vid hans besök i franska arbetarcirklar, som han med beundran beskriver i *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* från 1844 (i Karl Marx, *Texte zu Methode und Praxis II, Pariser Manuskripte*, red. Günther Hillmann, Reinbek 1966, s. 94).

30. *Rjazanov*, i MEGA I, 2, s. LXXII.

31. Emile Bottigelli (*Génése du socialisme scientifique*, Editions sociales, Paris, 1967, s. 124 f) påpekar dock med rätta, att detta moraliska fördömande av handeln, konkurrensen osv. bygger på Feuerbachs humanistiska princip och sammanbinder denna med den hegelska historiefilosofin, så att vi här står inför ett försök till en integration av historie-, ekonomi- och samhällskritik, som kan betraktas som ett förstadium till *Pariser Manuskripte* och *Die deutsche Ideologie*.

32. MEW bd 1, s. 503.

33. A.a., s. 501.

34. A.a., s. 506 f.

35. A.a., s. 514.

36. A.a., s. 518 f. Han kallar den 'en infam, nedrig lära', 'en avskyvärd blasfemi mot naturen och mänskligheten'.

37. A.a., s. 522.

38. A.a., s. 511, 516 f.

39. D. I. Rosenberg understryker att Engels i ett ungdomsverk, *Briefe aus dem Wuppertal*, som han skrev vid 19 års ålder, redan har skakats av arbetarnas omänskliga arbetsvillkor, 'som borde beröva dem all kraft och lust att leva' (D. I. Rosenberg, *Die Entwicklung der ökonomischen Lehre von Marx und Engels in den vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts*, Dietz-Verlag, Berlin 1958, s. 51).

40. MEW bd 2, s. 299 f.

41. Jfr särskilt Franz Fanon, *Les damnés de la Terre*, Maspéro, Paris 1961, (*Jordens fördömda*, Tema, R&S, 1969) s. 45 ff, 84-90.

42. Jfr särskilt Herbert Marcuse, 'Les perspectives du socialisme dans la société industrielle développée' i *Revue Internationale du Socialisme*, årg. 2, nr 8; Paul Baran och Paul M. Sweezy, *Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York 1966, (*Monopolkapitalet*, Tema, R&S, 1970) s. 363-4; C. Wright Milis, *The Marxists*, Dell Publishing Co., New York 1962 s. 113 ff.

43. Fr. Engels, *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*, Vorbemerkung, i MEW bd 21, s. 264.

44. Jfr. Leo Trotzky, *Die russische Revolution 1905*, 2:a uppl., Verlag Viva, 1923, s. 44 f. V. I. Lenin: 'Alla försök som småborgare i allmänhet och bönderna i synnerhet har gjort för att bli medvetna om sin kraft och länka den politiska och ekonomiska utvecklingen efter sin vilja har lett till fiasko. Under proletariats ledning eller under kapitalisternas ledning – något tredje finns inte ... Av dessa grundläggande ekonomiska fakta följer också varför denna kraft inte självständigt kan göra sig gällande, och varför försöken att göra detta under alla revolutioner ständigt slutat med fiasko. Om inte proletariatet lyckas leda revolutionen ställer sig denna kraft alltid under bourgeoisins ledning. Så har det varit i alla revolutioner ...' (1921) i *Werke* bd 32, Dietz-Verlag, Berlin 1963, s. 284 f. Jfr även Andra Havannadeklarationen.

45. K. Marx: 'Kommunismen är empiriskt endast möjlig som de dominerande folkens samtidiga eller "på en gång"-handlande, vilket förutsätter produktivkraftens universella utveckling och den därmed sammanhängande universella samfärdseln.' (*Die deutsche Ideologie*, MEW bd 3, s. 35.)

46. C. Wright Mills: 'Han (Marx) tycks tro att klassmedvetandet är en nödvändig psykologisk följd av den objektiva ekonomiska utvecklingen, som implicerar polariseringen av ägare och arbetare' (*The Marxists*, s. 114).

47. Jfr Engels förord 1892 till Den engelska arbetarklassens läge i MEW bd 22, s. 327 ff.

48. Baran och Sweezy gör gällande att antalet okvalificerade arbetare i USA på grund av automationen 1950-62 minskat från 13 till 4 miljoner (*Monopoly Capital*, s. 267).

49. Se kapitel 5.

50. Jfr Engels' inledning till Marx' *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848-1850*, (*Klasstriderna i Frankrike 1848-1850*, Gidlunds 1970), MEW bd 22 s. 509-527.

51. Se särskilt A. Andrieux och J. Lignon, *L'Ouvrier d'aujourd'hui*, Rivière, Paris 1960; Hans Paul Bahrddt, Walter Dirks m. fl, *Gibt es noch ein Proletariat?*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1962. Robin Blackburn ger ett roande exempel från Storbritannien i 'Inequality and exploitation' (*New Left Review* nr 42, mars-april 1967): En sociolog hade i Vauxhall-fabriken i Luton gjort en undersökning av arbetarnas attityd till företagsledningen. 77 % av dem som

arbetade vid monteringen hade då uttryckt en 'positiv attityd'. Mindre än en månad efter att undersökningen publicerats utbröt i samma fabrik en veritabel revolt, som direkt riktade sig mot ledningen.

Kapitel 2

1. Maximilian Rubel, Karl Marx, *Essai de biographie intellectuelle*, Paris 1957, Rivière, s. 117 f.
2. *Excerpthefte aus Paris* har i stor utsträckning publicerats i MEGA I, 3, s. 411-583. De anteckningar som Marx gjorde i Bryssel och under sex sommarveckor 1845 i England (jfr Fr. Engels förord till K. Marx, *Das Elend der Philosophie*, MEW bd 21, s. 177) har inte publicerats in extenso men finns i sammanfattning i MEGA I, 6, s. 597-618. Anteckningarna från London 1850-51 har publicerats i Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin, Dietz-Verlag, 1953.
3. I näst sista kapitlet skall vi återkomma till meningsskiljaktigheterna rörande *Manuskripten från 1844*, särskilt beträffande det 'alienerade arbetet' och förhållandet mellan Marx' ungdomsskrifter och hans 'mogna' verk.
4. I detta sammanhang understryker DA. Rosenberg att den grundtanke som sammanbinder anteckningarnas kritiska kommentarer lånats från Engels' *Utkast till en kritik av den politiska ekonomin*: 'Den politiska ekonomin bygger på en falsk grundval, nämligen privategendomens föregivna okränkbarhet', (D. I. Rosenberg, a.a., s. 87).
5. Jürgen Habermas konstaterar att redan Schelling talar om 'den främmande varelse som arbetet och arbetets produkt tillhör' och att det materialistiska övervinnandet av arbetets dialektik föregripits av Schelling (*Theorie und Praxis* Luckterhand-Verlag, Neuwied och Berlin 1963, s. 154-6).
6. Paul Kägi, *Genesis des historischen Materialismus*, s. 194-195.
7. MEGA I, 3, s. 531. Här ett annat ställe i anteckningarna till James Mill (s. 539): 'Sedan bytesrelationen en gång förutsatts, förvandlas arbetet till omedelbart förvärvsarbete ... Ju mångsidigare produktionen blir, dvs. ju mångsidigare å ena sidan behoven blir och ju ensidigare å andra sidan producentens prestationer blir, desto mer tillhör hans arbete förvärvsarbetets kategori, ända tills den inte längre har någon annan innebörd än just denna, och då har det blivit fullkomligt tillfälligt och likgiltigt huruvida producenten till sin produkt står i den omedelbara njutningens och det personliga behovets relation eller huruvida hans verksamhet, själva arbetets aktivitet, för honom möjliggör njutningen av sin personlighet, förverkligandet av sina naturliga anlag och andliga mål.'
8. K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie* i *Texte zu Methode und Praxis II*, s. 8.
9. A.a., s. 75 ff. Erfarenheter från vävarupproret i Schlesien, som ägde rum medan Marx arbetade på *Manuskripten från 1844*, spelade säkert sin roll när han kom till denna insikt.
10. A.a., s. 73 f. och 75 f.
11. A.a., s. 74, 76.
12. Man bör komma ihåg att den schweiziske ekonomen Schulz redan före Marx hade utvecklat motsvarande tankegångar, och att Marx stödde sig på Schultz' arbete (*Auguste Cornu, Karl Marx und Friedrich Engels* bd 2, Berlin, Aufbau-Verlag, 1962, s. 123).
13. K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie* i *Texte zu Methode und Praxis II*, s. 12.
14. A.a., s. 13 f.

15. A.a., s. 14.

16. A.a., s. 17.

17. A.a., s. 30.

18. A.a., s. 47 f.

19. Auguste Cornu, *Karl Marx – L'homme et l'oeuvre*, Librairie Felix Alcan, Paris 1934, s. 332 ff.

20. K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie* i *Texte zu Methode und Praxis II*, s. 59 f., 75-76.

21. I en liten roman med titeln *Les choses* har Georges Ferec mästerligt skildrat den moderna människan som slav under en allt mer okontrollerbar anhopning av konsumtionsföremål.

22. K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie* i *Texte zu Methode und Praxis II*, s. 86 f. – Ett extremt exempel på sådana 'omänskliga, raffinerade, onaturliga och inbillade' behov, som skapas av den kapitalistiska produktionen, erbjuder den amerikanska begravningsindustrin, som för pompösa jordfästningar erbjuder 'Beautyrama-sängar med skumgummimadrass', på vilka liken 'vilar mjukare' (Jessica Mitford, *The American Way of Death*, Fawcett Publications, Greenwich 1963, s. 47).

23. Marx a.a., s. 101-103. Filmen *Blow-up* av den italienske regissören Antonioni visar på ett mästerligt sätt, hur den till ytterlighet drivna specialiseringen förnedrar människan till ett rent objekt (här en konstnärligt begåvad fotograf), hur denne fotograf därigenom själv blir oförmögen att ingå de normalaste mänskliga relationer med sina medmänniskor, hur ett mord endast har någon betydelse för honom i hans egenskap av fotograf (vem som mördas saknar varje betydelse, och förblir i filmen avsiktligt tvetydigt) och hur slutligen själva samspelet urartar till sken: en tennismatch utan bollar, utövad av stumma spelare, oförmögna till kommunikation. Överhuvudtaget är fullständigt isolerade människors oförmåga att kommunicera i det på varuproduktion uppbyggda samhället ett av alienationens huvudsakliga kännetecken, som tar sig uttryck i talrika tragiska liksom också triviala former (t. ex. det helt kommunikationslösa 'småpratet' mellan hemmafruar som träffas på gatan).

24. K. Marx, Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie*, MEW bd 3, s. 33, s. 424 f.

25. Två exempel: Marx förklarar i *Den heliga familjen*: 'Värdet är i början skenbart rationellt bestämt, genom ett föremåls produktionskostnader och dess samhälleliga nytta. Efteråt visar det sig, att värdet är en rent tillfällig bestämning, som inte behöver stå i något förhållande till vare sig produktionskostnader eller samhällelig nytta' (*Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik* i MEW bd 2, s. 33). På s. 51 i samma verk skriver Marx: 'Att den arbetstid som produktionen av ett föremål kostar hör till dess produktionskostnader ... denna insikt borde t. o. m. den kritiska kritiken kunna tillgodogöra sig.'

26. Citerat av Fr. Mehring, *Aus dem literarischen Nachlass von Marx/Engels*, a.a., bd II, s. 76-77. Denna kritiska passus av Engels återfinns i MEW bd 2, s. 13 f.

27. A.a., s. 32.

28. A.a., s. 32 f. Det är av intresse att jämföra denna bedömning med den som Marx formulerar 20 år senare: 'Qu est-ce que la propriété? är absolut hans bästa verk. Det är epokgörande, om inte genom något nytt innehåll så genom det nya och djärva sättet att tala om allt. I de franska socialisters och kommunisters verk som han kände till hade naturligtvis la propriété många gånger icke blott blivit kritiserad utan även utopiskt 'upphävd'. Proudhon förhåller sig i denna skrift till St. Simon och Fourier ungefär som Feuerbach förhåller sig till Hegel ... I en strikt vetenskaplig historia över den politiska ekonomin skulle skriften knappast

förtjäna något omnämmande' (K. Marx, *Brief an J.-B. Schweriner* 24.1.1865 i MEW bd 16, s. 25 f.).

29. Emilio Agazzi, *La formazione della metodologica di Marx i Revista Storica del Socialismo* nr 23, sept.-dec. 1964, s. 461.

30. K. Marx, Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie*, MEW bd 3, s. 34 f.

31. A.a., s. 32-35, 69, 46 f.

32. Jfr K. Marx, *Das Elend der Philosophie*, MEW bd 4, s. 69.

33. K. Marx, Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie*, s. 37, jfr s. 59.

34. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie*, Dietz-Verlag, Berlin 1953, s. 231.

35. K. Marx, Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie*, s. 37.

36. A.a., s. 528; se även s. 37 f., 68, 417 f.

37. A.a., s. 35.

38. Jfr Branko Horvat, *Towards a Theory of Planned Economy*, Yugoslav Institute of Economic Research, Belgrad 1964, s. 131 ff.

Kapitel 3

1. MEGA I, 3, s. 409-583 (delvis även i K. Marx, *Texte zu Methode und Praxis*, II, Aus den Excerptenheften, s. 162-184).

2. K. Marx, *Das Elend der Philosophie*, MEW bd 4.

3. Se särskilt D. I. Rosenberg, *Die Entwicklung der ökonomischen Lehre von Marx und Engels*, s. 95.

4. Adam Smith, *La Richesse des Nations* I, s. 60 f. i den utgåva som citeras av Marx; i MEGA I, 3, s. 458.

5. MEGA I, 3, s. 458.

6. A.a., s. 501.

7. A.a., s. 493.

8. A.a., s. 502.

9. Se även D. I. Rosenberg, *Die Entwicklung der ökonomischen Lehre von Marx und Engels*, s. 92 f.

10. MEGA I, 3, s. 504.

11. A.a., s. 514.

12. Han kom att använda samma formulering beträffande den 'cyniske' Ricardo i en artikel i Vorwärts den 7 och 10 augusti 1844, *Kritische Randglossen zu dem Artikel: Der König von Preussen und die Sozialreform* (MEW bd 1, s. 396).

13. MEGA I, 3, s. 530 f.

14. MEW bd 27, s. 16.

15. D. I. Rosenberg, *Die Entwicklung der ökonomischen Lehre von Marx und Engels*, s. 179 f.

16. MEW bd 27, s. 462.

17. F. Mehring, *Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels II*, s. 332.
18. MEGA I, 6, s. 597-622.
19. Ronald L. Meck, *Studies in the Labour Theory of Value*, Lawrence and Wishart, London 1956, s. 124.
20. MEGA I, 6, s. 601.
21. K. Marx, Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie*, s. 354.
22. A.a., s. 383.
23. Jfr MEGA I, 3, s. 531: 'Nationalekonomins verkliga lag är slumpen, i vars rörelse vi vetenskapsmän godtyckligt fixerar några moment i form av lagar.'
24. K. Marx, *Grundrisse der politischen ökonomie*, Anhang, Dietz-Verlag, Berlin 1953, s. 806.
25. Paul Kägi (*Genesis des historischen Materialismus*, s. 311-327) undersöker ingående uppkomsten av läroerna om den ekonomiska determinismen och om ideologin, vilka enligt honom utgör den historiska materialismens två huvudelement.
26. K. Marx, Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie*, s. 21.
27. Piero Sraffa, *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge University Press 1960, s. V f., 34-40, 93 ff.
28. K. Marx, *Das Elend der Philosophie*, MEW bd 4, s. 86.
29. MEW bd 27, s. 457.
30. Emile James ser häri ett varaktigt och värdefullt bidrag av Marx till den vetenskapliga ekonomin (*Histoire sommaire de la pensée économique*, 2:a uppl. Editions Montchrestien, Paris 1959, s. 168, 177).
31. 'Bruksföremål blir överhuvud taget varor endast därigenom att de är produkter av inbördes oberoende privata verksamheter.' (K. Marx, *Das Kapital*, MEW bd 23, s. 87.)
32. Milentije Popovic, 'Pour une revalorisation de la doctrine de Marx sur la production et les rapports de production' (*Questions actuelles du socialisme* nr 78, juli-september 1965).
33. Se Marx' brev till Kugelmann den 11 juli 1868: 'Och den form i vilken denna proportionella arbetsfördelning slår igenom i ett samhällstillstånd, där det samhälleliga arbetets sammanhang gör sig gällande som privat byte av individuella arbetsprodukter, denna form är just produkternas bytesvärde' (K. Marx, MEW, bd 32, s. 553). Jämför också K. Marx, *Das Kapital* kapitel 1 och 4 (det berömda avsnittet om värdets fetischkaraktär), där Marx uttryckligen förklarar att i ett socialistiskt samhälle arbetstiden kommer att vara kriteriet för produkternas fördelning, i motsats till fördelningen genom byte, som grundar sig på det privata arbetet och privategendomen (s. 928).
34. 'Inom ett kooperativt samhälle som grundar sig på kollektivt ägande av produktionsmedlen byter inte producenterna sina produkter inbördes, lika litet uppträder här det på produkterna använda arbetet som dessas värde, såsom en objektiv egenskap som vidlåder dem, eftersom nu, i motsats till det kapitalistiska samhället, de individuella arbetsinsatserna inte längre på en omväg utan omedelbart är integrerande delar av det samfälliga arbetet' (K. Marx, *Kritik des Gothaer Programmes*, MEW bd 19, s. 19 f.).

35. Milentije Popovic: 'Människorna producerar sin existens genom att arbeta och producera nyttigheter, bruksvärden. När de producerar lägger de ner sitt arbete i produkten: genom sitt konkreta arbete producerar, skapar de en bestämd nyttighet (bruksvärdet); genom sitt abstrakta arbete producerar, skapar de värdet' (s. 86). Här och på de följande sidorna låter författaren påskina att för Marx 'produktionsförhållanden' och 'produktion av det materiella livet' alltid innebar produktion av bytesvärde, oberoende av sociala förhållanden och sociala relationer: 'Det är i denna mening man kan säga att människorna i samhället (sic) "producerar sin existens", icke blott därför att de producerar nyttigheter utan därför att de samtidigt producerar värde' (s. 91). 'För övrigt beror dessa (produktions)förhållanden inte av människornas vilja, ty de uppstår "bakom producenternas rygg", utanför producenternas *eller de associerade producenternas* medvetna aktivitet' (s. 101, kurs. E. M.). 'Sålunda börjar även själva arbetets karaktär att förändras genom dess egenskap av abstrakt, värdeskapande arbete, och härigenom förändras t. o. m. det levande arbetets karaktär. Det värdeskapande arbetet är icke längre ett enkelt (!) utgivande av producentens fysiska kraft ... Det värde-skapande arbetet börjar för människan anta en mänskligare innebörd' (s. 113) osv. Detta är inte platsen att diskutera innebörden i dessa teser (som förefaller mig ytterst kontroversiella). Men att tillvita Marx dessa åsikter är ett uppenbart oskick.

'Om man utgår från förhållandet att produktionskostnadernas villkor (?) finner sitt objektiva uttryck i självstyrets villkor, kommer man till slutsatsen att även marknadspriserna finner sitt objektiva (sic) uttryck i våra socialekonomiska förhållanden' (s. 119). Jfr det ovan citerade stället i *Kritiken av Gothaprogrammet*, där Marx uttryckligen bestrider att produkterna skulle behålla något 'objektivt värde' sedan kapitalismen störtats.

36. Här ett särskilt klart ställe hos Marx; det gäller Proudhon men passar förunderligt väl in på Popovic: 'Värdets bestämning genom arbetstiden, dvs. den formel som enligt herr Proudhon skall pånyttföda framtiden, är blott det vetenskapliga uttrycket för det nuvarande samhällets ekonomiska förhållanden ...' (K. Marx, *Das Elend der Philosophie* s. 98).

Kapitel 4

1. MEW bd 27, s. 41 f. och 50 f.

2. Se särskilt *Das Elend der Philosophie* s. 89-93, där Marx visar att Proudhon tar fel när han hävdar ett absolut samband mellan det fysiska behovets intensitet och arbetsproduktivitetens ökning vid varuproduktionen tills behovet tillfredsställts.

3. Otto Rühle, *Karl Marx, Leben und Werk*, Avalun-Verlag, Dresden 1928, s. 131 f.

4. Pierre Naville, *De l'Alienation à la Jouissance* s. 291.

5. Emilio Agazzi, *La formazione della metodologia di Marx* s. 481.

6. MEW bd 30 s. 403.

7. *Arbeitslohn* i MEW bd 6, s. 535-556.

8. K. Marx, *Lohnarbeit und Kapital* i MEW bd 6, s. 409.

9. Jfr Hegels anmärkning, nedtecknad 1805 i Jena: 'Fabrikerna, manufakturerna baserar sin existens just på en klass' elände' (citerat av Georg Lukács, *Der Junge Hegel* s. 423).

10. K. Marx, *Das Elend der Philosophie* s. 227 ff., K. Marx, Fr. Engels, *Das Kommunistische Manifest*, MEW bd 4, s. 462 f.

11. K. Marx, *Das Elend der Philosophie* s. 174.

12. K. Marx, Fr. Engels, *Das Kommunistische Manifest*, MEW bd 4, s. 475.

13. K. Marx, *Das Elend der Philosophie* s. 139 f.
14. Marx betecknar detta i sitt manuskript *Arbeitslohn* (a.a., s. 555) t. o. m. som 'lönarbetets positiva sida'.
15. Marx, Engels, *Das Kommunistische Manifest*, a.a., s. 465 f. – Angående kapitalets civilisatoriska roll se även *Grundsätze des Kommunismus*, MEW bd 4, s. 311 ff. I *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* återkommer Marx till tanken på den civilisatoriska roll som tillkommer det kapitalistiska produktionssättet såsom det första sedan det mänskliga samhällets uppkomst vilket har tendensen att utbreda sig över hela världen, eller riktigare att införliva hela världen (311 ff.).
16. K. Marx, Fr. Engels, *Das Kommunistische Manifest*, a.a., s. 466 f. (kurs. E. M.).
17. Fr. Engels, *Grundsätze des Kommunismus*, MEW bd 4, s. 367.
18. I sina skrifter från 1846 till 1848 skiljer Marx och Engels ännu icke på den socialt nödvändiga arbetstiden och arbetstiden överhuvud. De skiljer ej heller på arbetskraft och arbete, då de talar om 'försäljningen av arbetet', 'arbetets pris' osv., formuleringar som Marx mot slutet av 1850-talet korrigerar, särskilt i *Grunddragen* och *Theorien fiber den Mehrwert*. Engels understryker denna korrigering i sina trettio år senare skrivna förord till *Das Elend der Philosophie* (MEW bd 21, s. 183) och *Lohnarbeit und Kapital* (MEW bd 22, s. 202 ff.).
19. K. Marx, *Das Elend der Philosophie* s. 87f.; Fr. Engels, *Grundsätze des Kommunismus* s. 363 ff.; K. Marx, *Arbeitslohn*, a.a., s. 535; K. Marx, *Lohnarbeit und Kapital* s. 426 f.; K. Marx, Fr. Engels, *Das Kommunistische Manifest*, a.a., s. 467 f.
20. K. Marx, *Arbeitslohn*, a.a., s. 542 f.
21. A.a., s. 547; Fr. Engels, *Grundsätze des Kommunismus* s. 365; K. Marx, *Rede über die Frage des Freihandels*, MEW bd 4, s. 454.
22. K. Marx, *Rede über die Frage des Freihandels*, a.a., s. 455.
23. K. Marx, *Das Elend der Philosophie* s. 92 f.
24. K. Marx, *Arbeitslohn*, a.a., s. 543 f. Det är detta ställe som gör det möjligt att tillskriva den unge Marx en teori om samtidigt absolut och relativ pauperisering. Vi kommer senare att se vad det blir av denna teori under förarbetet till *Kapitalet*.
25. K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Einzelausgabe, Dietz-Verlag, Berlin 1956, bd II, s. 575 ff.
26. K. Marx, *Arbeitslohn*, a.a., s. 541.
27. K. Marx, Fr. Engels, *Das Kommunistische Manifest*, a.a., s. 468.
28. K. Marx, *Arbeitslohn*, a.a., s. 542.
29. Det var detta som Proudhon inte förstod, när han drömde om att konkurrensen skulle återställas sedan kapitalismen störtats. 'Konkurrens och förening stödjer varandra' skrev han i *Philosophie de la Misère* (utg. 1867, bd 1, s. 208). Marx svarade honom att försöket att återställa konkurrensen i ett socialistiskt samhälle skulle medföra risken för återkomsten av all den nöd och anarki som det individuella bytet och konkurrensen skapar inom det kapitalistiska samhället (K. Marx, *Das Elend der Philosophie* s. 97 f.). Daniel Guerin, som ändå försöker att rehabilitera Proudhon som 'självstyrets fader', är tvungen att i stort sett acceptera denna marxistiska kritik som välgrundad (Daniel Guerin, *L'Anarchisme*, Editions Gallimard, Paris 1965, s. 65).
30. K. Marx, *Das Elend der Philosophie* s. 97.

31. Fr. Engels, *Grundsätze des Kommunismus*, a.a., s. 369.
32. K. Marx, *Das Elend der Philosophie* s. 175.
33. K. Marx, Fr. Engels, *Das Kommunistische Manifest*, a.a., s. 468.
34. Fr. Engels, *Grundsätze des Kommunismus*, a.a., s. 369.
35. K. Marx, *Das Elend der Philosophie* s. 180.
36. Fr. Engels, *Grundsätze des Kommunismus*, a.a., s. 375 f.
37. Se i detta sammanhang Otto Morf, *Das Verhältnis von Wirtschaftstheorie und Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx*, A. Francke Verlag, Bern 1951, och Peter Bollhagen, *Soziologie und Geschichte*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1966.
38. Talcott Parsons och Neil J. Smelser, *Economy and Society*, Routledge and Kegan Paul, London 1957, s. 6 f., 21 etc.
39. A.a., s. 83
40. A.a., s. 42.
41. A.a., s. 22.
42. A.a., s. 104 ff.
43. Jfr det sätt på vilket Talcott Parsons behandlar slaveriet. Slavarna köps och säljs på slavmarknaden 'oberoende av de tjänster de uträttar' (s. 12). Men eftersom de ändå är människor har slavhåll-lama alltid visat ett visst minimum av hänsyn till deras familjeliv (s. 137). Ett kort samtal med någon specialist på det gamla Roms ekonomiska historia eller en flyktig analys av det ekonomiska systemet i SS förintelsläger kunde ha räddat honom från att skriva dylika absurditeter.
44. A.a., s. 114, 121 f.

Kapitel 5

1. Fr. Mehring, *Karl Marx – Geschichte seines Lebens*, Leipziger Buchdruckerei, Leipzig 1920, s. 182 (Karl Marx, Gidlunds, 1971).
2. Roman Rosdolsky har i en fängslande undersökning behandlat Engels' felaktiga uppfattning om 'de historielösa folken' (dvs. de små slaviska nationaliteterna), vilken kommer till uttryck hela *Neue Rheinische Zeitung* igenom samt i åtskilliga artiklar från 1850-talet, och som är en följd av den roll som tjecker, kroater och rutener kom att spela under revolutionen 1848. Rosdolsky visar hur Engels' uppfattning av denna roll beror på bristande förståelse för dess socialekonomiska orsaker, dvs. för klassmotsättningarna mellan å ena sidan tjeckiska, slovakiska, kroatiska och rutenska bönder, och å den andra revolutionära polska och ungerska godsägare (Friedrich Engels und das Problem der 'geschichtslosen Völker', *Archiv für Sozialgeschichte*, bd 4, 1964, s. 87-282, Verlag für Literatur und Zeitgeschichte, Hannover).
3. K. Marx, *Ansprache der Zentralbehörde an den Bund vom März 1850*, MEW bd 7, s. 245.
4. K. Marx, Fr. Engels, *Revue – Mai bis Oktober* i *Neue Rheinische Zeitung – Politisch-ökonomische Revue*, 5. und 6. Heft, Mai–Okt. 1850, MEW bd 7, s. 440.
5. MEGA I, 3, s. 576 f.
6. K. Marx, Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie* s. 381 f., 506.

7. Fr. Engels' inledning till *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848-1850*, MEW bd 22, s. 511 f.
8. Se särskilt analysen av skatteåtgärderna och Banque de Frances hållning efter februarirevolutionen 1848 (K. Marx, *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848-1850*, MEW bd 7, s. 24 f.
9. K. Marx, Fr. Engels, *Revue, Neue Rheinische Zeitung – Politisch-ökonomische Revue*, Zweites Heft, Februar 1850, MEW bd 7, s. 219.
10. A.a., s. 220 f. Den kinesiska s. k. Tai-Ping-revolutionen utbröt den 11 januari 1851, mindre än ett år efter att den förutsagts av Marx och Engels.
11. A.a., häfte 4, april 1850, s. 292 ff.
12. A.a., häfte 5, *Revue – Mai bis Oktober*, s. 424 ff.
13. A.a., s. 434 f.
14. A.a., s. 440.
15. A.a., s. 312. – Se även Marx' brev till Engels den 19 augusti 1852 (MEW bd 28, s. 115 f.).
16. Pauperismus und Freihandel – Die drohenden Handelskrise, artikel för *New York Daily Tribune* den 1 november 1852 (MEW bd 8, s. 367-373).
17. Artikelserie under titeln *Die Handelskrise für Neue Oder Zeitung* 11-25 januari 1855 (MEW bd 10, s. 602-609) och *New York Daily Tribune* 20 januari 1855 (MEW bd 10, s. 116-621).
18. 'Principiellt bör man i den politiska ekonomin aldrig sammanställa ett enstaka års siffror i syfte att därav härleda några allmänna lagar. Man måste alltid utgå från ett genomsnitt av sex à sju år – den tidsrymd under vilken den moderna industrin genomlöper sina olika faser av välstånd, överproduktion, stagnation och kris och fullbordar sitt oundvikliga kretslopp' (K. Marx, *Rede über den Frei-handel*, MEW bd 4, s. 450).
19. N. Rjazanov i K. Marx, Fr. Engels, *Gesammelte Schriften* 1852-1862, bd 1, s. 453.
20. MEW bd 25, *Das Kapital* bd III, s. 580 f.
21. MEW bd 8, s. 371 f.
22. MEW bd 8, s. 491 ff.
23. MEW bd 8, s. 373.
24. Rjazanov a.a., s. 500.
25. Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, Vereinigung internationaler Verlagsanstalten, Berlin 1923, s. 371 ff.
26. Brevväxling mellan Fr. Engels och K. Marx, MEW bd 29, s. 41 f. och s. 75: Engels' brev till Marx den 14 april 1856, Marx' brev till Engels den 26 september 1856.
27. Engels' brev till Marx den 29 oktober 1857, a.a., s. 204.
28. A.a., s. 291 f., 296 ff.
29. A.a., s. 360 f.
30. Se hans artikel *Handeln med Kina* för *New York Daily Tribune* den 3 december 1859 (MEW bd 13, s. 540-544).

31. Michael Tugan-Baranowsky, *Studie zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Fischer Verlag, Jena 1901. Boken analyserades kritiskt framför allt av Rosa Luxemburg (*Die Akkumulation des Kapitals* s. 239-244).
32. Alvin H. Hansen i Alvin H. Hansen och Richard V. Clemence, *Business Cycles and National Income*, Readings in N. W. Norton and Co, New York 1953, s. 129. – Jfr även Prof. Wassily Leontieff, 'The Significance of Marxian Economies for Present Day Economic Theory' (*American Economic Review* vol 28, nr 1, supplement mars 1938, s. 3).
33. Jag har behandlat detta problem mer ingående i *Traité d'économie marxiste* bd 1, s. 449-467.

Kapitel 6

1. *Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx*, MEW bd 29, s. 232.
2. Jfr Marx' brev till Lassalle den 21 december 1857: 'Den rådande kommersiella krisen har sporrat mig att nu på allvar ge mig i kast med utarbetandet av ekonomins grunddrag och även att förbereda någonting om den rådande krisen' (MEW bd 29, s. 548).
3. *Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx*, MEW bd 27, s. 228.
4. Marx-Engels-Lenin-institutets förord till K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie*, Dietz-Verlag, Berlin 1953, s. IX.
5. M. Rubel, *K. Marx, - Essai de biographie intellectuelle*, Librairie Rivière, Paris 1957, s. 297.
6. Franz Mehring, *Karl Marx – Geschichte seines Lebens*, s. 263.
7. *Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx*, MEW bd 29, s. 463 samt dessförinnan s. 309 f.
8. A.a., s. 319.
9. Och han själv - i anteckningarna och de ekonomisk-filosofiska manuskripten från 1844!
10. K. Marx, *Lohnarbeit und Kapital*, MEW bd 6, s. 405.
11. I inledningen beskriver Marx den dialektiska metod som gjort det möjligt för honom att upptäcka det abstrakta arbetets kategori (*Grundrisse* s. 21-29 eller MEW bd 13, s. 631-639). Naville understryker med rätta att denna kategori kan påvisas redan hos andra författare, särskilt Hegel och Adam Smith (*De l'Aliénation la Jouissance* s. 399). Marx påpekar själv att Benjamin Franklin i stor utsträckning närmat sig upptäckten av denna kategori (*Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEW bd 13, s. 41 f.). Rosdolsky understryker dock att hos Ricardo det abstrakta arbetets specifika karaktär som bytesvärdets källa i motsats till det konkreta arbetet som bruksvärdets inte analyserats (R. Rosdolsky, *Ein neomarxistisches Lehrbuch der politischen Ökonomie*, *Kyklos* bd XVI, häfte 4, 1963, s. 642).
12. K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie* s. 37.
13. K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie* s. 37. Vi kommer i denna skrift inte att behandla *Teorier om mervärdet*, vilken betraktas som *Kapitalets* 4:e band fastän den skrivits före första bandet.
14. A.a., s. 45 ff.
15. A.a., s. 45 ff.
16. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 230.

17. Marx själv betraktade den allmänna analysen av mervärdet som sitt huvudbidrag till den vetenskapliga ekonomin, bortsett från dess specifika former som profit, ränta, jordränta osv. (brev till Engels den 24 augusti 1867, MEW bd 31, s. 326).

18. Detta stycke förefaller ge Pierre Naville rätt, när denne hävdar att Marx i *Grunddragen* ännu inte skiljer på 'arbete' och 'arbetskraft' (*De l'Aliénation à la Jouissance* s. 432). I verkligheten finns det i *Grunddragen* (liksom f. ö. också i *Teorier om mervärdet*) visserligen några avsnitt där denna distinktion inte är gjord, men samtidigt är det gott om avsnitt där Marx mycket väl skiljer mellan 'arbete' och 'arbetsförmåga', vilket senare motsvarar 'arbetskraft'. Se särskilt *Grundrisse* s. 200 ff., 491, 497, 502 f., 565 f. osv. Stycket på s. 566 är särskilt betecknande. Marx talar om att 'arbetsförmågan' ges i byte, dvs. bruksvärdet av denna 'arbetsförmåga', som just möjliggör kapitalets värdestegring: 'Genom att kapitalet tar arbetsförmågan i byte som motvärde har det bytt till sig (tillägnat sig) arbetstiden ... utan motvärde.'

19. K. Marx, *Grundrisse der politischen ökonomie* s. 213 f.

20. K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie* s. 47.

21. I 'inledningen' till *Grundrisse*, som publicerades 1903 av Kautsky i *Die Neue Zeit*, preciserar Marx att det 'abstrakta arbetets' begrepp inte kunnat utvecklas före den tidpunkt då den arbetskraft som kallas 'fabriksarbetare' faktiskt med lätthet kunde överflyttas från den ena industribranschen till den andra: 'Likgiltigheten gentemot det särskilda arbetet motsvarar en samhällsform där individerna med lätthet övergår från det ena arbetet till det andra och arbetets särskilda art för dem ter sig tillfällig och därför likgiltig. Arbetet har här inte bara som kategori utan i verkligheten blivit till ett medel att skapa rikedom överhuvud och har därför upphört att som kall vara sammanvävt med individens särskilda karaktär. Detta tillstånd har utvecklats längst i det borgerliga samhällets modernaste existensform, nämligen Förenta Staterna' (*Grundrisse* s. 25).

22. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 367 f.

23. Ett av de mest berömda uttrycken för denna kritik av 'motsägelsen' mellan *Kapitalets* första och tredje band formulerades 1896 av Eugen von Böhm-Bawerk i *Zum Abschluss des Marxschen Systems (Karl Marx and the Close of his System)*, s. 30 ff., Augustus M. Kelly Ed., New York 1949). Den har sedan dess upprepats oräkneliga gånger, särskilt av Pareto i andra bandet av *Les Systèmes socialistes* (s. 354 f., 358 f.; Marcel Giard Editeur, Paris 1926).

24. I sitt brev till Lasalle den 11 mars 1858 påpekar Marx motsägelsen mellan Ricardos värdelära och profitteori (MEW bd 29, s. 554). Den marxistiska teorin om profitkvotens utjämning gör det möjligt att undvika en analog motsägelse.

25. K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie* s. 48.

26. Marx utvecklade sin teori om jordräntan i form av en kritik av Ricardos och Rodbertus' teorier. Han upptäckte att det i motsats till Ricardos antaganden inte bara rör sig om en differentialränta (en överprofit för kapital som investerats i bördigare mark än den som ger genomsnittsprofit) utan också om en absolut ränta, som är ett resultat av att kapital som investeras i jordbruket får en lägre organisk sammansättning än kapital i industrin. Det i jordbruket investerade kapitalet avkastar därför ett mervärde som inte berörs av profitkvotens utjämning, eftersom den fasta egendomen hindrar det fria inflödet av kapital till denna sektor. Allt i jordbruket investerat kapital avkastar på detta sätt en överprofit (i förhållande till genomsnittsprofiten i andra ekonomiska sektorer), som jordägarna tillägnar sig.

27. *Briefwechsel zwischen Fr. Engels und K. Marx*, MEW bd 30, s. 248 f.

28. Fr. Mehring, *Karl Marx – Geschichte seines Lebens* s. 294 f.
29. *Briefwechsel zwischen Fr. Engels und K. Marx*, MEW bd 30, s. 23.
30. K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Dietz-Verlag, Berlin 1959, del 2, s. 500.
31. K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie* s. 52.
32. Marx själv använder samma teori ännu i *Filosofins elände* (s. 111-114).
33. K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie* s. 86.
34. A.a., s. 86.
35. A.a., s. 98.
36. A.a., s. 125 f.
37. Jag har granskat den traditionella kritiken av arbetsvärdeläran i *Traité d'Economie Marxiste* bd 2, s. 404-411.
38. Frank H. Knight, *Value (Encyclopedia of Social Sciences* bd XV, s. 218 f. New York 1935).
39. För att förenkla resonemanget lämnar vi faktorn jord åt sidan. Man kan dock med lätthet åter integrera den i argumenteringen utan att modifiera denna.
40. Hur förklarar man då att 'fabriker som löper alldeles av sig själva' uppnår profit, som dock måste ha sin upprinnelse i mervärdet? Så länge sådana fabriker utgör undantag och icke regel, åstadkommer de profit utan att något mervärde produceras inom deras väggar, dvs. de tillägnar sig helt enkelt via kapitalkonkurrensens mekanism en del av det mervärde som produceras av arbetare i andra företag. Men när den tid är inne då den fullständiga automationen blir allmän i alla företag måste profiten och mervärdet med nödvändighet dö bort. I ett av allmän automation skapat uppenbart överflöd finns ingen plats för någon 'marknadsekonomi'.
41. Joseph Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York, Oxford University Press, 1954, s. 558 f.
42. Det är betecknande att när ekonomerna vill mäta det verkliga ekonomiska framåt-skridandet så är de tvungna att falla tillbaka på ökningen av det levande arbetets produktivitet (jfr Jean Fourastie, *Le Grand Espoir du XXe Siècle*, Paris 1952, Presses Universitaires de France, s. 7-31), däremot inte på någon 'kapitalproduktivitet' eller 'markproduktivitet', vars tillväxtkoefficienter de inte är i stånd att beräkna som indikatorer för den ekonomiska tillväxten.
43. Oskar Lange, *Marxian Economics and Modern Economic Theory (The Review of Economic Studies*, juni 1935, s. 189-201).
44. A.a., s. 194.
45. En av de orsaker som vållar missförstånd av detta slag är missuppfattningen av de reproduktionsscheman som finns i *Kapitalets* andra band. Dessa scheman har ingalunda till uppgift att förklara det kapitalistiska produktionssättets 'statiska jämvikt'. De försöker tvärtom förklara hur detta produktionssätt kan äga bestånd trots ständiga jämviktsstörningar och periodiska avbrott i den utvidgade produktionen.
46. A.a., s. 198 f.
47. Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, London, MacMillan, 1949, Joan Robinson, *The Labour Theory of Value: A Discussion (Science and Society* 1954).

48. Roman Rosdolsky, *Joan Robinsons Marx-Kritik (Arbeit und Wirtschaft 1958, s. 178 ff.)*.
49. Som Lange felaktigt påstår (a.a., s. 195).
50. Roman Rosdolsky, *Joan Robinsons Marx-Kritik* s. 182 f.
51. Maurice Godelier, *Rationalité et irrationalité en économie*, Paris, Maspero, 1966, s. 148.
52. Se det i följande kapitel återgivna citatet från *Grundrisse* s. 89 f.
53. Se hans definition av varan (*Rationalité et irrationalité en économie* s. 212 f.): 'För Marx är en vara ett föremål (!) som kännetecknas av två egenskaper: a) det är nyttigt, och härigenom äger varan ett bruksvärde ... b) det byts i ett visst förhållande mot andra nyttigheter. Det har ett bytesvärde, och det har detta bytesvärde endast därför att det först har ett bruksvärde för andra.' Jfr vad Marx själv i det berömda avsnittet i första kapitlet i *Kapitalets* första band säger om varans fetischkaraktär: 'Vad som är giltigt för denna särskilda produktionsform, varuproduktionen, nämligen att de inbördes oberoende privatarbetenas specifikt sociala karaktär består i deras identitet som mänskligt arbete ... det ter sig, både före och efter denna upptäckt, som lika slutgiltigt för dem som är bundna av varuproduktionens förhållanden ...' Dessa ord förefaller adresserade till alla som tänker bevara 'varuproduktionen' och arbetsprodukternas 'värde' under socialismen.
54. Maurice Godelier, a.a., s. 147 f.
55. Jfr Fr. Engels, *Herrn Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, MEW bd 20, s. 258 ff.

Kapitel 7

1. Den förste som på allvar behandlat detta problem är Henryk Grossman (*Die Änderung des Aufbaus des Marxschen Kapitals und ihre Ursachen, Archiv für die Geschichte des Sozialismus* 1929). Enligt honom orsakades ändringen i *Kapitalets* planering av Marx' beslut att behandla mervärdet i dess helhet, oberoende av de former i vilka det uppträder, som profit, ränta osv. Det är sant att Marx i ett brev till Engels den 15 augusti 1863 omtalar att han 'har varit tvungen att kullkasta alltihop' (*Briefwechsel Zwischen Fr. Engels und Karl Marx*, MEW bd 30, s. 369. Marx hade dock redan i *Grunddragen* till fullo utvecklat mervärdets kategori, oberoende av dess olika former. Roman Rosdolsky har i sin artikel 'Das Kapital im allgemeinen und die Vielen Kapitalen' (Kyklos bd VI häfte 2, 1953) skilt på 13 varianter av Marx' plan för *Kapitalet*, skisserade mellan september 1857 och april 1868.
2. R. Rosdolsky, *Ein neomarxistisches Lehrbuch der politischen Ökonomie* (Kyklos bd XVI häfte 4, 1963) s. 651.
3. Lösningen av reproduktionens problem angav Marx för första gången i ett brev till Engels den 6 juli 1863 (*Briefwechsel zwischen Fr. Engels und K. Marx* MEW bd 30, s. 362-367).
4. *Briefwechsel zwischen Fr. Engels und K. Marx*, MEW bd 29, s. 260.
5. Gino Longo (*Il metodo dell' economia politica, Editori Riuniti*, Rom 1965, s. 120-125) citerar härtill Marx' brev till Lachâtre den 18 mars 1872.
6. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 742 f.
7. Jfr i detta sammanhang också de ställen som behandlar nödvändigheten för kapitalet att utvidga sin cirkulation, dock ingalunda i riktning mot icke-kapitalistiska miljöer: 'Det vid en viss punkt skapade mervärdet kräver att det vid en annan punkt skapas mervärde mot vilket det byts' (*Grundrisse* s. 311).
8. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 755.
9. A.a., s. 89.

10. A.a., s. 89 f.
11. A.a., s. 305.
12. A.a., s. 305.
13. A.a., s. 527.
14. Detta är en förvånande antecipation av Böhm-Bawerks kapitalteori.
15. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 594 f.
16. A.a., s. 592.
17. A.a., s. 593.
18. A.a., s. 231.
19. Det är detta som Kostas Alexos inte tycks ha förstått när han ställer mot varandra Marx' 'positivism', som beundrar industrialiseringens verkningar, och hans 'romanticism', som beklagar samma verkningar (*Marx, penseur de la technique*, s. 81). I verkligheten förenar Marx' bedömning de båda motsatta aspekterna hos industrin och den ekonomiska tillväxten under kapitalismen.
20. Bortsett givetvis från den variant där en regim låter en betydande del av borgarklassen överleva som statsrentier, en variant som förutsetts av Engels i *Anti-Dühring*.
21. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 317.
22. A.a., s. 412.
23. Jfr särskilt Hans Paul Bahrtdt, Walter Dirks u.a., *Gibt es noch ein Proletariat?* Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1962, s. 88-89, 92.
24. Som en källa av många kan här särskilt nämnas Hans Magnus Enzensberger, *Culture ou mise en condition*, Grasset, Paris 1962.
25. Jfr Sweezy och Baran, *Monopoly capital*, Monthly Review Press, New York 1966, s. 346 ff., där tonvikten ligger på den absoluta tomhet – *doing nothing* – som för en stor del av de amerikanska massorna kännetecknar fritiden.
26. Erich Fromm, *The Sane Society*, London 1959, s. 321 ff.
27. Jfr. Jean Fallot, *Marx et le machinisme*, Editions Cujas, Paris 1966, s. 183-188. Planeringen medger också en betydande besparing av överskottsarbete.
28. T. o. m. en så konformistisk författare som George Soule (*The Shape of To-Morrow*, Signet Key Book, 1958, s. 121) medger möjligheten av tjugofyrtimmarsveckan 1990 eller senast i början av 21:a århundradet.
29. Kostas Axelos, *Marx – penseur de la technique*, Les Editions de Minuit, Paris 1966, s. 265, 268.
30. Jean Fallot, *Marx et le machinisme* s. 40.
31. Beträffande vetenskapsmännen se särskilt Hannah Arendt, *Condition de l'Homme moderne*, Calman-Lévy, 1961, s. 365; beträffande ingenjörer Allain Tourraine i *Traité de Sociologie, de Friedmann et Naville*, bd 1, s. 420 ff., Librairie Armand Colin, Paris 1961; beträffande båda grupperna Günther Hillmann, *Zum Verständnis der Texte* (K. Marx, *Texte zu Methode und Praxis* bd II, s. 203).

32. Jfr J. N. Dawydow, *Freiheit und Entfremdung*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1964, s. 114: 'Det kommunistiska samhällets utvecklingsperspektiv är att skapa ett samhälle av vetenskapsmän.'

33. För en mer ingående granskning av förhållandet mellan tekniskt framåtskridande och det klasslösa samhället se kapitel 11.

Kapitel 8

1. De båda breven liksom Marx' svar till Engels den 14 juli 1853 finns i MEGA III 1, s. 474-477, 478-482, 483-487. Artikeln från den 10 juni 1853 publicerades i *New York Daily Tribune* den 25 juni 1853.

2. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 375-413.

3. Maurice Godelier har skrivit en provisorisk bibliografi över Marx' och Engels' skrifter rörande det 'asiatiska produktionssättet'; den upptar dock inte *Theorien über den Mehrwert*, ej heller några andra ställen i *Grunddragen* än kapitlet 'Former som föregår den kapitalistiska produktionen' (*La pensée* nr 114, april 1964, s. 56-66).

4. Se här till Karl A. Wittfogel, *Die orientalische Despotie*, Verlag Kiepenheuer & Wirtsch, Köln/Berlin 1962. Wittfogel publicerar här en ganska fullständig översikt över alla ställen hos Lenin som hänför sig till denna 'asiatism'.

5. Se särskilt George Plechanov, *Introduction à l'Histoire sociale de la Russie*, Paris 1926, Editions Bossard, s. 4: 'Vi vet nu att inte bara Ryssland liksom Västeuropa har genomgått feodalismens fas, utan också att samma fas har förekommit i Egypten, Kaldéen, Assyrien, Persien, Japan, Kina, med ett ord i alla eller i det närmaste alla civiliserade länder i Orienten.' På samma sida talar författaren emellertid också om 'Orientens stora despotier'. I *Les Questions fondamentales du marxisme* (s. 53, Editions sociales, Paris 1947) hade han bevarat begreppet om ett asiatiskt produktionssätt och med rätta understrukt att detta produktionssätt inte bör anses ha föregått den antika produktionen (slaveriet).

6. V. J. Lenin, *Oeuvres complètes*, Editions sociales 1959, bd 21, s. 40.

7. Årgång 1 nr 2 s. 370-378. – Lucien Goldmann påpekar för mig att det inte var Rjzanovs förtjänst att begreppet 'det asiatiska produktionssättet' återupptogs, utan de ungerska kommunisterna som från 1920 i Wien utgav tidskriften *Kommunismus* och där fick i gång diskussionen.

8. Se K. A. Wittfogel, *Die orientalische Despotie*.

9. Några exempel: W. I. Advijevs handbok *Geschichte des alten Orients*, som 1948 publicerades i Moskva och översattes 1953 (*Volk und Wissen*, Volkseigener Verlag, Berlin) stödjer sig på V. V. Struves åsikter för att påstå att 'Indien och Kinas folk har genomgått samma utveckling från gentilförfattning till slaveri (s. 12). Kuo Mo-jo talar ännu 1950 om det antika Kinas 'slavhållarsamhälle' som övergår i en feodalordning ('La société esclavagiste chinoise', i *Recherches internationales à la lumière du marxisme* nr 2, maj-juni 1957, s. 32 f., 41, 51), trots att det uppenbarligen rör sig om ett samhälle där det väl fanns slavar men där dessa ingalunda blivit till produktionssättets främsta kännetecken. Ännu 1958 talar den i Peking publicerade *An Outline History of China* (Foreign Language Press) om Kinas äldsta klassamhälle (Shangdynastins) som 'ett på slaveri baserat samhälle' (s. 15).

10. K. A. Wittfogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, Hirschfeld Verlag, Leipzig 1931, s. 768.

11. Se härtill Maurice Godelier, 'La notion de "mode de production asiatique" et les schemas marxistes d'évolution des sociétés', *Cahier du C.E.R.M.* s. 26-27, och Eric Hobsbawm, *Introduction to Karl Marx: Precapitalist economic formations*, London, Lawrence and Wishart, 1964, s. 61-63.

12. Se i detta sammanhang bl. a. A. Benuchtam, *Sotsialno-ekonomitsheskii Stroj Orgono-Enisejskig Fiourok VI-VIII wekow* (Orchon- och jenisejturkarnas socialekonomiska system från 500-700-talet), Moskva-Leningrad 1964. S. E. Tolybekow (*Voprossi Istorii* nr 1 1955) präglar t. o. m. begreppet 'patriarkalisk feodalism' ... med kollektivt ägande av jorden!

13. K. A. Wittfogel hänvisar härtill i *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*.

14. John Stuart Mill talar 1848 om ett 'orientaliskt samhälle', och Richard Jones använder redan 1831 begreppet 'asiatiskt samhälle' (Wittfogel s. 489).

15. Eric Hobsbawm ger på s. 22 i sin redan omnämnda skrift en ganska fullständig lista över dessa verk. Den omfattar bl. a. Berniers *Voyages*, Raffles' *L'Historie de Java*, C. Fosters *Géographie historique de l'Arabie* och J. Childs *Treatise on the East India Trade*. Pierre Naville (*La Chine future*, Paris 1952, Les Editions de Minuit, s. 89-93) påminner om att Berniers *Voyages* skrevs för att motverka ett projekt av Ludvig XIV, som skulle ha gått ut på att förklara all mark i Frankrike för kunglig egendom – åtminstone tillskrev absolutismens motståndare honom ett sådant projekt.

16. Maximilian Rubel pekar på två studier av Marx som tillkom 1853. Den ena behandlar det skotska bysamhället (*The Duchess of Sutherland and Slavery*) och publicerades i *New York Daily Tribune* den 9 februari 1853. Den andra behandlar förhållandet mellan absolut monarki och administrativ decentralisation i Spanien (M. Rubel, *Essai de biographie intellectuelle*, Paris, Rivière, 1959, s. 297-301).

17. Beträffande Indien: 'Man kan säga att privat äganderätt till hus och trädgårdar från 500-talet f. Kr. var erkänd i stads- och förstadsområden. Men någon privat äganderätt till odlad jord förekom i allmänhet inte' (D. D. Kosambi, *An Introduction to the Study of Indian History*, Popular Book Depot, Bombay 1956, s. 145). Beträffande Kina jfr Henri Maspero, citerad i Pierre Navilles *La Chine future*, s. 96-98. Beträffande islams klassiska rike och ottomanska rikets början se Reuben Levy, *The Social Structure of Islam*, s. 13 och 401 (Cambridge University Press, Cambridge 1962).

18. Den klassiske indiske författaren Kautilya skriver i sin *Arthasastra*: 'Samghas (stam- och bygemenskap) är ointagliga på grund av sin enighet' (citerat i Debiprasad Chattopadhyaya, *Lokayata, A Study in Ancient Indian Materialism*, Peoples Publishing House, New Dehli 1959, s. 173).

19. Se beskrivningen av den gamla indiska byn hos H. D. Malaviva, 'Village Communities in India, a Historical Outline' (i A. R. Desai, *Rural Sociology in India*, The Indian Society of Agricultural Economics, Bombay 1959, s. 164-170). Särskilt betecknande är följande passus (s. 170): 'Det ursprungliga sättet att avlöna byns tjänare (hantverkare) var att de antingen erhöill en arrendefri, ibland även skattefri jordlott, eller också tilldelades de en viss del av det kollektiva spannmålsförrådet...'

20. Engels brev till Marx den 6 juni 1853, MEW bd 28, s. 259).

21. Se D. D. Kosambi, a.a., s. 280, beträffande det klassiska indiska guptariket.

22. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie*, s. 377: 'De gemensamma villkoren för verklig tillägnelse genom arbete – vattenledningar (mycket viktiga hos asiatiska folk), kommunikationsmedel osv. – framstår sedan som en högre enhets verk, nämligen den

över byarna svävande despotiska regeringens'. I *Les questions fondamentales du marxisme* (s. 43) tillägger Plechanov de geografiska villkor som nödvändiggör dessa arbetens avgörande betydelse. Något längre fram (s. 53) återkommer han till frågan: 'Och om dessa två typer (den på slavarbete byggda produktionen och det asiatiska produktionssättet, EM) skiljer sig avsevärt så är deras huvudsakliga särskiljande drag resultat av den geografiska miljöns påverkan.'

23. Jfr härtill *Grundrisse* s. 377. – K. S. Shelvankar, *Indian Feudalism*, citerad i A. R. Desai, *Rural sociology in India*, s. 150: 'Det är säkert att köpmännen och hantverkarna, dvs. den som klass av skråorganisationen representerade bourgeoisin, aldrig uppnått samma inflytande som dess europeiska motsvarighet, när denna tog makten i städerna. I Indien var staden nästan alltid statens utpost, styrd av centralt utnämnda förvaltningsorgan eller prefekter.'

24. Se *Grundrisse* s. 384. Se även A. R. Desai, *Rural sociology in India* s. 25. 'I det förbrittiska Indien var byarnas jordbruksproduktion väsentligen inriktad på att tillgodose bybefolkningens behov. Under den brittiska epoken förvandlas denna självförsörjningsekonomi till en marknadsekonomi.'

25. *Grundrisse* s. 405, – Jfr även Leo Trotskij, 'Resultat och perspektiv' (s. 176 i *The Permanent Revolution*, New Park Publications, London 1962): 'Sålunda spelade de ryska städerna bara en roll för konsumtionen, på samma sätt som de asiatiska despotiernas städer och i motsats till den europeiska medeltidens hantverks- och handelsstäder ... Var fanns då manufakturindustri och hantverk? På landsbygden, i anknytning till jordbruket.'

26. Marx betonar i *Grundrisse* (s. 407-408) betydelsen av ett fritt hantverk i städerna som en förberedelse till upplösningen av de gamla lantliga gemenskapsförhållandena genom kapitalet. I *Traité d'Economie Marxiste* (bd I, s. 148) har jag citerat Etienne Balazs motsvarande uppfattning beträffande städerna i det gamla Kina; jag vill påpeka att denna idé, som vanligen tillskrivs Max Weber, i verkligheten härrör från Marx.

27. Detta innebär uppenbarligen inte att de asiatiska nationerna skulle ha varit oförmögna att med egna medel nå fram till kapitalismen. Det förklarar helt enkelt varför Västeuropa från och med 1500-talet kunde vinna ett allt större försprång framför resten av världen. De asiatiska nationernas nuvarande underutveckling är inte ett resultat av det 'asiatiska produktionssättet' utan av den fördröjning som deras underordning till följd av den europeiska penetrationen har inneburit. Den asiatiska nation som lyckats bevara ett faktiskt oberoende, Japan, har även i stor utsträckning lyckats undgå underutvecklingen.

28. Maurice Godelier, 'La notion de "mode de production asiatique" et les schémas marxistes dievolution des sociétés', *Cahier du CERM*; Jean Chesneaux, *La Pensée* nr 114, april 1964; Jean Surêt-Canale, *La Pensée* nr 117, oktober 1964. Den sistnämnde förklarar (på s. 68) att det 'asiatiska produktionssättet' är en universell företeelse, ett stadium som alla samhällen genomgått.

29. Jean Chesneaux (a.a., s. 42) betonar: 'Man bör fråga sig huruvida denna föreställning om ett "ekonomiskt toppstyre" inte täcker även andra funktioner än underhållet av fördämningar och kanaler, t. ex. kontrollen över växtföljden på fälten och ansvaret för dessas säkerhet ... det militära beskyddet av byarna mot nomadräder och främmande inkräktares styrkor, statens direkta ansvar för produktionssektorer som övergick bygemenskapens förmåga, t. ex. bergsbruk och metallframställning ...' Tydligt hamnar man i en *petitio principii* så snart man inte betraktar bevattningsanläggningarna som huvudvillkoret för tillkomsten av en sådan företagarstat. Ty varför har i andra samhällen bysammanslutningen, de första stadskorporationerna eller den lokala aristokratin kunnat fylla de funktioner som Chesneaux uppräknar, medan dessa i det 'asiatiska produktionssättet' blir statens sak?

30. Maurice Godelier, a.a., s. 30.

31. Så förhåller det sig t. ex. med arbetets kollektiva organisation i de västafrikanska byarna; den utvecklas omärkligt från kollektiv ömsesidig hjälp till arbete åt 'de mest framstående männen' i utbyte mot gåvor, och slutligen till knappast beslöjad dagsverksskyldighet (jfr Claude Meillassaux, *Antropologie économique de Gouro de Côte d'Ivoire*, Mouton, Paris 1964, s. 175-185).

32. I sin tolkning av hunnerrikets samhällsstruktur kommer Jan Harmatta till en liknande slutsats: 'Samhället på Attilas tid var utan tvivel ett klassamhälle, men de hos hunnerna dominerande produktionsförhållandena motsvarade inte kategorierna hos ett stabiliserat samhällssystem som slavsamhället eller feodalsamhället. Hunnersamhällets främsta kännetecken är just dess övergångskaraktär: det är ett klassamhälle men med motståndskraftiga kvarlevor från den gamla klan-organisationen.' (Jan Harmatta, 'La Société des Huns à l'époque d'Attila', *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*, nr 2, maj-juni 1957, s. 238.)

33. Jean Chesneaux, a.a., s. 41: 'Det asiatiska produktionssättet tycks vara kännetecknat av att bysamhällets produktiva aktivitet är kombinerad med den ekonomiska interventionen av en statlig auktoritet som exploaterar denna aktivitet.'

34. Maurice Godelier, a.a., s. 21.

35. Se Maurice Godelier, a.a., s. 33, beträffande det asiatiska produktionssättets upplösningformer.

36. Man bör i detta sammanhang påminna om att det avsnitt i *Grunddragen* som behandlar det 'asiatiska produktionssättet' ingår i ett underkapitel med rubriken *Former som föregår den kapitalistiska produktionen* och som är inskjutet i ett kapitel ägnat åt kapitalets primitiva ackumulation. Det framgår omedelbart av sammanhanget att detta stycke har en bestämd innebörd: det gäller att visa varför inom det 'asiatiska produktionssättet' även den mest omfattande penningackumulation inte lett till någon kapitalackumulation. Lenin karaktäriserar 1914 likaledes den 'asiatiska despotismen' på följande sätt: 'Alla vet att detta slags politiska regimer åtnjuter en mycket stor stabilitet i samhällen vars ekonomi företrädesvis präglas av helt patriarkaliska, förkapitalistiska drag och en svag utveckling av marknadsekonomin och klassdifferentieringen' (Lenin, *Werke* bd 20, s. 406, Dietz-Verlag, Berlin 1961). Man kommer i denna beskrivning knappast att känna igen det samhälle som påstås vara placerat mellan stamkommunismen och slaveriets samhälle. Det är riktigt att Marx i *Grunddragen* också karaktäriserar det asiatiska produktionssättet som en av de former för kollektivt jordäggande som framgått ur stamkommunismens upplösning – jämförlig med *ager publicus* i Rom och det kollektiva jordägandet hos germaner och slaver (s. 380–386). Utan tvivel är det detta stycke som vilselett en del författare. Men i samma sammanhang klargör Marx att av alla dessa former för kollektivt ägande är det asiatiska produktionssättet det mest motståndskraftiga och varaktiga, vilket inneburit att det vidmakthållits fram till den moderna kapitalismens genombrott.

37. Romesh Dutt, *The Economic History of India* bd I, s. 107 (The Publication Division of the Government of India, New Delhi 1960).

38. I *Die orientalische Despotie* påstår Wittfogel (utan något som helst bevis) att Marx skulle ha mystifierat klasskaraktären hos det asiatiska produktionssättets 'byråkrati' av rädsla för att ett fördömande i detta sammanhang även skulle drabba byråkratin i den 'socialistiska stat' han ville skapa. Samma motiv skulle också ha fått honom att längre fram lägga sordin på sin uppfattning om det 'asiatiska produktionssättet'. Bortsett från att påståendets senare del inte alls bevisats utgör den förra en skandalös historieförfälskning, när den tillskriver Marx en

byråkratisk-stalinistisk uppfattning om statens karaktär efter kapitalismens krossande (medan Marx i verkligheten såg förebilden för proletarietets diktatur i Pariskommunen, som hade framgått av allmänna val, avskaffat permanenta funktionärer och reducerat vederlaget för offentliga funktioner i nivå med kvalificerade arbetares lön). Rubel (not s. 1680 i den franska upplagan av Marx' verk i *Collection la Pleiade – Economie*, I) fastslår med rätta att denna retrospektiva beskyllning för intellektuell ohederlighet snarare hör till det patologiskas sfär än till den vetenskapliga diskussionens.

39. K. A. Wittfogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, s. 187, 192-193 och framför allt s. 285 ff.
40. En märklig föraning av dessa kinesiska manufakturers existens avtecknar sig i *Grundrisse*, s. 397 och 410.
41. K. A. Wittfogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, s. 670-679. Jfr i samma verk (s. 572) ett stycke där författaren visar hur den kinesiske hantverkaren alltid förblir tjänare – och till följd av lantegendomens asiatiska dimensioner oftast kringresande tjänare! Detta stycke skulle kunna infogas i det här kommenterade sammanhanget i *Grundrisse*.
42. Michael Mauke, 'Thesen zur Klassentheorie von Marx', (*Neue Kritik* nr 34, februari 1966, s. 29)
43. T. o. m. bourgeoisin fyller för övrigt en från hela samhällets synpunkt nyttig funktion genom att utveckla produktivkrafterna; Marx återkommer upprepade gånger till detta i *Grundrisse*.
44. Se i detta sammanhang G. L. Adhya, *Early Indian Economics*, India Publishing House, Bombay 1966, s. 98 (betr. köpmännen), s. 84-87 (betr. hantverkarna i städerna).
45. Eric Hobsbawm, a.a., s. 37.
46. A.a., s. 34.
47. Maxime Rodinson, *Islame et Capitalisme*, Ed. du Seuil, Paris 1966, s. 78-83.
48. Den polske sociologen Julian Hochfeld (*Studia o marksowskiej teorii spoleczenstwa – Studier i den marxistiska samhällsteorin – Panstwowe Wydawnictwo naukowe*, Warszawa 1963) har klargjort den korrekta distinktionen mellan ett 'produktionssätt', dvs. en 'ren' och därför abstrakt ekonomisk modell, och en social-ekonomisk formation, dvs. en konkret samhällstyp där ett visst 'produktionssätt' dominerar. Det skulle sålunda vara korrekt att säga att det kapitalistiska produktionssättet i Storbritannien utvecklats sedan 1500-talet; däremot kan Storbritannien först från 1700-talets senare hälft betecknas som en kapitalistisk 'social-ekonomisk formation'.
49. Maxime Rodinson, 'What happend in History', *New Left Review* nr 35, januari–februari 1966, s. 97-99.
50. Pierre Vidal-Naquets förord till K. A. Wittfogel, *Le Despotisme Oriental*, s. 10, Editions de Minuit, Paris 1964.
51. Guy Dhuqois, *Le mode de production asiatique* (stencil) s. 13.
52. A.a., s. 4-5.
53. A.a., s. 7.
54. A.a., s. 8.
55. E. R. Leach, 'Hydraulic Society in Ceylon' (*Past and Present* nr 15, april 1959) s. 2-26.

56. D. D. Kosambi (a.a., s. 326-331, 351-365) bekräftar att de muhammedanska inkräktarna i Indien sedan början av 800-talet utgjort en ansats till en feodalklass, som dock aldrig lyckats bemäktiga sig all jord, eftersom den kom i kläm mellan despotin i toppen och bygemenskapen vid basen.

57. Se här till Henri Goblot, 'Dans l'ancien Iran, les techniques de l'eau et la grande histoire', *Annales* årg. 18 nr 3, maj-juni 1963, 500-520.

58. Det kan i detta sammanhang påpekas att Hegel i andra bandet av sin *Världshistoriens filosofi*, som Marx och Engels ivrigt studerat, hade uppmärksammat den väsentliga skillnaden mellan den historiska utvecklingen i Kina och i Europa: 'Likaledes finns det i Kina ingen ärfdig aristokrati, inget feodalt stånd, ej heller något beroende av rikedom som i England, utan den högsta makten utövas genomgående av monarken ensam' (Hegel, *Philosophie der Weltgeschichte*, bd II, *Die Orientalische Welt* s. 290, Verlag von Felix Meiner, Leipzig 1919). Jfr även denna anmärkningsvärda definition, som redan förebådar analysen av det 'asiatiska produktionssättet: 'I Kina råder nämligen jämlikhet (bygemenskapen, EM). Kina är den absoluta jämlikhetens rike ... Men i alla avseenden krävs reglering från administrationens sida. Eftersom det i Kina råder jämlikhet men inte frihet är despotin den med nödvändighet givna styrelseformen' (s. 299).

59. K. Marx, *Grundrisse der politischen ökonomie* s. 165.

60. A.a., s. 740 ff.

61. A.a., s. 375.

62. K. S. Shelvankar påpekar att det t. o. m. ännu på 1700-talet fanns mark i överflöd i Ganges-området (i A. R. Desai, *Rural sociology in India* s. 149).

63. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 397.

64. A.a., s. 395.

65. Jfr den nästan identiska formuleringen i Parismanuskripten från 1844: 'Människan skapar sig själv.' Man makes himself är också titeln på Gordon Childes utmärkta sammanfattning av förhistorien och den äldre historien.

66. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie*, s. 395.

67. A.a., s. 387.

68. Jfr t. ex. Francois Perroux' förord till den franska utgåvan av Karl Marx' verk (Economie I) i *Collection de la Pléiade*, NRF, Paris 1963, s. XXII: 'Den slutliga kommunismens socialiserade människa är människa bara i den sociala helheten, i det kommunistiska samhällets totalitet. Individerna förverkligar sig i och genom sin tillhörighet till detta samhälle ...' Och på samma sätt på s. XXIII: 'Denna människa som förverkligats i och genom den sociala helheten, som bara förblir verklig inom den sociala totaliteten, är inte ett originellt, unikt subjekt med den väsentliga förmågan till frihet i tal och handling. Hon är inte verklig tack vare den okuvliga andliga spontanitet som är upphovet till personliga handlingar och yttranden. Det är bara i och genom totaliteten som hon har blivit och förblir människa ...' Det nyss återgivna citatet från *Grunddragen* visar hur litet Perroux' bild av den 'socialistiska' eller 'kommunistiska människan' motsvarar den marxistiska visionen. Marx tilldelar framtidens samhälle tvärtom uppgiften att trygga 'individualiteternas fria utveckling', som väsentligen innebär deras 'konstnärliga, vetenskapliga och liknande utbildning' (*Grundrisse* s. 593). Denna passus får sin fördjupning på s. 599-600, där Marx går in på växelverkan mellan produktivkrafternas utveckling och 'fritiden', som förvandlar människan till 'ett annat subjekt', med förmåga att experimentera och skapa fritt; hela sammanhanget visar hur mycket

ett annat av Perroux' påståenden (s. XII), nämligen att enligt Marx även det kommunistiska samhället skulle behålla 'ett helt litet antal maskinskötare', strider mot Marx' uppfattning.

69. Detta strider på inget sätt mot den sjätte tesen om Feuerbach som förklarar att 'den mänskliga naturen är ingen i individen inneboende abstrakt egenskap. I sin realitet utgörs den av samhällsförhållandenas totalitet' (K. Marx, *Thesen über Feuerbach*, MEW bd 3, s. 6). Det rör sig här just om de ojämförligt rikare sociala relationer som kommer att tillåta den socialistiska människan att förverkliga sig själv.

Kapitel 9

1. Till Ricardos försvar bör här tilläggas att denne inte hade förbisetat kapitalackumulationens effekt på lönerna. Han hade i början antagit att teknikens expansion tenderar att öka lönerna men senare modifierat denna uppfattning och medgett att tekniken även kunde påverka lönerna negativt (se Piero Sraffas inledning till Ricardos samlade verk, *The Works and Correspondance of David Ricardo*, bd I, s. LVII, Cambridge University Press 1951). Men han var alltför fixerad vid sin ränteteori och vid hypotesen om en allmän och permanent fördröjning av livsmedlen för att definitivt kunna bryta med Malthus' föreställningar.

2. 'Den järnhårda ekonomiska lag som under nuvarande förhållanden, under herraväldet av tillgång och efterfrågan på arbete, bestämmer arbetslönen innebär följande: den genomsnittliga arbetslönen förblir alltid reducerad till de nödvändiga levnadskostnader som livets uppehälle och fortplantning betingar i enlighet med ett folks levnadsvanor.' (F. Lassalle, 'Offenes Antwortschreiben an das Zentralkomitee zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeiterkongresses zu Leipzig, 14. April 1863', *Gesammelte Reden und Schriften III*, Verlag Paul Cassirer, Berlin 1919, s. 58).

3. MEW bd 1, s. 522.

4. A.a., s. 519.

5. MEGA I, 3, s. 511. Det är intressant att konstatera att den unge Marx här begagnar termen 'proletariat' inte som synonym till 'arbetarklassen' utan som benämning på de arbetslösa enbart, i analogi med det antika romerska proletariatet.

6. K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie*, Texte zu Methode und Praxis II, s. 13.

7. Två år senare skriver han till Annenkov: 'Sedan 1825 är maskinernas uppfinning och användning bara ett resultat av kriget mellan företagare och arbetare' (brev till Annenkov den 28 december 1846, MEW bd 27, s. 455).

8. K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie* s. 64 f.

9. A.a., s. 11 f.

10. MEW bd 6, s. 554 f.

11. Se det berömda stycket i *Kommunistiska manifestet*: 'De kostnader som arbetaren orsakar inskränker sig därför nästan enbart till de livsmedel som han behöver för sitt uppehälle och fortplantningen av sin ras. Priset på en vara, alltså även arbetets pris, är emellertid lika med dess produktionskostnader. Därför minskar lönen i samma mån som arbetet blir alltmer motbjudande' (MEW bd 4, s. 469).

12. Emellertid anser Marx redan 1847 i Arbetslön att detta minimum inte utgör något absolut fysiologiskt begrepp, att det finns olika element som kan inkluderas eller dras ifrån, att 'herrar borgare ... i lönen, dvs. livets minimum inkluderar litet te eller sprit, socker eller kött' och arbetarna själva däri inkluderar sin fackföreningsavgift (MEW bd 6, s. 555).

13. Jfr. Fr. Engels: 'På 1840-talet hade Marx ännu inte avslutat sin kritik av den politiska ekonomin. Detta skedde först mot 1850-talets slut.' (Inledning till K. Marx, *Lönarbete och kapital*, MEW bd 22, s. 202).
14. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 197 f.
15. A.a., s. 231.
16. A.a., s. 194, 198.
17. A.a., s. 312.
18. Ricardo hade redan en föraning av dessa komplexa verkningar när han framhöll att en prissänkning för talrika varor kunde leda till att dessa blev tillgängliga för arbetarnas konsumtion. Men, tillfogar han, förutsatt en disproportion mellan råvarupriserna (och arbetskraftens pris) och priserna på de färdiga varorna, samt förutsatt att arbetarna offrar en del av den för livsmedelsköp avsedda inkomsten. Som Marx påpekar skulle frihandeln genom att eliminera den nämnda 'disproportionen' även samtidigt eliminera förutsättningen för expansionen av arbetarnas behov. (K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 187 f.).
19. K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* bd II, Dietz-Verlag Berlin 1959, s. 570.
20. A.a., bd III (1962) s. 221.
21. K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, MEW bd 16, s. 147 ff.
22. Jfr Marx' brev till Engels den 20 maj 1865, MEW bd 31, s. 122.
23. K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, a.a., s. 149.
24. K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* bd II, s. 573 f. Jfr ett analogt påpekande i Marx' brev till Annenkov den 28 december 1846: 'I Nordamerika slutligen var maskinernas introduktion en följd såväl av konkurrensen med andra folk som av bristen på arbetskraft, dvs. av disproportionen mellan Nordamerikas befolkningens mängd och industriella behov' (MEW bd 27, s. 455).
25. K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, a.a., s. 152.
26. K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, a.a., s. 142. Marx tillmäter begreppet 'relativ lön' en enorm betydelse och betraktar det som en av Ricardos främsta vetenskapliga förtjänster att ha uppställt den relativa eller proportionella lörens kategori (K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* bd II, s. 415). Betydelsen av detta begrepp hade han redan 1848 framhävt i sina föredrag *Lönarbete och kapital* (MEW bd 6, s. 411 f.).
27. K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, a.a., s. 142.
28. K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* bd III, s. 309.
29. A.a., s. 569 f., 572.
30. Se särskilt K. Marx, *Lohnarbeit und Kapital*, a.a., s. 420 ff.
31. K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, a.a., s. 151.
32. Se min *Traité d'Economie Marxiste* bd I, s. 175 ff.
33. K. Marx, *Das Kapital* bd I, s. 675 f.; *Lohnarbeit und Kapital*, a.a., s. 406. Problemen beträffande Marx' löneteori har på ett anmärkningsvärt sätt analyserats i Roman Rosdolsky, 'Der esoterische und der exoterische Marx', *Arbeit und Wirtschaft* (österreichiskt fackligt organ) november 1957 och januari 1958.

34. Eliane Mosse, *Marx et le problème de la croissance dans une économie capitaliste*, Armand Collin, Paris 1956, s. 60.
35. K. Marx, *Das Kapital* bd I, s. 675.
36. I *Kommunistiska manifestet* använder Marx det kända uttrycket 'arbetaren pauperiseras' ännu på ett oklart och tvetydigt sätt med möjlig syftning både på de sjunkande lönerna och på de ur produktionsprocessen utstötta proletärerernas utarmning. I *Kapitalet* avses med pauperism uteslutande proletariatets 'lasarus-skikt'.
37. K. Marx, *Das Kapital* I, s. 673 f.
38. A.a., s. 675.
39. Michael Harrington, *The Other America, Poverty in the United States*, Penguin Books, Harmondsworth 1963, s. 17 f.
40. A.a., s. 174.
41. Emile James' förord till Eliane Mossé, *Marx et le problème de la croissance dans une économie capitaliste*.
42. Fr. Engels, *Zur Kritik des sozialdemokratischen Programmwurfs*, MEW bd 22, 1963, s. 231.
43. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 426.
44. A.a., s. 426.
45. *Briefwechsel zwischen Fr. Engels und Karl Marx*, MEW bd 31, s. 122.

Kapitel 10

1. Herbert Marcuse, *Reason and Revolution*, The Humanities Press, 2:a uppl., New York 1954, s. 217 f. Se även Bottigellis anmärkning i hans presentation av den franska utgåvan av *Manuskripten från 1844* i Editions sociales: 'Från Hegel övertar Marx idén om människans historiska tillblivelse. Från Feuerbach övertar han materialismen, den konkreta människan och formeln humanism = naturalism. Men hans egen konception är någonting helt annat än en syntes av dessa element Han övervinner dem på ett självständigt sätt, också när han förefaller tala samma språk som de som påverkat hans tänkande.' Plechanov hade redan fastställt: 'När Marx kunde börja arbetet på sin materialistiska historietolkning med kritiken av den hegelska rättsfilosofin så kunde han bara förfara på detta sätt därför att kritiken av Hegels spekulativa filosofi redan genomförts av Feuerbach.' (*Les Questions fondamentales du Marxisme* s. 24).
2. Se min *Traité d'Economie Marxiste* bd II, kapitel 18 s. 383 ff. och 387 ff. samt Jürgen Habermas, *Theorie und Praxis*, Luchterhand Verlag, Neuwied 1963, s. 79.
3. Se i detta sammanhang i P. Naville, *De l'Aliénation à la Jouissance*, det ypperliga kapitel som behandlar Hegels arbetsfilosofi.
4. Georg Lukács behandlar i *Der junge Hegel* (Europa Verlag, Zürich 1948) framför allt 'Sedelagens system', där Hegel utgår från den första dialektiska triaden behov-arbete-njutning. Han lägger vidare vikt vid den vid Jenauniversitetet utvecklade 'realfilosofin'.
5. G. W. Fr. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Felix Meiner, Hamburg, 6:e uppl. s. 149.
6. G. W. Fr. Hegel, *Grundrisse der Philosophie des Rechts*, hrsg. von Johannes Hofmeister, 4:e uppl., Hamburg 1955. Detta är det huvudargument som otaliga ekonomer åberopat mot socialismens möjlighet. En jugoslavisk kommunistisk teoretiker, Branko Horvath, använder det än i dag för att 'förkasta' tanken på möjligheten av varuproduktionens försvinnande t. o.

m. under kommunismen (B. Horvath, *Towards a Theory of Economic Planning*, Yugoslav Institute of Economic Research, Belgrad 1964, s. 132).

7. G. W. Fr. Hegel, *Rechtsphilosophie*, § 243, Hoffmeisters utgåva s. 200.

8. G. W. Fr. Hegel, *Ästhetik* bd I, Aufbau-Verlag, Berlin 1965, s. 255 f.

9. Se i detta sammanhang den berömda dialektiken herre-träl, som knappast finner sin lösning i något faktiskt upphävande av träldomen utan bara i en försäkran att trälen andligen blir friare än herren (Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, s. 146 ff.).

10. Louis Althusser, *Pour Marx*, Maspero, Paris 1965 (*För Marx*, Cavefors, 1968) s. 157 f.

11. Herbert Marcuse, *Reason and Revolution*, s. 258. Se också J. Habermas, *Theori und Praxis*, s. 279: 'Marx vill inte längre filosofera enligt filosofins förutsättningar utan enligt förutsättningarna för dess upphävande, dvs. han vill kritisera. Begagnade i detta syfte förvandlas kategorierna liksom de filosofiska problemen, och med dem förvandlas reflexionens medium överhuvud.'

12. Se K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie*, Vorrede (Texte zu Methode und Praxis, s. 7-9).

13. K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie*, s. 93.

14. P. Naville, *De l'Aliénation a la Jouissance*, s. 136.

15. Vi rör här vid upphovet till Louis Althusser's misstag. Han bemödar sig förgäves att framställa *Manuskripten från 1844* som ett fullbordat ideologiskt verk, ett 'avslutat helt'. Han har rätt när han motsätter sig varje analytisk-teleologisk metod som betraktar en ung författares verk uteslutande ur synpunkten huruvida han närmar sig sitt "mål" (som hans mogna verk anses representera). Men han har orätt när han mot detta tillvägagångssätt ställer metoden att skära samma författares successiva utvecklingsfaser i ideologiskt sammanhängande skivor under förevändningen att behandla 'varje ideologi som ett helt' (*Pour Marx*, s. 59). En rik och rörlig helhet (nämligen en författares tänkande som helhet, i oupphörlig utveckling under trycket av sina egna inre motsägelser, i sista hand bestämt av dynamiken i det social-ekonomiska sammanhang han genomlever) offras på detta sätt åt en insävd, statisk helhet. Det är ingen tillfällighet att Althusser talar om tänkandets mutationer – dvs. mer eller mindre godtyckliga språng – och att föreställningen om tänkandets inre motsägelser som drivkraft i dess utveckling fullständigt försvinner. Althusser's invändning att den även här företrädda uppfattningen projicerar Marx in i Hegel, eftersom den skulle låta marxismen 'födas ur hegelianismens inre motsägelser', saknar grund. Det är inte fråga om Hegel's motsägelser utan om motsägelserna i Marx' tänkande, där *från Hegel lånade element förenas med nya insikter* som fötts ur en ny erfarenhet och en ny praktik i ett nytt social-ekonomiskt sammanhang.

16. P. Naville, *De l'Aliénation à la Jouissance* s. 131. Se även Paul Kägis råd: 'Det kan därför rekommenderas att först uppmärksamt betrakta fragmenten var för sig. Detta kommer också att bevara oss från att alltför tidigt sätta ihop bitarna och av fantasin låta oss ryckas med till att börja skissera helheten' (*Genesis des historischen Materialismus*, s. 218). Bottigelli skriver också: '*Manuskripten från 1844* framstår inte som ett fullbordat verk. Till att börja med äger vi dem inte i deras helhet ... Vidare slutar de utan att någon slutsats nåtts; arbetet har utan tvivel avbrutits av yttre orsaker. Slutligen saknar de olika delarna homogenitet ...' (*Présentation des Manuscrits de 1844*, s. XXXVII f.).

17. Wolfgang Jahn, 'Der ökonomische Inhalt des Begriffs der Entfremdung der Arbeit in den Frühschriften von Karl Marx', *Wirtschaftswissenschaft* nr 6, 1957, s. 850. Jahn lånar denna

idé från Auguste Cornu (*Karl Marx – Die ökonomisch-philosophischen Manuskripte*, Akademie-Verlag, Berlin 1955), som skriver: ‘Grundproblemet förblir emancipationen, men han uppfattar den nu utifrån proletarietets ståndpunkt. Detta kommer honom att se upphävandet av alienationen, som han fortsätter att betrakta som den mänskliga emancipationens grundvillkor, inte längre i dess politisk-sociala form gällande upphävandet av människans väsen i staten, utan i dess ekonomisk-sociala form, som ett upphävande av den mänskliga verksamhetens, det mänskliga arbetets alienation ...’ (s. 9). Man ser hur Jacques Rancière misstar sig när han förklarar att den ekonomiska alienationen åtminstone i första manuskriptet ‘inte heller framstår som grundläggande alienation efter andra alienationers reduktion ... Alienationens olika typer ligger i början alla på samma plan’ (J. Rancière, *La critique de l'économie politique des "Manuscripts de 1844" au "Capital"*, Maspero, Paris 1966, bd 1, s. 102). Detta står i absolut motsats till texten: ‘Alla dessa konsekvenser ligger redan i bestämningen att arbetaren förhåller sig till sitt arbetes produkt som till ett främmande föremål’ (K. Marx, *Ersters Manuskript, Texte zu Methode und Praxis II*, s. 52 f.).

18. K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie*, Erstes Manuskript s. 52.

19. Man skulle kunna invända att det finns ett ställe (i samma skrift s. 62) där Marx betecknar det alienerade arbetet som orsaken och privategendomen som resultatet. Men Jahn påpekar med rätta att Marx här inte ställer problemet om privategendomens *historiska uppkomst* utan problemet om dess natur, dess dagliga reproduktion i ett produktions sätt som grundar sig på alienerat arbete (*Wirtschaftswissenschaft* nr 6 1957, s. 856).

20. K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie*, Erstes Manuskript, a.a., s. 56-61.

21. Pierre Naville, *De l'Aliénation à la Jouissance* s. 12.

22. K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie*, Drittes Manuskript, a.a., s. 86-90.

23. Denna motsägelse förstärks ytterligare av att Marx i fjärde manuskriptet, *Kritik av Hegels dialektik och filosofi överhuvud*, vägrar följa Hegel när denne likställer objektivering och alienation (*Tredje manuskriptet*, a.a., s. 113 ff.) och, enligt en formulering av Garaudy (*Dieu est mort*, PFU, 1962, s. 69), skiljer mellan alienerad och mänsklig objektivering.

24. ‘Det vid slutet tyvärr förstörda avsnittet om det alienerade arbetet förbereddes genom ... anmärkningen till utkastet av James Mill. Man kan här i det närmaste bevittna hur Marx leds att använda Hegels och Feuerbachs bild av alienationen på ekonomiska förlopp och att göra det till ett fruktbart åskådningsinstrument, och hur detta åskådningsinstrument omärkligt förvandlas till ett kunskapsinstrument’ (P. Kägi, *Genesis des historischen Materialismus* s. 231 f.).

25. K. Marx, Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie* s. 32-35; K. Marx, *Zur Kritik der Nationalökonomie*, a.a., s. 97 f.

26. K. Marx, *Das Kapital I*, s. 85 ff.

27. Heinrich Popitz förebrår Marx just att i *Den tyska ideologin* ha övergivit Hegels postulat om behoven som ‘i varje läge tenderar utöver den uppnådda produktionsnivån’ (*Der entfremdete Mensch – Zeitkritik und Geschichtsphilosophie des jungen Marx*, Verlag für Recht und Gesellschaft, Basel 1953, s. 151, ny uppl. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1967). Han ser inte 1. att Marx hade övergivit detta postulat redan i det tredje av *Manuskripten från 1844*, 2. att detta postulat är lika mycket värt som alla ‘filosofiska postulat’, nämligen inte mycket, 3. att en konkret analys av den ekonomiska historien visar att under tiotusentals år de mänskliga behoven inte eller nästan inte överstigit produktivkrafternas givna utvecklingsnivå, 4. att detta generaliserade och institutionaliserade ‘överstigande’ bara är ett *resultat* av den generaliserade marknadsekonomin, dvs. av det kapitalistiska

produktionssättet, 5. att detta produktionssätt på samma gång skapar förutsättningarna för upphävandet av 'dialektiken behov-arbete' genom att skapa de materiella förutsättningarna för överflödet.

28. Förhistorien till detta försök bör sökas i den borgerliga ideologins bemödanden att försäkra sig om Marx sedan man först förgäves ansträngt sig att ignorera honom eller att förklara honom definitivt föråldrad. N. J. Lapin (*Der junge Marx im Spiegel der Literatur*, Dietz-Verlag, Berlin 1965, s. 12) påminner om att fr. o. m. 1895 antalet akademiska skrifter om Marx och marxismen ökade hastigt (20 arbeten före 1883, 60 mellan 1883 och 1895, 214 mellan 1895 och 1904). Det är uppenbart arbetarrörelsens uppsving som förklarar denna ansträngning att ta hand om Marx. Alla de filosofer och sociologer som försöker reducera Marx till Hegel har sin andlige fader i Dr Johann Plenge (*Marx und Hegel*, Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, Tübingen 1911). Denne förklarar att Marx under hela sitt liv förblev vad han hade blivit som student i Berlin, nämligen 'en realistisk dialektiker, en dialektisk realist' (s. 16 f.). Vi kommer längre fram att se att Plenge, utan att känna till *Manuskripten från 1844*, föregrep flertalet av de argument som ställer den 'unge Marx' mot den 'mogne Marx'. Vad han gör gällande är emellertid inte en motsättning mellan två faser i marxistiskt tänkande utan en inre motsägelse som vidlåder marxismen. Vad som hos nutida skribenter blivit nyanserat och subtilt var hos Plenge grovt och plump: hela hans tes grundar sig på ett förnekande av den historiska materialismens *materialistiska* huvudaspekter, vilket innebär en uppenbar förfalskning.

29. Se bl. a. Palmiro Togliatti, 'De Hegel au Marxisme', ingår i *Le Jeune Marx, Recherches internationales à la lumière du marxisme* häfte 19, Editions Sociales, Paris 1960, s. 36-52; Robert Garaudy, *Dieu est mort*; Erich Fromm, *Marx's Concept of Man*, Frederick Unger Publishing Co, New York 1961; M. Rubel, *Karl Marx, Essai de biographie intellectuelle*, Librairie Rivière, Paris 1957; R. P. Bigo, *Humanisme et Economie politique chez Karl Marx*, PFU, Paris 1953; R. P. Jean-Yves Calvez, *La Pensée de Karl Marx*, Editions du Seuil, Paris 1956. De två sista av de uppräknade verken räknar jag med vissa förbehåll till denna första kategori. Trots att dessa författare framhäver kontinuiteten i Marx' ekonomiska tänkande alltifrån *Manuskripten från 1844* till *Kapitalet* tenderar de att i någon mån omvärdera det senare verket i ljuset av det förra.

30. Erich Fromm, *Marx' concept of man*, s. 51.

31. Utvecklingen av Marx uppfattning om naturen behandlas mycket ingående av Alfred Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt-Main 1962. Här visas också att den mogne Marx övergav det naiva hoppet om 'en lösning av konflikten mellan människa och natur', som man ännu återfinner i *Manuskripten från 1844*.

32. 'Varje barn vet att varje nation skulle gå under om den nedlade arbetet – jag vill inte säga på ett år utan på ett par veckor.' (K. Marx' *Brev till Kugelmann den 11 juni 1868*, MEW bd 32, s. 552).

33. Erich Fromm, *Marx's Concept of Man*, s. 51 f.; K. Marx, *Das Kapital* s. 610.

34. M. Rubel, *Karl Marx – Essai de biographie intellectuelle*, s. 121, 135.

35. P. Togliatti, 'De Hegel au Marxisme', a.a., s. 48 f.

36. Pater Jean-Yves Calvez, *La pensée de Karl Marx*, s. 316 f. och s. 319. Jfr en analog tanke hos Pater Bigo, *Humanisme et économie politique chez Karl Marx* s. 30.

37. Jean Hyppolite, *Etudes sur Marx et Hegel*, Librairie Rivire, Paris 1955, s. 145.

38. MEGA I, 3, s. XIII.

39. Wolfgang Jahn, 'Der ökonomische Inhalt des Begriffs der Entfremdung der Arbeit in den Frühschriften von Karl Marx', a.a., s. 854.

40. Heinrich Popitz, *Der entfremdete Mensch – Zeitkritik und Geschichtsphilosophie des jungen Marx* s. 161.

41. Också Wolfgang Heises i allmänhet lysande analys av *Manuskripten från 1844* innehåller några överdrivna idealiseringar av denna text (W. Heise, *Ober die Entfremdung und ihre Überwindung, Deutsche Zeitschrift für Philosophie* nr 6, Berlin 1965, s. 690 ff.).

42. Se i detta sammanhang Heinrich Popitz, *Der entfremdete Mensch*; Heinrich Weinstock, *Arbeit und Bildung*, Heidelberg 1956; Jakob Hommes, *Der technische Eros*, Freiburg 1955; Erich Thier, *Das Menschenbild des jungen Marx*, Göttingen 1957; Victor Lee-mans, *De jonge Marx en de Marxisten*, Standaard-Bockhandel, Brüssel 1962; Karl Löwith, *Von Hegel zu Nietzsche*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1964; framför allt också Herbert Marcuse, *Reason and Revolution*; Hendrik de Maan (*Der Kampf* nr 5 och 6); Kostas Axelos, *Marx, penseur de la technique*; Robert Blauner, *Alienation and Freedom: The Factory Worker and his Industry*, Chicago, University of Chicago Press 1964. Också i Erich Fromms bok *The Sane Society* (London, Routledge and Kegan Paul, 1963 – skriven 1956), ställs den unge Marx mot den 'gamle' Marx, vilken framställs som uteslutande sysselsatt med en 'rent ekonomisk analys av kapitalismen' och fången i den 'traditionella föreställningen om statens och den politiska maktens betydelse' (s. 263, 259).

43. Denna skillnad innebär tydligen också en metodisk skillnad mellan en idealistisk, aprioristisk dialektik och en experimentell materialistisk dialektik, som undersöker det specifika objektets specifika logik (Galvano Della Volpe, *Rousseau e Marx*, Editor Riuniti, Rom 1964, s. 150 och 153).

44. Jürgen Habermas, *Theorie und Praxis*, s. 318 f.

45. Karel Kosic, *Die Dialektik des Konkreten*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1967, s. 206 f.

46. K. Marx, *Der historische Materialismus, Die Frühschriften* bd I, Verlag Alfred Kröner, Leipzig 1932, s. XIII.

47. Kostas Axelos, *Marx, penseur de la technique* s. 47.

48. Hendrik de Maan, *Der neuentdeckte Marx (Der Kampf* nr 5, 1932, s. 275 f.).

49. Erich Thier, *Das Menschenbild des jungen Marx* s. 69 f.

50. A.a., s. 25.

51. Pater Bigo har gjort samma försök att reducera Marx till en renodlad hegelian: 'Andens fenomenologi förvandlas helt enkelt (!) till arbetets, den mänskliga alienationens dialektik till kapitalets, den absoluta kunskapens metafysik till den absoluta kommunismens (*Humanisme et Economie politique chez Marx* s. 34). För att kunna påstå detta måste Pater Bigo förneka Marx' omsorgsfulla empiriska arbeten på den politiska ekonomins område och framställa hans insikter som resultat av 'genial intuition' (s. 36 f.).

52. E. Thier, *Das Menschenbild des jungen Marx* s. 71.

53. Jfr Léonide Pajitnovs riktiga anmärkning: 'Marx' grundläggande tankar är här ännu i vardande, och parallellt med anmärkningsvärda formuleringar, som representerar den framtida världsåskådningens frön, påträffar man ännu omogna tankar, som bär spår av de teoretiska källor vilka tjänat som material åt Marx' reflektioner och från vilka han har utgått för att

utforma sin lära' (*Les manuscrits économique-philosophiques de 1844*, som ingår i *Le jeune Marx, Recherches internationales à la lumière du marxisme* häfte 19, 1960, s. 98).

54. Det förefaller mig likaså överdrivet när T. J. Oiserman påstår att Marx i *Manuskripten från 1844* tillskriver alienationen produktivkrafternas otillräckliga utvecklingsnivå (*Die Entfremdung als historische Kategorie*, Dietz-Verlag, Berlin 1965, s. 83). På sin höjd kunde man säga att han haft en föraning om denna tes, som han dock först i *Den tyska ideologin* tydligt framställde.

55. Popitz, *Der entfremdete Mensch* s. 88.

56. A.a., s. 152.

57. A.a., s. 160. En liknande tanke uttrycks i Adam Schaff, *Marxismus und das menschliche Individuum*, Europa Verlag, Wien 1966.

58. I en passus som ovan kritiserats ur annan synpunkt kan Perroux mycket väl tänka sig ett samhällsliv där 'ekonomin är helt automatiserad och möjliggör ett fullkomligt fritt socialt liv (där var och en när som helst kan göra vad han har lust till)'. Perroux' enda invändning mot denna vision är att den innebär statens försvinnande, medan enligt Perroux 'grundläggande motsättningar mellan individerna', motsättningar mellan 'maskinernas herrar' och 'övervakare och kontrollanter' alltid kommer att kvarstå. Men Perroux bevisar på inget sätt att sociala motsättningar oundvikligen måste leva kvar under överflödets villkor (Francois Perroux' förord s. XVII till *Oeuvres – Economie I de Karl Marx, Bibliothèque de la Pléiade*, Paris 1963). Även Dahrendorf förklarar att det alltid kommer att finnas 'härskare' och 'behärskade', och att det är omöjligt att 'realistiskt föreställa sig' ett 'samhälle utan differentiering av rollerna ur den legitima maktens synpunkt' (Ralf Dahrendorf, *Soziale Klassen und Klassenkonflikte in der industriellen Gesellschaft*, Ferdinand Enke-Verlag, Stuttgart 1957, s. 181). Dahrendorfs brist på social fantasi är uppenbarligen inget vetenskapligt argument. Vad Marx beträffar så ville han långt ifrån vidmakthålla några 'styrande eliter', tvärtom förutsatte han att den ständigt ökande fritiden i ordets fulla mening kommer att utveckla ett maximum av vetenskaplig och kreativ förmåga hos människornas stora flertal och sätta alla i stånd att utöva tekniska administrativa funktioner (dvs. att administrera ting i stället för att administrera människor).

59. Popitz, *Der entfremdete Mensch* s. 164 f.

60. Wolfgang Jahn, *Der ökonomische Inhalt des Begriffs der Entfremdung der Arbeit in den Frühschriften von Karl Marx*, (Wirtschaftswissenschaft nr 6 1957).

61. Auguste Cornu, *Karl Marx und Friedrich Engels – Leben und Werk* bd II 1844-45, Aufbau Verlag, Berlin 1962. Samma tes framförde Cornu redan i *Die Ökonomisch-philosophischen Manuskripte*, Berlin 1955.

62. K. Marx, *Manuscrits de 1844*, Editions Sociales, Paris 1962. Bottigellis i allmänhet försiktiga och omdömesgilla presentation konstaterar (s. LX) att 'problemet rörande subjektets identifikation med objektet, som Hegel löste medelst den absoluta idens dialektik, löses av Marx konkret. I och med kommunismen, "den närmaste framtidens nödvändiga form", tar människan sin sanna natur i besittning, och världen, till vilken hela hennes praxis under alienationens tid bragte människan i ett motsatsförhållande, blir ånyo en mänsklig värld, en utvidgning av människans eget väsen. På detta sätt löses problemet om återvändandet till enheten, som inte släppt sitt grepp om det tyska tänkandet från 1700-talets slut till 1800-talets början, och det löses inte i mystisk mening utan till förmån för människan genom att bekräfta hennes frihet och hennes rätt att fritt utveckla sin förmåga'. Så mycket mer förvånad blir man när man några sidor längre fram (s. LXVII) läser att det i *Manuskripten*

ännu är 'den väsentligen hegelianska iden om motsägelsernas utveckling som leder (?) till övergången från ett socialt system till ett annat'. I verkligheten stödjer sig Marx i *Manuskripten* ingalunda på någon 'idé' utan på den konkreta analysen av de *sociala* betingelserna, och i och med detta är kommunismen inte längre ett resultat av 'iden om motsägelsernas utveckling' utan av *proletariatets praktiska kamp*.

63. Manfred Buhr, 'Entfremdung – philosophische Anthropologie – Marx-Kritik' (*Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, Deutscher Verlag der Wissenschaften, årg. 14, 1966, häfte 7, s. 806-834).

64. Wolfgang Jahn, a.a., s. 683 och Auguste Cornu, a.a., s. 152.

65. W. Jahn, a.a., s. 863 f.

66. Emile Bottigelli, *Presentation des Manuscrits de 1844*, s. LXVII f.

67. Manfred Buhr, 'Entfremdung – philosophische Anthropologie – Marx-Kritik' a.a., s. 813.

68. Louis Althusser, *Pour Marx*, s. 246. Jfr även följande stycke av samme författare: 'Man borde en gång i detalj förklara denna text ord för ord, fråga sig vilken teoretisk status och vilken teoretisk roll som tillkommer nyckelbegreppet om det alienerade arbetet, undersöka detta begrepps referensram och erkänna att det verkligen spelar den roll som Marx tilldelar det, rollen av en ursprunglig grundval, men att det bara kan spela denna roll under förutsättning att det mottagit den som uppdrag och mission av en totalkonception om människan, som från människans väsen kommer att härleda nödvändigheten av och innehållet i de ekonomiska begrepp som vi känner till. Kort sagt, det gäller att i dessa termer, som är ämnade åt en snart frambrytande framtida mening, upptäcka den mening som ännu håller dem fjättrade vid en filosofi som påverkar dem med sin sista prestige och sin sista makt ... I detta avseende ... är denna Marx den som står längst borta från Marx' (s. 159). Och vad skall man då säga om *Grunddragens* Marx?

69. *Grunddragen* skrevs faktiskt senare (K. Marx *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie*, Vorwort s. VII f.) än denna inledning till *Till kritiken av den politiska ekonomin*, vilken enligt Althusser representerar kvintessensen av den mogna Marx' metod ('L'objet du Capital' i *Lire le Capital* bd II, Paris 1969).

70: Se t. ex. följande textställen: 'Den självständiga och alienerade karaktär som det kapitalistiska produktionssättet som sådant förlänar arbetsvillkoren och arbetsprodukten i förhållande till arbetaren utvecklas med maskintekniken till en fullkomlig motsättning' (MEW bd 3, *Das Kapital* bd I, s. 455). 'I fjärde avsnittet av analysen av det relativa mervärdets produktion såg vi följande: i det kapitalistiska systemet realiserar alla metoder till stegring av samhällets produktivkraft på den enskilde arbetarens bekostnad; alla medel till utveckling av produktionen förvandlas till medel till behärskning och exploatering av producenten, stympar arbetaren till en delfunktion, förnedrar honom till ett påhäng till maskinen, alienerar honom från arbetsprocessens intellektuella potenser i samma utsträckning som vetenskapen ingår som självständig potens i processen' (s. 674). 'Eftersom hans eget arbete alienerats från honom före hans (arbetarens, EM) inträde i processen, och gjorts till kapitalistens egendom och införlivats med kapitalet, objektiverar det sig under processen ständigt som främmande produkt' (s. 596). 'Kapitalet framstår alltmer som social makt vars funktionär är kapitalisten och som över huvud taget inte längre står i något möjligt förhållande till vad en enskild individs arbete kan skapa – som alienerad, självständig social makt, vilken träder samhället till mötes som ett ting och som kapitalistens makt tack vare detta ting' (MEW bd 25, *Das Kapital* bd III, s. 274).

71. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 79 f.

72. A.a., s. 582-592.

73. A.a., s. 505.

74. A.a., s. 716 f.

75. A.a., s. 317 f.

76. Det ovan citerade stycket ur *Grundrisse* (s. 79 f.) visar klart att det för Marx' del inte var tal om att idealisera den primitiva människan eller att framställa henne som icke alienerad. Henri Lefebvre misstar sig när han talar om 'bygemenskapens underbara jämvikt', där människan kunde hänge sig åt sin 'spontana vitalitet' (*Critique de la Vie Quotidienne* bd I, L'Arche Editeur, Paris 1958, s. 221). Härvid ansluter han sig f. ö. till Engels, som i Familjens, privategendomens och statens ursprung uttryckt liknande tankar. 'Alienationen har blottat livet på allt som förr, i dess primitiva svaghet, förlånade det glädje och vishet' skrev Lefebvre i sitt första band av *Critique de la Vie Quotidienne* (Editions Bernard Grasset, Paris 1947, s. 242), som icke förty innehåller en av de bästa framställningarna av den marxistiska alienationsteorin. Se i detta sammanhang också Gajo Petrovic, 'Marx's theory of alienation' (*Philosophy and Phenomenological Research* s. 419-426).

77. George Novack, 'Basic Differences between Existentialism and Marxism', som ingår i *Existentialism versus Marxism*, red. George Novack, Dell Publishing Cy, New York 1966, s. 337. Se också T. J. Oiserman, *Die Entfremdung als historische Kategorie* s. 8: 'Människan gjorde sig alltmer till herre över de spontana naturkrafterna och underkuvades samtidigt alltmer av samhällsutvecklingens spontana krafter.'

78. Georg Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Malik Verlag, Berlin 1923, (*Historia och klassmedvetande*, Cavefors, 1967) s. 87. Lukács verk, som skrevs innan författaren kände till vare sig *Manuskripten från 1844* eller *Grunddragen*, utgör trots några idealistiska överdrifter i slutledningarna en lysande rekonstruktion av Marx' tänkande med hänsyn till alienationens och reifikationens problem.

79. Ett typiskt och tragiskt exempel på den kapitalistiska teknikens stympande effekt erbjuder inom ett marginalområde leksakernas utveckling. Genom att marknadsföra talande dockor ödelägger leksaksindustrin en av de viktigaste källorna för utvecklingen av barnens fantasi, förstånd och språk: den spontant uppfumma och kontinuerligt utvecklade dialogen mellan barn och docka. Leken förlorar sin spontana karaktär och förvandlas till industriellt programmerad och fjärrstyrd mekanik.

80. Ett typiskt exempel på behovens alienation är det borgerliga amerikanska samhällets medvetna försök att återknyta den högskoleutbildade kvinnan till hushållet. Kampanjens syfte är att stimulera försäljningen av elektriska hushållsapparater, möbler och hushållsredskap av alla slag, för vilka en yrkeskvinna endast skulle hysa ett sekundärt intresse. Resultatet är en faktisk förlamning av de amerikanska medelklasskvinnornas intellektuella förmåga och behov, deras 'successiva avhumanisering' (Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, Penguin Books, 1965, *Den feminina mystiken*, PAN, 1968).

81. Gajo Petrovic, a.a., s. 422 f.

82. Helmut Fleischer, 'Umriss einer "Philosophie des Menschen"' (*Hochschul-Informationen der Zentralstelle für Gesamtdeutsche Hochschulfragen* årg 18, 1967, nr 2, s. 19).

83. Se t. ex. Fredy Perlman, *Essay on Commodity Fetishism*, en ännu opublicerad essä som författaren haft vänligheten att låta mig ta del av och som i detta sammanhang åberopar en liknande åsikt hos den framstående, idag tyvärr glömde ryske marxisten I. I. Rubin (*Essays*

über die Marxsche Werttheorie). Se också Karl Korsch, *Karl Marx*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1967, s. 99 f. Varken Rubin eller Korsch kände till *Grunddragen* och kunde alltså inte veta att Marx i detta grundläggande verk återupptog trådarna från *Manuskriptens* alienationsteori. Korsch har bara rätt i begränsad utsträckning när han på det nyss citerade stället skriver: 'Den viktigaste innehållsmässiga skillnaden mellan denna (*Manuskriptens*, EM) filosofiska kritik av den ekonomiska "självalienationen" och den senare vetenskapliga framställningen av samma problem består däri att Marx i *Kapitalet* (och redan i Till kritiken osv. från 1895) gav sin ekonomiska kritik en djupare och mer allmän karaktär genom att reducera samtliga alienerade kategorier till varans fetisch-karaktär.' Analysen av varans fetischkaraktär gör det visserligen möjligt att vetenskapligt mer exakt avslöja det kapitalistiska produktionsättets grunddrag och därmed också alienationen inom detta produktionsätt. Men den är innehållsmässigt inte helt identisk med en analys av det mer omfattande alienationsproblemet.

84. N. J. Lapin, *Der junge Marx im Spiegel der Literatur* s. 72-75. Det har sitt intresse att observera att också denna tradition att förkasta ungdomsskrifterna (alltför 'hegelianska', 'omogna', 'romantiska' eller 'filosofiska') har borgerliga rötter och framför allt förekommer hos borgerliga nationalekonomer som Schumpeter. För närvarande vegeaterar denna tradition vidare bland nystalinisterna.

85. Victor Leemans (*De jonge Marx en de marxisten* s. 126-130), som inte är bunden av socialdemokraternas oratoriska hänsynstaganden, ser Marx' arvsynd och hans ungdomsverks grundläggande motsägelse i viljan till revolutionär aktion och t. o. m. i hans politiska *praxis*. Man kan knappast uttrycka sig klarare ...

86. Henri Lefebvres förord till andra upplagan av *Critique de la Vie Quotidienne*, L'Arche, Paris 1858, s. 63.

87. Louis Althusser beklagar med rätta att ingen ekonom studerat *Manuskripten från 1844* ur filosofisk synpunkt, och att ingen filosof studerat dem ur ekonomisk synpunkt. Men denna uppsplittring av tolkningen är inte utan samband med att man i Tyska demokratiska republiken länge publicerade de tre första manuskripten och det fjärde manuskriptet åtskilda, och att den första fullständiga utgåvan i Sovjetunionen daterar sig från ... 1956! (Günther Hillmann, 'Zum Verständnis der Texte' i Karl Marx, *Texte zu Methode und Praxis* II, s. 203 f., 240).

Kapitel 11

1. Jahn, a.a., s. 864.

2. Uppslagsordet 'Entfremdung' i *Philosophisches Wörterbuch*, utg. av Georg Klaus och Manfred Buhr, Leipzig 1964, s. 140. Det bör understrykas att denna text trots sin svaghet i fråga om desalienationens problem representerar ett framsteg i förhållande till det sätt på vilket alienationen tidigare behandlats i DDR.

3. Manfred Buhr, *Entfremdung – philosophische Anthropologie – Marx-Kritik*, s. 814. I en fotnot medger Buhr att desalienationen är en process som bara börjar i och med att det kapitalistiska samhället omstörtats. Men han tillägger omedelbart: 'Härav kan man emellertid inte dra slutsatsen att alienationsfenomen fortfarande kvarlever under socialismen. Vad som vanligen lättfärdigt kallas för alienation under socialismen erbjuder på sin höjd yttre analogier till den kapitalistiska alienationen men är till innehållet aldrig likartad.' Den apologetiska karaktären av denna slags kasuistik ligger i öppen dag.

4. T. I. Oiserman, *Die Entfremdung als historische Kategorie* s. 135.

5. Citerat hos Günther Hillmann, 'Zum Verständnis der Texte' i K. Marx, *Texte zu Methode und Praxis* II, Pariser Manuskripte 1844 s. 216 f.
6. Henri Lefebvres förord till 2:a uppl. av bd I i *Critique de la Vie Quotidienne* s. 74.
7. Wolfgang Heise, 'Über die Entfremdung und ihre Überwindung', a.a., s. 701.
8. En variant av den sovjetiska alienationsuppfattningen erbjuder E. V. Ilenkov som hävdar att det bara är den 'antagonistiska uppdelningen av arbetet', den 'borgerliga uppdelningen av arbetet', som stympar människan (*La dialettica dell' astratto e del concreto nel Capitale di Marx*, Feltrinelli, Milano 1961, s. 32). Enligt Marx följer alienationen med varje arbetsdelning som dömer människan att utöva ett enda yrke, vilket alltså även gäller den arbetsdelning som fortfarande finns i Sovjetunionen.
9. Boris Zihrl, 'Sur les conditions objectives et subjectives de la désaliénation dans le socialisme' (*Questions actuelles du socialisme* nr 76, januari-mars 1965, s. 122, 129 f.).
10. Wolfgang Heise (a.a., s. 700-711) analyserar ingående en mängd faktorer som hämmar desalienationsprocessen i det socialistiska uppbyggnadsskedet (dvs. i verkligheten i övergångsskedet mellan kapitalism och socialism). Men han underlåter att i detta sammanhang nämna den kvarlevande marknads- och penningekonomin, som enligt Marx utgör en av alienationens huvudkällor.
11. Den jugoslaviske ekonomen Branko Horvat glömmet fullkomligt sambandet mellan alienation och varuproduktion när han i självstyret enbart ser desalienationens kungsväg: 'Kontrollen över produktionen utan något statligt mellanled innebär de direkta producenternas kontroll, vilket i sin tur betyder att proletärernas jämlikhet förvandlats till herrars jämlikhet. Den mänskliga alienationens process ... har nått sitt slut' (*Towards a Theory of Planned Economy* s. 80). I sanning besynnerliga 'herrar', som kan hamna på gatan utan vare sig arbete eller inkomst som är värd namnet!
12. Se bl. a. Rudi Supek, 'Dialectique de la pratique sociale' (*Praxis* nr 1 1965); Gajo Petrovic, 'Man as economic animal and man as praxis' (*Inquiry* vol. 6 1963); Predrag Vranicki, 'Socialism and the problem of alienation' (*Praxis* nr 2/3 1965); P. Vranicki, 'La signification actuelle de l'humanisme du jeune Marx' (*Annali dell' Istituto Feltrinelli* årg. 7 1964/65); Zaga Pesic-Golubovic, 'What is the meaning of alienation?' (*Praxis* nr 3 1966).
13. Henri Lefebvre, *Critique de la Vie Quotidienne* II, L'Arche Editeur, Paris 1961; Henri Lefebvre, *Introduction à la Modernité*, Editions de Minuit, Paris 1962.
14. Henri Lefebvre, *Critique de la Vie Quotidienne* II, s. 209.
15. 'I dag är vi mindre övertygade om ett absolut slut på alienationen än Marx' (Henri Lefebvre, *Introduction à la Modernité* s. 146). När Lefebvre refererar till *aktuella* förhållanden för att rättfärdiga denna slutsats tycks han ha glömt premisserna för Marx' resonemang: bortvittrande av varuproduktionen, penningekonomin och arbetets sociala uppdelning i världsmåttstock och på grundval av en mycket hög utveckling av produktivkrafterna.
16. Se Marx' formulering i *Kritik des Gothaer Programms* (s. 20 f., MEW bd 19). Jfr också min *Traité d'Economie Marxiste* bd II, s. 231.
17. Wolfgang Heise, 'Über die Entfremdung und ihre Überwindung', a.a., s. 702 f.
18. A.a., s. 704.
19. Det är välkänt att i Sovjetunionen under stalinepoken partiet var byråkratiseringens främsta drivkraft.
20. Wolfgang Heise, 'Über die Entfremdung und ihre Überwindung', a.a., s. 706.

21. Tvånget förblir uppenbart ofrånkomligt gentemot andra samhällsklasser, men graden av tvång beror av de sociala motsättningarnas våldsamt.
22. Wolfgang Heise, 'Über die Entfremdung und ihre Überwindung', a.a., s. 706 f.
23. J. N. Dawydow, *Freiheit und Entfremdung* s. 114.
24. A.a., s. 117.
25. Se Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie* s. 593: '(Det är) ... den mänskliga individens utveckling som (nu, EM) framstår som produktionens och rikedomens stora huvudpelare.'
26. J. N. Dawydow, *Freiheit und Entfremdung*, s. 117, 131.
27. Se citaten i 7:e kapitlet i denna bok.
28. En stor del av kapitel XVII i min *Traité d'Economie Marxiste* har ägnats åt dessa problem.
29. Åtskilliga aspekter av Dawydows resonemang börjar redan verifieras empiriskt. Detta gäller särskilt kravet på de funktionella arbetsgruppernas ökade rörlighet i fråga om arbete och uppgifter – ett resultat av automationens frammarsch inom storindustrin (Se Georges Friedman och Pierre Naville, *Traite de Sociologie du Travail*, s. 380 f.).
30. Adam Schaff, *Marxismus und das menschliche Individuum*, Europa-Verlag, Wien 1966, s. 177.
31. *Nowe Drogi* decembernummer 1965.
32. Schaff erkänner att produktionsmedlens socialisering bara kan vara början på desalienationsprocessen. Men när det gäller att fullborda processen lägger han tyngdpunkten mer på en socialistisk uppfostran än på förändringen av de ekonomiska villkoren (särskilt då bortvittrandet av de borgerliga fördelningsnormerna). Hans yrkanden på en 'modererad egalitarism' och ökad opinions- och kritikfrihet gentemot 'den styrande eliten' är förtjänstfulla men går inte till botten med problemen.
33. Stanislaw Ossowski, *Klassenstruktur im sozialen Bewusstsein*, Luchterhand Verlag, Neuwied 1962 s. 227 f.
34. Ossowskis tankar närmar sig här de tidigare citerade av Perroux och Dahrendorf eller den konservativa antropologen Arnold Gehlens uppfattning: samhällets klassuppdelning skulle alltmer ersättas med en funktionell auktoritet (*Anthropologische Forschung*, Rowohlt-Verlag, Hamburg 1961, s. 130). Ossowski antyder själv att det är den stalinistiska dogmatiska och apologetiska marxismens oförmåga att förklara de sociala privilegierna i övergångssamhällena med socialistisk produktionsbas som ligger till grund för hans skeptiska revisionism. Det inskränkt empiriska i Ossowskis uppfattning framträder särskilt i samband med konsumtionsvarornas problem. Det är den relativa bristen på sådana varor och inte några 'behärskningsrelationer' som tidvis gör makten att förfoga över dessa varor till en strategisk funktion inom samhällsstratifikationen. Så snart bristen bara lättar – som numera inom DDR och delvis t. o. m. i Sovjetunionen – framstår det åter tydligt att byråkratins herravälde ytterst grundar sig på byråkratins makt att förfoga över produktionsmedlen och därmed över samhällets överskottsprodukt.
35. Se bl. a. Raymond Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Gallimard 1962, Collection 'Idés'; Reinhard Bendix, *Work and Authority in Industry*, Harper Torchbooks, Harper & Row, New York 1963; Ralf Dahrendorf, *Soziale Klassen und Klassenkonflikte in der industriellen Gesellschaft*.

36. Georg Klaus, *Kybernetik in philosophischer Sicht*, DietzVerlag, Berlin 1965, s. 414; A.G.M. Van Melsen, *Natuurwetenschap en Techniek*, Aula Boeken, Utrecht-Antwerpen 1960, s. 321.
37. Typisk i detta avseende är den franske sociologen Alain Touraines åsikt om den ökande beslutsdecentraliseringen i de 'byråkratiserade' storföretagen (i Georges Friedmann och Pierre Naville, *Traité de Sociologie du Travail* bd 1, s. 420 ff.). En av de första som använde detta argument var Johann Plenge, den nutida borgerliga Marx-kritikens andlige fader: 'Modern teknik betyder andligt arbete och det manuella arbetets disciplinerade integration i företags-helheten', varför handens arbetare omöjligt skulle kunna gripa makten (*Marx und Hegel* s. 134). Denna passus kan jämföras med Wolfgang Heises ovan citerade uppfattning att demokratin inom företagen omöjliggörs av 'de sociala funktionernas differentiering'. Man ser hur den borgerliga företagshierarkins apologi levererat argumenten åt den byråkratiska hierarkins apologi.
38. Detta visar sig på ett slående sätt hos Francois Bloch-Lain, *Pour une Réforme de l'Entreprise* (Paris, Editons du Seuil, 1963). Han förordar en större delaktighet av fack-föreningar och arbetare inom vissa av företagsledningens sektorer men klargör omedelbart att denna 'delaktighet' bör hållas inom ramen för en enhetlig ledning och makthierarki som åt sig själv förbehåller rätten att fatta de avgörande ekonomiska besluten (s. 41, 43-44, 100).
39. Norbert Wiener, *Cybernétique et Société*, Editions des Deux Rives, Paris 1950, s. 161 f.
40. Symbolen för det kapitalistiska systemets allmänna mekanism är den amerikanska militärapparaten, som visserligen är extremt mekaniserad (särskilt beträffande det datastyrda larmsystemet) men som dock slutar i den berömda knapp som USA:s president (efter att ha rådgjort med storkapitalets representanter) först måste trycka på för att hela helvetesmaskinen verkligen skall komma igång.
41. Ett slående exempel på sammanblandningen av social-ekonomisk beslutsrätt och teknisk auktoritet erbjuder Frankfurter Allgemeine Zeitungs ledare av den 16 augusti 1967, enligt vilken alla dessa krav på självstyre slutligen skulle leda till att 'patientrådet' föreskriver läkarna både diagnos och terapi.
42. Elton Mayo, *The Human Problems of an Industrial Civilization*, New York, The Viking Press, 1960, s. 158 f., 171 ff.
43. Reinhard Bendix, *Work and Authority in Industry* s. 448 f.
44. Francois Perroux, *Alienation et Citation collective* (Cahiers de l'I.S.E.A nr 150, juni 1964, s. 92 f.).
45. Bendix klassificerar teorin om de 'mänskliga relationerna' med rätta inom den mer omfattande kategorin 'företagsideologi' (eller snarare den kapitalistiska ideologin med hänsyn till företagen). Det skulle vara lätt att visa hur denna ideologis utveckling under ett århundrade inte bara speglar utvecklingen av den kapitalistiska företagsstrukturen själv utan även och framför allt utvecklingen av styrkeförhållandet mellan bourgeoisie och proletariat. Ingenting är i detta sammanhang mer avslöjande än förvandlingen av den högdragna puritanismen resp. den sociala darwinismen på den allsmäktiga kapitalismens tid till dagens hycklande vädjan om samarbete mellan arbete och kapital.
46. Vance Packard, *The hidden persuaders*, Pocket-Book, New York 1958. Medan Wright Mills hyser farhågor för en växande likgiltighet inför alienationen (*The Marxists* s. 113) framhåller Bloch-Laîné med större realism dess mest iögonfallande aspekt: den totala bristen på arbetarmakt i företagen. 'Lugnet är bedrägligt. Det döljer många former av missnöje, som vid första vändning i konjunkturen kan tända revolten' (*Pour une Réforme de l'Entreprise* s.

25). Se även några bibliografiska referenser rörande arbetarklassens faktiska medvetande i denna boks första kapitel.

47. Francois Perroux, *Alienation et création collective* s. 44.

48. K. Marx, Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie* s. 70, 78, 222, 228.

49. Jfr Georg Klaus: 'För utvecklingen av människans hela kreativa förmåga är det nödvändigt att hon i vidast möjliga mån befrias från tvånget till schematiskt arbete, dvs. att på grundval av den modernaste teknik de objektiva förutsättningarna skapas som gör det möjligt att reducera det nödvändiga schematiska mänskliga arbetet till ett minimum.' 'Cybernetiken och automationen är detta (kommunistiska) tillstånd tekniska förutsättningar, ty de gör det möjligt att befria människan från allt schematiskt, icke-kreativt arbete ... De ger henne framför allt den tid som krävs för en allsidig vetenskaplig och teknisk utbildning, den oundgängliga förutsättningen för verkligt kreativt arbete på produktionens nuvarande nivå, och leder fram emot upphävandet av skillnaden mellan intellektuellt och manuellt arbete' (*Kybernetik in philosophischer Sicht*, Dietz-Verlag, Berlin 1965, s. 457, 464).

50. R. P. Bigo, *Humanisme et konomie politique chez Karl Marx* s. 36 f. Rubels tes om den etiska karaktären av Marx' verk formulerades redan 1911 av Karl Vorländer i *Kant und Marx*, Mohr, Tübingen, s. 293; den ledde då till den kända kontroversen Vorländer – Max Adler.

51. M. Rubel, *Karl Marx – Essai de biographie intellectuelle* s. 12.

52. Emile James, *Histoire sommaire de la pensée économiques* s. 167.

53. Jean Marchal, *Deux essais sur le marxisme* s. 80. Se även Ernest Teilhac, *L'économie politique perdue et retrouvée*. Marx avsåg, i de klassiska nationalekonomernas efterföljd, att hålla sig strikt till ekonomins område, att formulera en utpräglad ekonomisk teori, att utföra ett nationalekonomiskt arbete' (s. 106).

54. *Briefwechsel zwischen Fr. Engels und Karl Marx*, MEW bd 29, s. 275.

55. K. Marx, *Texte zu Methode und Praxis II*, a.a., s. 7

56. 'Marx refererar alltid till samtliga empiriska data, den samhälleligt förverkligade intuitionen' (E. I. Ilenkov, *La Dialectica dell' astratto e del concreto ned Capitale di Marx* s. 13).

57. 'Forskaren måste alltid sträva efter den totala, konkreta verkligheten, även när han vet att han endast kan nå den delvis och på ett begränsat sätt; han måste därför i sitt studium av sociala fakta integrera den historiska utvecklingen av teorier om just dessa fakta, och han måste omvänt sammanlänka studiet av medvetandets fakta med dessas lokalisering i historien och deras ekonomiska och sociala infrastruktur' (Lucien Goldmann, *Sciences sociales et philosophie*, PUF, Paris 1952, s. 18).

58. 'Strukturbegreppets och systembegreppets introduktion framstår som vetenskapens hittills enda möjlighet att slå en bro mellan två alltför ofta åtskilda vetenskapstyper: historisk forskning och teoretisk analys' (Andre Marchal, *Systèmes et structures économiques*, PUF, Paris 1959, s. 11). Marx har som den förste lyckats slå denna bro mellan historia och ekonomisk analys: han använde i analysen historiska kategorier, medelst vilka de av Andre Marchal efterlysta struktur- och systembegreppen kan tillföras analysen.

59. Även Karl Korsch tar här fel i *Marxisme et Philosophie*, Les Editions de Minuit, Paris 1964 (*Marxism och filosofi*, Tema, 1972). En legitim önskan att återställa enheten mellan teori och *praxis* i Marx' lära och att försvara dess revolutionära innebörd kommer honom slutligen att bestrida den objektivt vetenskapliga karaktären av Marx' ekonomiska analys och bara betrakta denna som 'det teoretiska uttrycket för en revolutionär process' (s. 103). Men för att

på ett teoretiskt giltigt och därmed effektivt sätt kunna formulera analysen av klasskampen i det kapitalistiska systemet och vägen mot den revolutionära omstörtningen var Marx tvungen att först empiriskt tillägna sig samtliga resultat som vunnits inom samhällsvetenskaperna, underkasta dem en kritisk granskning och vetenskapligt nå utöver dem. Marx har alltför ofta själv beskrivit detta arbetssätt för att man i dag skulle kunna misstolka dess karaktär och bestrida dess objektiva vetenskapliga värde, vilket är oberoende av den 'revolutionära lidelse', som otvivelaktigt behärskade Marx under hela hans liv och det revolutionära mål som han orubbligt eftersträvade.

60. Max Adler, *Marxistische Probleme*, Dietz-Verlag, Stuttgart 1922, s. 59.